

PAJORIN KLÁRA

**A BÁZELI ZSINAT HATÁSA MAGYARORSZÁGON
(Görögök, görög tudósok és a korai magyar humanizmus)***

A bázeli zsinat (1431–1449), melynek egyik színhelyén, Firenzében kihirdették a görög–latin keresztény uniót (1439), felbecsülhetetlen hatást gyakorolt a humanizmus mozgalommá válására, valamint kiterjedésére az Alpokon túl. Magyarországi befolyására Pócs Dániel hívta fel a figyelmet, aki a Didümosz-korvina tematikáját és a kódex címlapképeinek filozófiai-teológiai háttérét elemezve megállapította, hogy a platóni filozófia és a patrisztikus teológia konkordanciája, amelynek előzményei a zsinat firenzei tanácskozásai idejére nyúlnak vissza, az 1480-as évek végén kimutatható a Bibliotheca Corvianában, és Lorenzo de' Medici körének érvrendszerét felhasználva eszközül szolgált Hunyadi Mátyás királyi hatalmának legitimizálására.¹ Az alábbiakban a bázeli zsinat egyik fontos személye, Ioannes de Dominis zenggi, majd váradi püspök működését és irodalmi kapcsolatait vizsgálva, továbbá Vitéz Jánosnak és az ő magyar humanista pártfogoltjainak görögökkel való összeköttetéseit szemügyre véve arra szeretnék rámutatni, hogy a patrisztika és a platonizmus összhangba állításán alapuló ideológia nem Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében, Ficino és a firenzei humanisták kapcsolatainak szorossá válásával hódított tért Magyarországon, hanem a magyar humanizmusnak kezdetétől fogva sajátja volt. A magyar kulturális elit, amely az egyházi rend tagjaiból állt, a király támogatását élvezve már az 1460-as évek végén az éppen akkorra kikristályosodott és definiált új filozófiai-teológiai gondolkodás mellett kötelezte el magát, és ez az orientálódás Vitéz és híveinek bukása után is meghatározta a 15. századi magyarországi humanizmus további sorsát.

* A cikk javított változata a *L'influsso del Concilio di Basilea sull'Umanesimo in Ungheria: I primi contatti degli Ungheresi con gli umanisti greci* című tanulmányban (*Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, eds. Péter FARBAKY, Louis A. WALDMAN, Firenze, Villa I Tatti, 2011, 97–125). – A téma kutatását a Klebelsberg-alapítvány kéthónapos ösztöndíjával 2007-ben Rómában és Firenzében végeztem, az anyaggyűjtést akkor zártam le. Köszönettel tartozom E. Kovács Péternek, aki római tartózkodásom idején figyelemmel kísérte és szakmai tanácsaival segítette munkámat.

¹ Dániel PÓCS, *Holy Spirit in the Library: The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*, *Acta Historiae Artium Hungaricarum*, 41(1999/2000), 169; Uő, *Mátyás király hatalmi reprezentációja és Firenze az 1480-as években: A Didymus-corvina címlapjának értelmezése és a kódex helye a királyi könyvtár tematikájában*, doktori disszertáció kézirat, Bp., ELTE BTK, 2003, 224.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20. évfolyam 2. szám

*

A keleti és nyugati keresztények uniója, mely a török elleni közös fellépésnek a feltételét jelentette,² Konstantinápoly és Velence mellett leginkább Magyarország számára volt létfontosságú, mivel a Magyar Korona országainak (Magyarország, Horvátország, Dalmácia) oszmán bekebelezése a 14. század vége, Zsigmond király nikápolyi veresége (1396) óta elkerülhetetlennek látszott. Míg az uniós zsinaton a tárgyalások folytak, Magyarország kisebb-nagyobb háborúkkal védte magát a török ellen, s éppen az unió megszületésének évében foglalta el az ellenség a stratégiaileg fontos Szendrő várát. Konstantinápoly és Magyarország érdekszövetsége és korábbi diplomáciai kapcsolatai miatt a magyarok más Alpokon túli népeknél is fokozottabban érdeklődtek a görögök zsinati tevékenysége, nyelve és kultúrája, valamint eszmei-filozófiai elköteleződéseiről, ami nem kis mértékben járult hozzá a humanizmus korai magyarországi befogadásához. A görögök és a görög műveltséggel rendelkező itáliaiak ugyancsak kitüntetett figyelmet szenteltek Magyarországnak. Baszliosz (alternatív nevén Ioannész) Bésszarion (Giovanni Bessarione), Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini és mások törökellenes szónoklataikban a magyarok török elleni harcaiból idéztek példákat, és az ország hadi vállalkozásainak a támogatására buzdították a keresztény uralkodókat.

I. Ioannes de Dominis váradi püspök pályája és irodalompartolása
I. 1. Politikai és egyházi karrierje Magyarországon (1433–1444)

A zsinat eseményei és eszméi olyan jelenségeket is megvilágítanak, melyek eddig érdektelennek látszottak, és olyan személyekre is ráirányítják a figyelmet, akikkel eddig nem vagy csak kevésbé számoltunk. A zsinat egykori nagy hatású diplomatája, Ioannes de Dominis (Dominiszi János; Arbe [Rab], 15. sz. eleje–Várna, 1444. nov. 10.) zenggi (senji), majd váradi püspök³ már Zsigmond király idejében kivételes hatalomra és befolyásra tett szert a nemzetközi diplomáciában, majd Habsburg Albert király halála (1439) után a magyar politika egyik meghatározó tényezőjévé vált. Úgy tűnik, a humanista kultúra magyarországi befogadásában is fontos szerepet játszott. Teljes biográfiája még megírásra vár. A zsinatról szóló irodalomban ma is említik a zenggi püspököt, de kilété-

² Franco CARDINI, *Il concilio e la crociata = Ferrara e il concilio, 1438–1439: Atti del Convegno di Ferrara di studi nel 550° anniversario del concilio dell'unione delle due Chiese d'Oriente e d'Occidente, Ferrara, 23–24 novembre 1989*, ed. Patrizia CASTELLI, Ferrara, Università degli studi, 1992, 3–13.

³ *Hrvatski biografski leksikon*, red. Trpimir MACAN, III, Zagreb, Leksigrafski Zavod „Miroslav Krleža”, 1993, 492–493; Daniel FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, apud Sebastianum Coleti, 1769, 127; Manoil SLADOVIĆ, *Povēsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856 (repr. Gospić–Zagreb, Državni arhiv u Gospiću, 2003), 98–99; BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története*, I, Nagyvárad, 1883, 262–268; Pier Paolo VERGERIO, *Epistolario*, a cura di Leonardo SMITH, Roma, Istituto Storico Italiano, 1934 (Fonti per la storia d'Italia, Epistolario, secolo XIV–XV), 477; Florio BÁNFI, *Salve, Varadino, felice! ... La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*, Corvina: Rassegna italo-ungherese, 3(1940), 829–830; Giovanni REGALATI, *Giovanni de Dominis*, Studi, saggi, appunti (Fiume), 1(1944), 67–78.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

vel nemigen foglalkoznak. A régebbi magyarországi szakirodalomban is olvashatunk róla, azonban anélkül, hogy egyértelműen megfogalmazódna a Dominis váradi püspökkel való azonossága.⁴ Ma Magyarországon inkább csak váradi püspöki méltósága, valamint az I. Ulászló király megválasztásában végzett diplomáciai munkája miatt tartják számon, a horvát kutatás viszont magyarországi tevékenységének alig szentel figyelmet.⁵ Neve a magyar életrajzi lexikonokból hiányzik, s munkásságának megítélése, jelentőségének megfogalmazása is várat még magára.

Ioannes de Dominis több rokona már a 14. század végén Zsigmond király udvarában forgolódott. Apja, András a király híve volt, Zsigmond oldalán részt vett a velencei hadjáratban (1411–1413).⁶ Ioannes 1432. november 26-án lett Zengg püspöke, promócióján nyolc kardinális volt jelen.⁷ 1433-ban, amikor Zsigmond király Rómába érkezett, hogy német-római császárrá koronáztassa magát, a püspök a pápai udvarban működött. Segítségére sietett királyának ügyei támogatásában, ezért az uralkodó tanácsosává és familiárisává fogadta őt. 1434-ben nemességet adományozott neki és fivéreinek,⁸ majd 1437. augusztus 26-án császári palotagróffá emelte őt. Dominis akkor már pápai palotagróf volt. Erdemeiért Zsigmond vele együtt fivéreit és azok örököseit is részesítette a palotagrófi méltóságban.⁹ A püspök a kitüntetéseit elsősorban diplomáciai tevékenységének köszönhette. 1434-ben Bázelen a csehekről szóló tárgyalásokon minden zsinati ellenvételt legyőzött, és a császár érdekeit képviselve ő mutatkozott a legkiválóbbnak.¹⁰ A palotagrófi méltóság adományozásának idejéig Zsigmond kétszer küldte őt követségbe IV. Jenő pápához.¹¹ 1434 nyarán Battista Cicalával együtt a császár követségét vezetve Velencében a Milánó elleni szövetségről tárgyaltak, és a Firenzében tartózkodó pápát is felkeresték.¹² Dominis 1435. október 7-én a császár képviselőjeként jelent meg Bázelen.¹³ Novemberben csatlakozott a Zsigmondhoz utazó pápai követhez, Ambrogio Traversarihoz, és vele tért vissza Magyarországra. Traversari követsége nem járt sikerrel, ezért 1436. augusztus közepe tájt Zsigmond Dominist küldte követeként a pápához. Dominis csak a következő év márciusában indult vissza Magyarországra, ezúttal a pápa

⁴ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel*, II, 1418–1526, Bp., Szent István Társulat, 1902, 22–27, 30–43.

⁵ Vö. *Hrvatski biografski leksikon*, i. m., 493.

⁶ *Uo.*, 489.

⁷ *Camera apostolica: Obligationes et solutiones: Camerale primo*, I (1299–1560), ed. Josip BARBARIĆ et al., Zagreb–Rim, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1996 (Monumenta Vaticana Croatica, 1 – Croatica Christiana: Fontes, 12), 1067. sz., 568.

⁸ *Hrvatski biografski leksikon*, i. m., 492.

⁹ Miroslav GRANIĆ, *Privilegij cara Sigismunda rapskoj obitelji Dominis iz godine 1437*, Radovi Filozofskog fakulteta a Zadra, 20(9), 1980–1981, 57–62. – Köszönöm Olga Perićnek, hogy az oklevélre felhívta a figyelmemet.

¹⁰ *Uo.*, 58.

¹¹ *Uo.*

¹² G. NUTI, *Cicala, Battista* = *Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Enciclopedia italiana (a továbbiakban: *DBI*), XXV, 1981, 294; *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, 5. Abt., Hrsg. Gustav BECKMANN, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1956 (Deutsche Reichstagsakten, 11), 557–564.

¹³ FRAKNÓI, *Magyarország...*, i. m., 23.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 3. szám

delegálta őt a saját követeként a császárhoz.¹⁴ 1437. szeptember elején Zsigmond harmadszor is a pápához küldte, hogy a nevében IV. Jenő és a pápa ellen fellépő bázeliak között közvetítsen,¹⁵ s útközben Velencében is tárgyalásokat folytasson.¹⁶ 1438 februárjában IV. Jenő pápa magyarországi nunciussá nevezte ki Dominist azzal a megbízással, hogy készítse elő a török elleni hadjáratot.¹⁷ Magyarországra érkezéséről ugyanazon év március 15-én már az új uralkodó, I. Albert király tudósította a pápát.¹⁸ A pápa internunciussá is kinevezte, s feladatául tűzte ki, hogy békét közvetítsen a magyar–lengyel viszályban,¹⁹ mely a cseh trónért folyt. Dominis elérte, hogy 1439 februárjában létrejött a fegyverszünet a két uralkodó között.²⁰ Az egyezség szövegében figyelemre méltó, hogy a fegyverszünet feltételeit a pápa képviselőjeként Dominis állapította meg, és a két uralkodó engedelmesen elfogadta az ő rendelkezéseit.²¹

Ioannes de Dominis további pályafutása már jól ismert Magyarországon. Albert király halála után Magyarországon maradt, itt a magyar politika és diplomácia egyik vezetőjévé vált. Ő állt annak az öttagú magyar követségnek az élén, mely 1440 elején Krakkóban megegyezett III. Ulászló lengyel király (Magyarországon I. Ulászló) magyar királlyá választásáról, és ő fogalmazhatta meg a királlyal kötött hitlevél szövegét.²² A követség mellett Vitéz János, Magyarország főjegyzője, akkor még zágrábi örkanonok látta el a jegyzői feladatokat.²³ Dominis elnyerte a veszprémi püspökséget,²⁴ de a pápa nem erősítette meg őt, hanem váradi püspökké nevezte ki. 1440. december 2-án a magyarok azért folyamodtak a pápához, hogy a zágrábi püspökséget adományozza neki.²⁵ I. Ulászló a pápának írt levelében úgy vélte, hogy Dominis még ennél is nagyobb méltóságot (bíbornokságot) érdemel. A királynak szóló válaszában a pápa kifejezte azt a reményét, hogy még a váradi püspökségnél is magasabb egyházi stallumot biztosíthat majd számára.²⁶

¹⁴ *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, 6. Abt., 1435–1437, Hrsg. Gustav BECKMANN, Gotha, Friedrich Andreas Perthes, 1901 (*Deutsche Reichstagsakten*, 12), 30, 40–45, 168.

¹⁵ *Uo.*, 239–241, 262.

¹⁶ *Uo.*, 203–205.

¹⁷ Odoricus RAYNALDUS, *Annales ecclesiastici, ... notae chronologicae, criticae ...* autore Joanne Dominico MANSI, IX, Lucae, Leonardus Venturinus, 1752, 281–282; LUKCSICS Pál, *XV. századi pápák oklevelei*, II, Bp., 1938, 608. sz., 174.

¹⁸ *Deutsche Reichstagsakten unter König Albrecht II.*, 1. Abt., 1438, Hrsg. Gustav BECKMANN, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1957 (*Deutsche Reichstagsakten*, 13), 167.

¹⁹ Joseph GILL, *The Council of Florence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1959, 136; RAYNALDUS, *i. m.*, 282, 327.

²⁰ Johann Friedrich BÖHMER, *Regesta imperii*, hrsg. Kommission für die Neubearbeitung der Regesta Imperii, XII, *Albrecht II, 1438–1439*, bearb. von Günther HÖDL, Wien–Graz–Köln, Hermann Böhlau, 1975, 913. sz., 211.

²¹ FRAKNÓI, *Magyarország...*, *i. m.*, 33.

²² KUBINYI András, *Vitéz János a jó humanista és a rossz politikus = A magyar történelem vitatott személyiségei*, kiad. Magyar Történelmi Társulat, Bp., Kossuth, 2002, 11.

²³ Vö. Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai, 1980 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* [a továbbiakban: BSMRAe]), 169–170.

²⁴ FRAKNÓI, *Magyarország...*, *i. m.*, 40.

²⁵ *Uo.*, 41.

²⁶ *Uo.*, 42–43; REGALATI, 3. jegyzetben *i. m.*, 75.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

Dominis nunciusi tevékenységét teljes siker koronázta, 1440. augusztus 4-én a királyi tanács tagjaként ő is aláírta a határozatot a török elleni nagy háborúról.²⁷ Bár országos ügyeket tárgyalva gyakran tartózkodott Budán,²⁸ püspöki székhelyét sem hanyagolta el. 1443 tavaszán, mikor egy vihar ledöntötte a váradi székesegyház egyik tornyát, részt vett a mentési munkában. Köztudomású, hogy Szent László fejereklyéjét, mely csodálatos módon épségben maradt,²⁹ magához ölelve, ő vitte ki a székesegyházból. 1444-ben Dominis 400 vitézével Váradról hadba vonult, és elesett a várnai csatában.³⁰

Dominisnak szerepe lehetett Vitéz János egyházi karrierje alakulásában, amely még Albert király uralkodása idején kezdődött. 1438. augusztus 14-én Ferrarában, a zsinati székhelyen keletkezett az a szupplikáció, melyben leírják, hogy Gregorius de Varas zágrábi örkanonok halála után maga Albert király prezentálta a megürült zágrábi örkanonoki tisztségbe Zrednamelléki Dénes (= Dénes fia), *alias* Zrednamelléki Gele Jánost, a zágrábi egyház klerikusát,³¹ vagyis Vitéz Jánost, és arra kéri a pápát, hogy a tisztséget neki adományozza. A folyamodvány természetesen nem bizonyíték arra, hogy Vitéz személyesen jelen volt Ferrarában, de ez nem is kizárt. Míg korábban a kérelmezők személyes megjelenését kívánták a pápai udvarban, a 15. században referendariusok foglalkoztak a kérelmek benyújtásával,³² de a személyes jelenléte továbbra is jó néven vették. A zsinaton egyébként is mindenkit szívesen láttak. 1437. október 1-jén, Bolognában kelt *Doctoris gentium* bullájában a pápa hírül adta a keresztény világnak, hogy a bázeli zsinat Ferrarában folytatódik. A bullához mellékelte enciklikában közölte, hogy minden rendű és rangú klerikust és laikust meghív Ferrarába, és mindenki számára *salvus conductus* biztosít.³³ A zsinat új színhelye, ahol, mint tudjuk, Guarino Veronese működött, nagy vonzerőt jelentett a literátusok számára. Nem elképzelhetetlen, hogy Vitéz is tagja volt pl. annak a követségnek, melyet trónra lépése után Albert király Ferrarába küldött azzal a céllal, hogy hírül adja királlyá választását. A követség 1438. július 1-jén nagy katonai díszkísérettel („cum magna militum comitiva”) érkezett Ferrarába.³⁴

²⁷ *Hrvatski biografski leksikon*, 3. jegyzetben *i. m.*, 493.

²⁸ Bővebben lásd KUBINYI, *i. m.*, 11.

²⁹ BUNYITAY, 3. jegyzetben *i. m.*, 265.

³⁰ *Uo.*, 267.

³¹ „Albertus, rex Hungarie [...] devotum vestrum Iohannem Dionisii alias Gele de Zrednamelleki, clericum Zagrabienensis diocesis, devoto vestro vicario in spiritualibus pastore carente ecclesie Zagrabienensis presentavit”. *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije – Monumenta Historica Episcopatus Zagrabienensis*, VI (1421–1440), ed. Andrija LUKINOVIC, Zagreb, Kršćanska Sadašnjost Hrvatski Državni Arhiv, 1994 (Croatica Christiana – Fontes 4, Monumenta Historica 2), 512. sz., 539; LUKCSICS, *XV. századi... i. m.*, 576. sz., 729; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról* = R. Sz. Á., „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 26–28. – Vitéz nevérol: PAJORIN Klára, *Vitéz János vezetéknévéről = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, kiad. Rebakucs, Bp., Balassi, 2001, 18–19.

³² ÁLDÁSY Antal, *Olaszországi történelmi kutatások*, MKsz, 1 (1892–1893), 241.

³³ Horatius IUSTINIANUS, *Acta sacri oecumenici Concilii Fiorentini*, Romae, S. Congr. de Fide Propaganda, 1638, 89–90.

³⁴ GILL, 19. jegyzetben *i. m.*, 136, 5. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

Albert király nemcsak az örkanonok, hanem a zágrábi püspök személyére vonatkozóan is javaslatot tett a pápának. Mint írta, elsősorban Thallóczy Máté dalmáciai bán miatt, aki lekötölte őt szolgálataival.³⁵ A bán unokaöccsét, Korcsulai Kristóf (= Kristóf fia) Ábelt (Abel Cristofori de Corzula) szánták a püspökségre, akinek a kinevezési kérelmét Dominis terjesztette elő és szorgalmazta.³⁶ Dominis Vitéz előmenetelét is támogathatta. Földik voltak, egy politikai táborba tartoztak, és később egyházi hivatalukban, Váradon is együtt dolgoztak. 1440-ben, amikor zágrábi örkanonokként és a magyar kancellária protonotáriusaként formába öntötte az I. Ulászlóval kötött egyezség szövegét, Vitéz mindenesetre már Dominis oldalán állt.³⁷ Dominis váradi püspöksége idején Vitéz elnyerte a váradi prépostságot (1441),³⁸ majd előjárója halála után, 1445-ben a püspöki széket. A váradi püspökség, melynek Dominis az élén állt, Andrea Scolari püspöksége idején – mint ismeretes – erős firenzei befolyás alatt állt.³⁹ A firenzei jelenlét a püspöki székhelyen Dominis idején sem hiányzott. A préposti hivatalban Vitéz azt a firenzei Conrado di Cardini decretorum doctort váltotta fel, aki két évtizedig működött Váradon,⁴⁰ és Poggio Bracciolinival is személyes kapcsolatban állt. Amikor Cardini Zsigmond követeként túl sok ideig maradt Firenzében, Poggio írt engesztelő levelet a császárnak.⁴¹

I. 2. Dominis humanista kapcsolatai

I. 2. 1. Ambrogio Traversari pápai követ kíséretében Magyarországon (1435–1436)

Ioannes de Dominis irodalmi érdeklődéséről és munkásságáról nem tudunk, azonban a róla szóló adataink és fényes diplomáciai karrierje alapján bizonyosnak látszik, hogy korszerű és gazdag műveltséggel rendelkezett. A hozzá írt irodalmi episztolákból arra következtethetünk, hogy ismert humanista kortársai egyenrangú szellemi partnernek tekintették, és barátságokra méltatták. Korábban megfogalmazódott az a hipotézis, hogy egy kódexbejegyzés írója (Ioannes Damiani de Dominis de Jadra), aki Paolo Pergolánál tanult, azonos lehetett vele.⁴² Ezt feltételezni hiba volt, ugyanis tudjuk, hogy püspökünk

³⁵ Vö. „...qui novissime nunc nostra in assumptione ad gubernacula hujus regni ita se habuit, ut et a me merito honorari debeat et sanctitati carus esse” (*Deutsche Reichstagsakten unter König Albrecht II.*, 18. jegyzetben *i. m.*, 167–168, 3. jegyzet).

³⁶ FRAKNÓI, *Magyarország...*, *i. m.*, 27, 31; vö. *Povijesni...*, *i. m.*, 554–555.

³⁷ VITÉZ, *Opera*, *i. m.*, 170.

³⁸ BUNYITAY, *i. m.*, 264.

³⁹ BALOGH Jolán, *Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége*, *ArchÉrt*, 40(1923–1926), 173–188.

⁴⁰ BUNYITAY, *i. m.*, 264; LUKCSICS, *XV. századi pápák oklevelei*, *i. m.*, 657. sz., 187, 755. sz.

⁴¹ FRAKNÓI Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Bp., Szent István Társulat, 1879 (Házi Könyvtár, 30), 18.

⁴² Klára PAJORIN, *Per la storia della novella: Due narrationes umoristiche e un frammento di 'racconto' di Pier Paolo Vergerio = Syntagmatia: Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, eds. Dirk SACRÉ, Jan PAPY, Leuven, Leuven University Press, 2009 (*Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 26), 39–40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 1. szám

apját Andrásnak hívták,⁴³ a kódexbejegyzés-író János pedig ismert személy, aki a püspök egyik fivérének, Damjánnak volt a fia.⁴⁴ Elképzelhető, hogy fivéréhez és unokaöccséhez hasonlóan a iadrai (vagyis zarai) „előnevet” a mi János püspökünk is használta „nemesi előnévként”, vagy a környezetében hívták így. 1403-ban ugyanis az apját, Andrást fiatal együtt felvették Zara (Zadar) nemesei közé.⁴⁵ Korábban a Callimachus Experiens Szánoki-életrajzában név nélkül tárgyalt váradi püspököt megpróbáltam Ioannes de Dominisszal azonosítani.⁴⁶ Mint a kritikai kiadásból tudjuk, a Szánoki-életrajz kódexének a margóján a püspökre vonatkozóan a „Ioannes de Gara” név olvasható. Ez formailag nagyon hasonlít a Ioannes de Zara névre. A püspököt Gregorž z Sanoka környezetében hívhatták „Ioannes de Zara”-nak, s ennek a névnek vagy írott változatának a téves értelmezésével keletkezhetett a Callimachus Experiens-kiadásból ismert „Ioannes de Gara” név. Ismeretes, hogy a 15. század elején, amikor még hiányoztak vagy még nem szilárdultak meg a családnevek, egy személy élete során különféle neveken nevezhette magát, s mások is hívhatták többféleképp. Előfordult, hogy valakit több vezetéknevvvel is jelölték.⁴⁷ Püspökünk „hivatalos” neve János volt, s emellett alkalmanként – a kor névhasználati szokásai szerint – János nevét különféle titulusokkal (zenggi, váradi püspök) illeték. Az ő korában gyakran az eredet-, illetve születési helynév szolgált megkülönböztető névül.

Fiatal korában Dominis Velencében barátkozott össze Ambrogio Traversari⁴⁸ kamalduli rendfőnökkel, a jeles görögstudóssal, aki már a zenggi püspöki szék megszerzésében is támogatta őt.⁴⁹ Mindketten közeli kapcsolatban álltak a híres velencei humanistával, Francesco Barbaróval. Mint a humanisták általában, Barbaro diplomáciai tevékenységet is végzett. 1437 tavaszán Velence őt kívánta Zsigmondhoz küldeni követeként.⁵⁰ Barbaro azonban megbetegedett, és levélben kérte Dominis és Kaspar Schlick birodalmi kancellár közbenjárását, hogy engeszteljük ki a császárt amiatt, hogy el kellett halasztania küszöbön álló útját.⁵¹ A császárral Traversari is korán kapcsolatba került. 1433-ban Ferrarában az uralkodó a humanista szerzetes személyes kérésére erősítette meg a kamalduli

⁴³ Hrvatski biografski leksikon, i. m., 490.

⁴⁴ Uo., 492.

⁴⁵ Uo., 489.

⁴⁶ PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége*, ItK, 108(2004), 538–539.

⁴⁷ MIKESY Sándor, *Miért alakultak ki vezetékneveink?*, Bp., 1959 (javított klny.: MNyr, 83), 4.

⁴⁸ Charles L. STINGER, *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany, State University of New York Press, 1977; *Ambrogio Traversari, un monaco e un monastero nell'Umanesimo fiorentino*, ed. Salvatore FRIGERIO, [Siena], Edizioni Camaldoli, (1988); Ida Giovanna RAO, *Ambrogio Traversari al concilio di Firenze = Firenze e il concilio del 1439: Convegno di studi...*, Firenze, 1989, ed. Paolo VITI, Firenze, Olschki, 1994, 577–593; APRÓ István, *Ambrogio Traversari Magyarországon (1435–1436)*, Szeged, M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem, 1935 (A szegedi M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete, 3).

⁴⁹ FARLATI, 3. jegyzetben i. m., 127.

⁵⁰ *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, 6. Abt., 14. jegyzetben i. m., 172.

⁵¹ Francesco BARBARO, *Epistolario*, ed. Claudio GRIGGIO, Firenze, Olschki, 1999, II, 159–162.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

rend kiváltságait.⁵² Traversari hálából Ióannész Khrüszosztomosz *Vitáját* ajándékozta Zsigmondnak, melyet ő fordított le görögből latinra.⁵³ Ugyanabban az évben *Vitae philosophorum* címmel latinra fordította Diogenész Laertiosz filozófuséletrajz-gyűjteményét is. Ez a mű – elsősorban Epikurosz életének és munkásságának tárgyilagos bemutatásával – a „libertas philosophandi” útját egyengette, és nagy szemléletformáló hatást gyakorolt Traversari kortársaira.⁵⁴ Bár adatunk nincs rá, Magyarországon ezt a könyvét is ismerhették.

Magyarország literátus elitje Traversari műveltségéről és szónoki tehetségéről személyes benyomást szerzett 1435–1436 fordulóján Zsigmond udvarában. Magyar kapcsolatai alapján elképzelhető, hogy művei is – melyek közül több a Bibliotheca Corvinianában is fellelhető volt⁵⁵ – korán eljutottak Magyarországra. Traversari 1435-ben a pápa képviselőjeként érkezett a császárhoz.⁵⁶ Bázélból november 6-án régi jó ismerőseivel, Dominisszal együtt indult útnak, aki nem sokkal azelőtt a császár követeként érkezett vissza a zsinatra.⁵⁷ Együtt utaztak Magyarországra, ahol Traversari visszaindulásáig (1436. január 26.)⁵⁸ mindvégig együtt voltak. Magyarországi élményeiről Traversari levélben számolt be a pápának és a zsinat legátusának, Giuliano Cesarini kardinálisnak, valamint itáliai barátainak, és Zsigmondnak is leírta benyomásait az útról. A két követ kalandos út után december 5-én érkezett meg Tatára, ahol a császár vadászkastélya állt. Ott várokoltak Zsigmondra, aki éppen vadászott. Visszaérkezve Tatára, a király röviden tárgyalt velük, de sietett is tovább, és csak karácsony másnapján, Székesfehérváron hallgatta meg Traversarit nyilvános audiencián.⁵⁹ A humanista addig körülnézett a kies szépségű Tatán, és megcsodálta a környéket, valamint a császártól létesített roppant nagy halastavat.⁶⁰

Traversari két beszédet mondott Magyarországon, az egyiket magánkihallgatáson adta elő Zsigmondnak.⁶¹ Arra kérte az uralkodót, hogy segítsen feloszlatni a pápával szembe helyezkedő zsinatot, szolt a pápát ért sérelmekről, s tárgyalt a zsinat áthelyezéséről egy másik, Bázelnál kedvezőbb fekvésű városba, amely a Nyugatra várt görög császárnak és

⁵² Ambrosius TRAVERSARIUS, *Latinae epistolae*, ed. Petrus CANNETUS, accedit eiusdem *Ambrosii vita...* a Laurentio MEHUS, Florentiae, ex typographio Caesareo, 1759 (rist. Bologna, Forni, 1968), col. 90 (*Pro privilegiorum Camaldulensium confirmatione ad imperatorem Sigismundum* című beszéde kiadva *uo.*, coll. 1142–1144); STINGER, *i. m.*, 176.

⁵³ Vö. TRAVERSARIUS, *i. m.*, 174. sz., col. 235.

⁵⁴ Cesare VASOLI, *La cultura fiorentina al tempo del Traversari* = C. V., *Tra „maestri” umanisti e teologi: Studi quattrocenteschi*, Firenze, Le Lettere, 1991 (La Nuova Meridiana, 8), 85.

⁵⁵ Lásd alább, 117. jegyzet.

⁵⁶ Követségéről lásd STINGER, *i. m.*, 193–197.

⁵⁷ „...una cum Imperatoris Legatis, qui nobiscum ex Concilio proficiscebantur, et quorum societas magno nobis usui fuit” (TRAVERSARIUS, *i. m.*, 603. sz., col. 712).

⁵⁸ Vö. APRÓ, *Ambrogio Traversari Magyarországon*, *i. m.*, 57.

⁵⁹ Bővebben: STINGER, *i. m.*, 193–194.

⁶⁰ Bővebben: *Sebastiano Abbati S. Salvatoris*, Tata, 1435. dec. 15. = TRAVERSARIUS, *i. m.*, 693. sz., col. 793.

⁶¹ Lásd *uo.*, coll. 1158–1161.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

küldöttségének, valamint a pápának könnyebben megközelíthető lett volna.⁶² Ez utóbbi fontos szempont volt Zsigmond számára is, aki tevékenyen részt vett a zsinat munkájában. Korábban, 1433. október 11-től 1434. május 11-ig személyesen Bázelen tartózkodott, és irányította a zsinati tárgyalásokat.⁶³ A színhelyül ajánlott városok elfogadását a császár – mint mondta – megfontolásra érdemesnek tartotta, de később helyettük a saját királysága központját, Budát javasolta, részletekbe menő argumentációval bizonyítva a hely alkalmasságát, és precíz összeírásokat mellékelve garanciákat vállalt a zsinaton részt vevők megfelelő élelmezésére és elszállásolására. Tudjuk, hogy nem fogadták el az ajánlatát.⁶⁴ Zsigmond kivételes diplomáciai ügyintézése és a követ iránti jóindulata miatt Traversari nem érzékelte, csak később tudta meg, hogy az uralkodót nem sikerült befolyásolnia, vagyis a zsinati atyákkal szembefordítania. Pedig Dominis is mindvégig tanácsokkal látta el és segítően támogatta a rendfőnököt diplomáciai munkájában. Igaz, ott voltak a zsinat pápaellenes küldöttei is, akik Bázelenből Budára vezető útukon, már Ulmban utolérték őket.⁶⁵ Budáig a sarkukban voltak, és akadályozták a pápa követének munkáját. Traversari ragaszkodott hozzá, hogy nyilvános beszédét ők is meghallgassák.

Traversari a legelőkelőbb és igen nagy publikum előtt mondta el másik beszédét a császárnak a székesfehérvári nyilvános audiencián. Zsigmond családja teljes számban, vagyis lánya, Erzsébet és veje, Habsburg Albert is jelen volt a fogadáson, továbbá a bosnyák király, a csehek követei,⁶⁶ Marchiai Jakab, Brunoro della Scala, Schlick Gáspár birodalmi kancellár, Pálóczy György esztergomi érsek és több magyar püspök, Báthory István országbíró, Thallóczy Máté horvát–dalmát–szlavón bán és az udvari főtisztviselők hallgatták a követ szónoklatát, amely nagy tetszést aratott.⁶⁷ A követ szép szavai azonban nem érték el a Rómában kívánt eredményt Zsigmondnál, ezért Traversari kegyvesztett lett a pápánál.⁶⁸ Zsigmond ezután Ioannes de Dominist küldte el követeként a pápához, arra kérve az egyházfőt, hogy neki engedélyezze a zsinat helyének kiválasztását.⁶⁹ IV. Jenő ekkor – mint említettük – a saját szószólójaként alkalmazva őt, küldte vissza a püspököt a császárhoz. A Dominisnak szóló követi utasításban azt írták, hogy minden kincsnél és hadseregnél többet ér, ha Zsigmond az egyik zsinati követét, a lübecki püspököt (Johannes Schele) visszahívja, és helyette Ioannes de Dominist delegálja, aki kész

⁶² STINGER, *i. m.*, 194–195.

⁶³ HOÓR-TEMPIS István, *Zsigmond király és császár a baseli zsinaton (1433–1434)*, Bp., Attila ny., 1929, 6–8; JÖRG K. HOENSCH, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437*, München, Beck, 1996, 400–428.

⁶⁴ ÁLDÁSY Antal, *A baseli zsinat áthelyezése Budára*, klny. = *Budapest régiségei*, VII, Bp., Franklin Társulat, 1900.

⁶⁵ Vö. TRAVERSARIUS, *i. m.*, 51. sz., 87.

⁶⁶ Bővebben lásd APRÓ, *i. m.*, 47–48.

⁶⁷ *Uo.*, 47–51; TRAVERSARIUS, *i. m.*, 16. sz., col. 35. – A beszédet lásd TRAVERSARIUS, *i. m.*, coll. 1151–1158.

⁶⁸ Vö. *Concilium Basiliense: Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431–1437*, Hrsg. Johannes HALLER, Basel, Historische und Antiquarische Gesellschaft, 1896 (Concilium Basiliense: Studien und Quellen, 1), 136.

⁶⁹ *Uo.*, 151–152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

együttműködni a pápai legátusokkal.⁷⁰ Traversarihoz hasonlóan azonban pápai követként Dominis sem ért el eredményt Zsigmondnál, a császárt ő sem tudta meggyőzni arról, hogy forduljon szembe a pápa ellen lázadó zsinati atyákkal.⁷¹

Traversari műélvezetekről is említést tett leveleiben, igaz, meglehetősen nagy általánosságokban. Cosimo de' Medicinek pl. azt írta, hogy Székesfehérváron nagy kincsgyűjteményeket néztek meg.⁷² Itáliába visszaindulva, Budán Zsigmond kívánságát teljesítve látogatást tettek a császár által építtetett budai várpalotában, amelyet főképp Dominis kívánt látni, aki hosszú szakaszon elkísérte a hazafelé tartó Traversarit.⁷³ Traversari elragadtatottan tudósítja a pápát és itáliai barátait budai benyomásairól, és Bécsből írt egyik levelében Zsigmondnak is leírja élményeit. Úgy véli, hogy nagyobb tömegű építmény nincs a földkerekségen, ugyanakkor a palota egyes részletei nagyszerűek és kecsesek, és az egész épület felülmúlja Xerxész egykori, világhírű palotáját.⁷⁴ Traversarira mély benyomást tett a várpalotában egy „igen tágas, csodálatos, gyönyörű” oszlopcsarnok (peripatus), és szép halastavakat, kerteket látott.⁷⁵

I. 2. 2. Pier Paolo Vergerio társaságában

Ioannes de Dominis Magyarországon kapcsolatba került földijével, az isztriai Pier Paolo Vergerióval. Vergeriónak mindössze három Közép-Európában írt levele maradt fenn, ezek egyike Dominishoz szól.⁷⁶ Az episztola 1436 vége előtt,⁷⁷ tehát éppen Ambrogio Traversari magyarországi követsége tájt keletkezett. Itáliában Vergerio Dominisnak írt episztoláját, úgy tűnik, éppen Ambrogio Traversari népszerűsítette. Niccolò Leonardo velencei orvosdoktor 1437 májusában Vergeriónak arról írt, hogy nagy örömmel olvasta a Dominisnak címzett levelét. Ismeretes, hogy Niccolò dei Leonardi Ambrogio

⁷⁰ „Non aurum, non argentum, non exercitum terrestrem aut navalem sanctissimus dominus noster postulat, sed ut Lubicensem episcopum inde revocet et prefatum episcopum Segniensem illuc destinat cum legatis sue sanctitatis [...] cooperaturum...” (Idézve: *Concilium Basiliense*, i. m., 152.) – A Dominisnak szóló megbízólevelet lásd *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, 6. Abt., 14. jegyzetben i. m., 40–45.

⁷¹ *Concilium Basiliense*, i. m., 153.

⁷² „...thesaurus maximus, in auro, et argento, et gemmis variis” (TRAVERSARIUS, i. m., 255. sz., col. 335).

⁷³ „Oravit Rex, ut Budam simul iremus visuri Castrum ab eo conditum, quia id Episcopus noster homo plane bonus, atque integer vehementer adpeteret” (uo., 51. sz., col. 88).

⁷⁴ „...structurae moles tam vasta, ut nullam toto Orbe maiorem reperiri posse arbitremur. Eius omnia membra adeo magnifice, tam decenter instructa sunt, ut ad gratiam nihil possit accedere; singulaeque, ut dictum est, partes secum de pulchritudine, et magnificentia certare videntur, ut quod primum admiremur non occurrat, nisi quod simul omnia inspecta excedunt omnem admirationem, vixque arbitramur Xerxis illam formosissimam Regiam, de qua tam multa praedicantur, huic tuae conferendam” (uo., 175. sz., coll. 236–237).

⁷⁵ „Transivimus ad contuendum peripatum illum spatiosissimum, prospectu omnino mirabilem, plenumque voluptatis.” (Uo., col. 237.)

⁷⁶ VERGERIO, 3. jegyzetben i. m., 388–395. A levél tartalmáról és műfajáról bővebben lásd PAJORIN, *Per la storia della novella*, 42. jegyzetben i. m.

⁷⁷ Uo., 388, 1. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Traversari barátja és levelezőtársa volt,⁷⁸ és így valószínű, hogy tőle kapta meg Vergerio Dominisnak írt levelét. Később, Magyarországon megtelepedve Budán bizonyára nyitva állt Dominis előtt Vergeriónak a háza. Ő lehetett Callimachus Experiens művében az a Ioannes de Garával azonosított váradi püspök, aki az 1440-es évek elején Vergerio házában döntőbíróként részt vett az irodalmi versenyeken, vitákon.⁷⁹

Dominis Vergeriónál mint a házigazda fő bizalmasát viszontláthatta Giuliano Cesarini kardinálist, a bázeli zsinat egykori legátusát, akit 1442-ben a pápa legátusként Közép-Európába küldött, hogy közvetítsen I. Ulászló és III. Frigyes viszályában, s előkészítse a török elleni keresztes háborút.⁸⁰ Mint ismeretes, Vergerio a végrendeletében – Iacopo Ammannati fafaragó művész mellett – Cesarinit bízta meg végakarata végrehajtásával.⁸¹ Budán Dominis a görög tudós és kódexgyűjtő diplomatával, Cristoforo Garatone koronéi püspökkel is kellett hogy találkozzék, aki korábban a görögök meghívását és Nyugatra érkezését intézve a pápa megbízásából többször járt Konstantinápolyban, majd a zsinaton görög tudásával segítette az érdemi munkát. Garatone 1442-ben magyarországi nunciusként ugyanazt a feladatot, a török elleni hadjárat szervezését kapta a pápától, mint korábban Ioannes de Dominis. Később, az 1448. évi hadjárat előkészületei idején pápai legátusként érkezett Hunyadi János kormányzóhoz, és ahogy egykor legátuselődje, Cesarini Várnánál, Garatone maga is a török ellen harcolva, a rigómezei (Koszovó) ütközetben halt hősi halált.⁸²

Ioannes de Dominis bizalmas kapcsolatban állt Kaspar Schlickkel, Zsigmond és Albert volt kancellárjával, Enea Silvio Piccolomini barátjával és támogatójával. Piccolomini, a bázeli zsinat egykori titkára, aki Bázelen maradt a „conciliabulus”-okkal, vagyis a pápával szembehelyezkedő zsinati atyákkal, III. Frigyes kancelláriájában állást nyerve Schlicken, a kancelláron keresztül kísérte figyelemmel a magyarországi eseményeket és Dominis tevékenységét. Fennmaradt Schlicknek egy levele a váradi püspökhöz, Dominishoz, melyet Piccolomini stilizált.⁸³

⁷⁸ Uo.; G. RAVEGNANI, *Leonardo, Niccolò* = *DBI*, 12. jegyzetben *i. m.*, LXIV, 2005, 420–421; V. ZACCARIA, *Niccolò Leonardi, i suoi corrispondenti e una lettera inedita di Pier Paolo Vergerio*, *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti*, Cl. di scienze morali, lettere ed arti, 95(1982–1983), 95–116.

⁷⁹ Lásd 46. jegyzet.

⁸⁰ A. A. STRNAD, K. WALSH, *Cesarini, Giuliano* = *DBI*, 12. jegyzetben *i. m.*, XXIV, 1980, 188–195; FRANKÓ VILMOS, *Cesarini Julián bibornok magyarországi pápai követ élete*, Bp., 1890, 17.

⁸¹ VERGERIO, 3. jegyzetben *i. m.*, 469–470.

⁸² G. MORO, *Garatone, Cristoforo* = *DBI*, *i. m.*, LII, 1999, 234–238; Ludwig MOHLER, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I–III, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1923–1942 (Neudr.: Aalen, Scientia, 1967), I, 82–88; Luigi PESCE, *Cristoforo Garatone, trevigiano, nunzio di Eugenio IV*, Roma, Herder, 1975 (Quaderni della Rivista di storia della Chiesa in Italia, 3); Klára PAJORIN, *Antiturcica negli anni quaranta del '400: Le epistole di Francesco Filelfo, di Poggio Bracciolini e di János Vitéz*, *Camœna Hungarica*, 3(2006), 23–24.

⁸³ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. Rudolf WOLKAN, I. Abt., *Briefe aus der Laienzeit (1431–1435)*, II, *Amtliche Briefe*, Wien, Hölder, 1909 (Fontes rerum Austriacarum, 2. Abt. Diplomataria et acta, 62), 24–26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

I. 2. 3. *Geórgiosz Trapezuntiosz irodalmi műve a zsinati eseményekről Dominis számára (1441)*

Dominis Magyarországon megtelepedve is figyelemmel kísérte a zsinat eseményeit. 1441-ben Geórgiosz Trapezuntiosz (Giorgio da Trebisonda, Trebizondi György) írt neki episztola formában egy prófétikus látomást a zsinatra érkezett etióp követekről és az Antikrisztus idejéről (*De adventu legatorum ex Ethiopia et de Antichristi temporibus*).⁸⁴ Tájékoztatta őt az etiópok és jakobiták Firenzébe érkezéséről és uniós tárgyalásairól, szembeállítva egységre törekvésüket és a pápa iránti hódolatukat a bázeli „conciliabulus”-ok szakadár magatartásával,⁸⁵ mely szerinte az Antikrisztus eljövételét szolgálta. Trapezuntiosz Szent Pálnak a thesszalonikaiakhoz írt jövendöléseit vette alapul a látomásához,⁸⁶ és kétszer is utalt Sába királynőjének Salamon királynál tett látogatására.⁸⁷ Követségük érkezését a Sábáéhoz hasonlítva, firenzei beszédében a bibliai történetet az egyiptomi király követe, András apát is alkalmazta.⁸⁸ Úgy látszik, a hasonlat a zsinat idején közismert volt. Minden firenzei tudhatta, hogy a város történetének nagy eseményére, a Firenzében kötött unióra kívánt emlékeztetni Lorenzo Ghibertinek a bibliai találkozást megjelenítő ábrázolása a Battistero bronzkapuján.⁸⁹ Trapezuntiosz levelében a megszemélyesített egyház mondja el, hogy maguk a keresztények készítik elő szakadárságukkal az Antikrisztus eljövételét, s ha van még remény, az kizárólag az egyiptomiak magatartásának köszönhető.⁹⁰ Befejezésül a levélíró azt kérte Doministól, akinek – mint írta – „királyokhoz és fejedelmekhez van bejárása”, hogy minden erejével, szóval és tettel, munkával és tudásával fáradozzék az egyház javáért.⁹¹

Feltételezhető, hogy Vitéz János szellemi horizontjának kitágulására Ioannes de Dominis és barátai is hatással voltak. Köztudomású, hogy a várnai tragédia és Dominis, valamint Vergerio halála után Vitéz Itália felé vette az útját tanulás („pro studio”) céljából. Mint írta, „*lelke*” vágyott erre az útra.⁹² Zágrábig jutott el, ahonnan visszafordult, mert Thallóczy Máté bán megakadályozta, hogy továbbutazzék.⁹³ Ezután egy ideig a Hunyadi melletti titkári hivatal elvállalása és váradi püspöki kinevezése miatt nem gondolhatott külföldi tanulmányokra, de ezekről továbbra sem mondott le. „Mert – fogal-

⁸⁴ *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents*, ed. John MONFASANI, Binghamton NY, Renaissance Society of America, 1984 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 8), 261–267.

⁸⁵ *Uo.*, 263.

⁸⁶ Bővebben lásd John MONFASANI, *George of Trebison: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden, Brill, 1976 (Columbia Studies in the Classical Tradition, 1), 49–50.

⁸⁷ *Uo.*, 263, 267.

⁸⁸ RAYNALDUS, 17. jegyzetben *i. m.*, 367.

⁸⁹ STINGER, 48. jegyzetben *i. m.*, 174; PÓCS, *Holy Spirit*, 1. jegyzetben *i. m.*, 166.

⁹⁰ *Uo.* *Collectanea Trapezuntiana, i. m.*, 266.

⁹¹ „...deus tibi ad reges ac principes aditum dedit. Tanto ergo magis, quanto magis potes, verbis, re, labore ac studio niti pro ecclesia debes” (*uo.*, 267).

⁹² „...via, quam optabat animus”. VITÉZ, *Opera*, 23. jegyzetben *i. m.*, 60, 25. sor; VITÉZ János *Levellei és politikai beszédei*, kiad. BORONKAI Iván, jegyz. BELLUS Ibolya, ford. UÓK, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Magyar Ritkaságok), 81.

⁹³ VITÉZ, *Opera, i. m.*, 60–61 és *b* jegyzet; VITÉZ *Levellei, i. m.*, 81.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

mazta 1448-ban – a nemes, a tulajdon fényére sokat adó lélek méltatlanságnak tartja, hogy ez a mi parlagi pallérozottságunk gúzsba kösse”.⁹⁴ Ehhez a közismert mondatához a *Leveleskönyv* kiadója, Ivanich Pál a következő jegyzetet írta: „A lélek tulajdon fényének itt a tudományt nevezi, amelyet jobb e hazán kívül keresni.”⁹⁵

Tanulmányútjának meghiúsulása nem tántorította el Vitézt vágyai megvalósításától. Ismeretes, hogy 1451. április 29-én V. Miklós pápa engedélyezte neki, hogy latin és görög tanulmányok céljából püspöki székhelyét elhagyja, s Keletre vagy/és Nyugatra távozzék.⁹⁶ Ez a levél közelebbről megvilágítja a várnai csata után keletkezett levél „tanulás” kifejezésének mibenlétét, bővebb tartalmát. Vitéz püspök görögül kívánt tanulni, s emellett, bár latinul jól tudott, az antik római nyelv és műveltség rendszeres, alapos megismerésére, tehát humanista stúdiumokra vágyott. A humanista műveltség elengedhetetlen feltétele, az ókori görög nyelv és irodalom ismerete Keleten Konstantinápolyban, Nyugaton Itáliában volt megszerezhető. Nem tudjuk, Vitéz hol kívánt tanulni, de a pápai levélből arra lehet következtetni, hogy korábbi folyamodványában esetleges úti célként Keletet is megjelölte. Két év múlva a török elfoglalta Konstantinápolyt, de 1451-ben, Vitéz útra készülésekor még volt némi remény arra, hogy ezt meg lehet akadályozni, és Görögországban tanulmányokat lehet folytatni. Vitéznek, mint tudjuk, államférfiúi kötelességei, V. László trónra segítése és szolgálata miatt ezúttal sem sikerült külföldre mennie, de ebbe nem törődött bele. Itáliában tanítatott támogatójaira alapozva és az intézményi rendszert (egyetem, nyomda stb.) kiépítve külföldi tanárok meghívásával kívánta megteremteni a feltételét annak, hogy Magyarországon is lehessen görög és római „tudományt”, azaz „studia humanitatis”-t tanulni.

II. Görögök és magyarok humanista kapcsolatai Mátyás király korában

II. 1. Trapezuntiosz és Vitéz János köre

Egykori püspöke, Dominis politikai törekvéseinek és személyes összeköttetéseinek az ismeretében talán nem véletlen, hogy Vitéz és a korai magyar humanisták közelebbi kapcsolatba kerültek Geörgiosz Trapezuntiosszal. A tudós még 1438-ban jött Itáliába az egyházi zsinatra érkező görög küldöttség tagjaként. Hazája iránti aggodalmától vezetve az elsők között buzdította a nyugati hatalmasságokat a török elleni együttes fellépésre, amivel a magyarok érdekeit is támogatta. Már 1428-ban írt egy törökellenes exhortációt, mely elveszett,⁹⁷ majd 1443-ban Aragóniai Alfonz királyt, 1452-ben pedig III. Frigyes császárt buzdította a török elleni háborúra és a Szentföld visszaszerzésére.⁹⁸ Konstanti-

⁹⁴ VITÉZ *Levelei*, i. m., 54–55 (kiemelés tőlem – P. K.). – „Nobilis quippe ille animus, peculiaris sui luminis bene memor, indignum ducit hac nostra rudi erudicione ligari...” (VITÉZ, *Opera*, i. m., 38, 26–27. sor.)

⁹⁵ VITÉZ *Levelei*, i. m., 55. (Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 41, 15–16. sor.)

⁹⁶ *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*, kiad. VERESS Endre, Bp., MTA, 1941 (Olaszországi Magyar Emlékek, 3), 425–426.

⁹⁷ *Collectanea Trapezuntiana*, i. m., 434.

⁹⁸ *Uo.*, CXXIX, 422–433, 434–444; MONFASANI, *George of Trebisond*, i. m., 51, 53.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

nápoly ostromának előkészületeiről értesülve V. Miklós pápához címzett egy episztolát, melyben a görögök megsegítését szorgalmazta.⁹⁹

Vitéz János is élen járt a görögök támogatásában. Vitéz a várnai vereség után Hunyadi János nevében írt episztoláival és az 1450-es évek első felében a német birodalmi gyűléseken elmondott szónoki beszédeivel – Piccolominival válllvetve – a török elleni fellépés legbuzgóbb propagátora volt az Alpokon túl. 1452 végén Konsztantinosz Palaialogosz görög császár követei hozták a hírt V. László magyar királynak Konstantinápoly közelgő ostromáról. A király nevében írt válaszban Vitéz nagy együttérzéssel vigasztalja és a remény megőrzésére biztatja a görög császárt, és elmondja, hogy ugyanazokkal a görög követekkel levelet küldött a pápának, majd a keresztény fejedelmeknek is írt, hogy siessenek segítséget nyújtani a görögöknek.¹⁰⁰ Az említett írások közül csak a szintén V. László nevében V. Miklós pápának küldött, az előbbivel azonos napon keletkezett török elleni exhortációja maradt fenn.¹⁰¹

Trapezuntiosz ajánlólevelekkel kísérve három munkáját küldte el Magyarországra. A Ptolemaiosz *Almagestjéhez* írt kommentárjait Mátyás királynak ajánlotta,¹⁰² Nagy Szent Vazul *Contra Eunomiumát* Vitéz Jánosnak,¹⁰³ Vazul *De spiritu Sancto ad Amphiloichium* című művét pedig Janus Pannoniusnak dedikálta,¹⁰⁴ mindkettőt a saját latin fordításában. A Vitéznek ajánlott *Contra Eunomium* a zsinat ferrarai–firenzei színhelyein a görögökkel folytatott vitákban kivételesen fontos, talán a leggyakrabban idézett könyv volt,¹⁰⁵ melyet Trapezuntiosz a Bésszariontól rendelkezésére bocsátott kéziratból, a kardinális buzdítására fordított latinra (1442-ben küldte el Bésszarionnak a kész fordítást).¹⁰⁶ Különösen a *Credóval* kapcsolatos *Filioque*-vitában forgatták, sok érvet merítve belőle a Szentlélek eredetére és működésére vonatkozóan.¹⁰⁷ A Janusnak dedikált Vazulmű, amely a fordító szerint folytatása a *Contra Eunomiumnak*, ugyancsak fontos forrást jelentett a Szentlélekről szóló zsinati tárgyalásokon. Trapezuntiosz 1442-ben ezt is Bésszarion kívánságára fordította latinra.¹⁰⁸

⁹⁹ *Collectanea Trapezuntiana, i. m.*, CXXX, 434.

¹⁰⁰ VITÉZ, *Opera*, 23. jegyzetben *i. m.*, 177–178.

¹⁰¹ *Uo.*, 176–177.

¹⁰² Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 24. (MONFASANI, *George of Trebisonde, i. m.*, 194.) – Ajánlása közölve: *Collectanea Trapezuntiana, i. m.*, 286–287.

¹⁰³ *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, kiad. ÁBEL Jenő, Budapestini, MTA, 1880, 175–176.

¹⁰⁴ *Uo.*, 201–202.

¹⁰⁵ MOHLER, 82. jegyzetben *i. m.*, I, 144; STINGER, 48. jegyzetben *i. m.*, 214–218; PÓCS, *Holy Spirit*, I. jegyzetben *i. m.*, 165.

¹⁰⁶ MOHLER, *i. m.*, III, 450–452; MONFASANI, *George of Trebisonde, i. m.*, 48.

¹⁰⁷ PÓCS, *Holy Spirit, i. m.*, 166; Fantinus VALLARESSO, *Libellus de ordine generalium conciliorum et unione Florentina*, ed. Bernardus SCHULTZE, Roma, Pont. Inst. Orient. Studiorum, 1944 (*Concilium Florentinum: Documenta et scriptores, series B, vol. 2, fasc. 2*), 30–33.

¹⁰⁸ PÓCS, *Holy Spirit, i. m.*, 166; Irena BACKUS, *De traductions latines du De spiritu sancto de saint Basile: L'inedit de Georges de Trébizonde (1442, 1467?) comparé à la version d'Érasme (1532)*, *Revue des Études Augustiniennes*, 31(1985), 258–259.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Valószínű, hogy Geórgiosznak tudomása volt arról, mi érdekelné a királyt és a magyar főpapokat. 1465-ben Rómában személyesen találkozhatott Mátyás király követével, Janus Pannoniusszal, akinek a legfontosabb megbízatása a pozsonyi egyetem, az Universitas Histropolitana (az ún. „Academia Istropolitana”) alapítására vonatkozó engedélyek megszerzése volt.¹⁰⁹ Janus ehhez nem nélkülözhetette a II. Pius pápánál befolyással rendelkező személyek közbenjárását, s a majdani egyetemre tanárokat is toborzott. 1465 májusában tartózkodott követként Rómában,¹¹⁰ s még találkozhatott a görög tudóssal, aki a pápa megbízásából a nyár végén indult el Rómából Konstantinápolyba.¹¹¹ Trapezuntiosznak akkortájt még nagy befolyása volt II. Pál pápánál, mivel az egyházfő egykor a tanítványa volt, és elnyerve a tiarát, támogatta a tudóst.¹¹² Trapezuntiosz Konstantinápolyból 1466-ban tért vissza Rómába, és ezután írta *Almageszt*-kommentárjait. Rövidesen II. Pál pápa a török megnyerésére vonatkozó praktikái miatt bebörtönözte egykori tanárát az Angyalvárba, ahonnan a tudós 1467 februárjában szabadult. A következő hónapban már kész volt az *Almageszt*-kommentárokat tartalmazó kódex Mátyás könyvtára számára.¹¹³ A kódex nem sokkal később Esztergomba érkezett. Ott rajzolták bele az egyik üres levelére azt a horoszkópot, amely a pozsonyi egyetem tervezett megnyitásához (1467. június 5.) a legkedvezőbb bolygóállásokat mutatta.¹¹⁴

A kommentár Magyarországra érkezése tájt indíthaták útnak a Vitéznek és Janusnak dedikált Vazul-kéziratokat is. Mátyás király követeként akkortájt, 1467-ben érkezett újból Rómába Vitéz egyik leghűbb embere, a humanista Kosztolányi Polikárp György, a királyi kancellária protonotariusa, aki korábban háromszor is járt követségben a pápánál. Kosztolányi feleségül vette Trapezuntiosz lányát, és scriptori állást kapott a pápai kúriában.¹¹⁵ Trapezuntiosz ajánlással ellátott könyvajándékainak létrejöttét Janus Pannonius 1465. évi római követsége, a pozsonyi Universitas Histropolitana alapításának küszöbön állása befolyásolhatta, de a kéziratok elkészülténél Kosztolányi Polikárp György is ott bábáskodhatott. Feltételezések szerint Trapezuntiosz vagy az egyetemen, vagy Mátyás udvarában jól jövedelmező állásra vágott. Erre látszik utalni, hogy a dedikáltakon kívül

¹⁰⁹ KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, ItK, 94(1990), 575–611.

¹¹⁰ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 232, 237.

¹¹¹ MONFASANI, *George of Trebisonde*, i. m., 185.

¹¹² *Uo.*, 179.

¹¹³ *Uo.*, 194.

¹¹⁴ Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984 („Studia Humanitatis”, 6), 86. sz., 130.

¹¹⁵ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Száz, 32(1898), 2–14; Nicolaus BARIUS, Georgius POLYCARPUS DE KOSTOLAN, SIMON HUNGARUS, GEORGIUS AUGUSTINUS ZAGABRIENSIS, *Reliquiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1932 (BSMRAe), 7–12; MONFASANI, *George of Trebisonde*, i. m., 197–198, 237; JANKOVITS László, *Egy 1458-as követjárás dokumentuma = In memoriam Barta Gábor: Tanulmányok*, kiad. LENGVÁRI István, Pécs, JPTE Továbbképző Központ, 1996, 77–85; Kornél SZOVÁK, *A Hungarian Humanist in Rome = Gli archivi della Santa Sede e il Regno d’Ungheria (secc. 15–16): In memoriam di Lajos Pásztor*, a cura di Gaetano PLATANIA, Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, Bp.–Roma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2008 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 4), 11–21.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

más, tankönyvként is jól használható művei is megtalálhatók voltak Mátyás könyvtárában.¹¹⁶

A Vitéznek és Janusnak ajánlott könyvek jelzik, hogy a Corvin-könyvtár későbbi nagyfokú teológiai irányultsága a két magas műveltségű főpapra nyúlik vissza, akik – úgy látszik – egyházi hivatásuk gyakorlásában, teológiai kérdésekben is a legkorszerűbb ismeretekre kívántak támaszkodni. Trapezuntiosz – mint láttuk – a bázeli zsinat ideje óta jó ismerőse volt Vitéz legközelebbi egyházi előljárójának, Dominisnak. Dominis hajdani támogatójának és útítársának, Ambrogio Traversarinak a műveit már az 1460-as évek végén elhelyezték a királyi könyvtárban.¹¹⁷ A zsinaton használt didümoszi *De Spiritu Sancto*t, mely a Corvina állományából maradt fenn,¹¹⁸ elsősorban Vitéz és a korai magyar humanisták birtokolhatták. Leginkább nekik lehetett beleszólásuk abba, hogy a görög teológiai művek koruk fontos irodalmi értékeiként bekerüljenek a királyi könyvtárba, melynek szervezése éppen az 1460-as évek közepe körül kezdődött.¹¹⁹

Trapezuntiosz – mint ez jól ismert – Platón-ellenes fellépésével a Platón–Arisztotelész-vitában vált hírhedtté. A jól ismert vita a zsinaton felmerült teológiai-filozófiai kérdések és véleménykülönbségek kapcsán kezdődött, és évtizedekig gyűrűzött tovább. 1439-ben még Firenzében tette közzé Geórgiosz Gemisztosz Pléthon kis görög nyelvű művét, melyben a Platón és Arisztotelész közti különbségekről szólva, Platón fölényét hirdette Arisztotelésszel szemben. A vitába Trapezuntiosz 1455-ben kapcsolódott bele *Comparationes Aristotelis et Platonis* című könyvével, mely durva támadást jelentett Platón és védője, Pléthon ellen. Trapezuntiosz mindkettőjüket a kereszténység ellenségéiként mutatta be, s bizonygatta, hogy kártékonyaságuk felér a törökével.¹²⁰

Bésszarion kardinális döntő szerepet játszott a firenzei unió létrejöttében,¹²¹ és a Platón–Arisztotelész-vitában is ő mondta ki a végső szót. A Trapezuntiosznak szóló vála-

¹¹⁶ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Helikon, 1990⁴, 11. sz., 35; 30. sz., 38; 46. sz., 41–42; 175. sz., 63; 194. sz., 66. – Lásd még EKLER Péter, *Adalékok a korvínák történetéhez: Trapezuntius-kódexek*, MKsz, 123(2007), 265–277.

¹¹⁷ PÓCS, *Mátyás király*, I. jegyzetben *i. m.*, 208. – Bővebben lásd CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Corviniana*, *i. m.*, passim (lásd a kötet indexét).

¹¹⁸ Bővebben lásd PÓCS, *Holy Spirit*, I. jegyzetben *i. m.*

¹¹⁹ Vö. *Adalékok...*, 103. jegyzetben *i. m.*, 176; MAROSI Ernő, *Mátyás király és korának művészete: A mecénás nevelése*, Ars Hungarica, 1993, 17.

¹²⁰ A vitáról lásd HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, Pécs, 1925 (Minerva-könyvtár, 1; klny.: Minerva, 1924–1925, 9–15); Eugenio GARIN, *Il platonismo come ideologia della sovverzione europea = Studia humanitatis zum Ernesto Grassi 70. Geburtstag*, ed. Hora EGINHARD, Eckhard KESSLER, München, Fink, 1973, 113–120; Giovanni DI NAPOLI, *Il cardinale Bessarione nella controversia tra platonici ed aristotelici*, *Miscellanea Franciscana*, 73(1973), 327–350; Brunello LOTTI, *La cultura filosofica di Bessarione: la tradizione platonica = Bessarione e l'Umanesimo: Catalogo della mostra*, a cura di Gianfranco FIACCADORI, collab. Andrea CUNA, Andrea GATTI, Saverio RICCI, Padova, Vivarium, 1994 (Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Saggi e Ricerche, 1), 86.

¹²¹ Bővebben lásd MOHLER, 82. jegyzetben *i. m.*, I, 107–178; Camillo CORSANEGO, *Il cardinale Bessarione e l'unione dei cristiani*, *Studi romani*, 11(1963), 280–287; Pietro TOCANEL, *Il cardinale Bessarione al concilio di Ferrara–Firenze*, *Miscellanea Franciscana*, 73(1973), 294–313.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

szon, az *In calumniatorem Platonis*¹²² című mű görög változatán több mint egy évtizedig dolgozott, majd latinul publikálta 1469-ben. Vitéz könyvtárában megvolt Trapezuntiosz könyve,¹²³ és ebben Vitéz bejegyzése arra utal, hogy a kötet tulajdonosa jól ismerte Bésszarion elleniratát is.¹²⁴ Köztudomású, hogy a magyar humanisták a Platón–Arisztotelész-vitában a Platont védelmező Bésszarion mellé álltak.¹²⁵ Erre utal, hogy a pozsonyi egyetem előadói (Ioannes Regiomontanus, Giovanni Gatti, Marcin Bylica stb.) „egyől egyig az ő köréből valók voltak”,¹²⁶ s hogy a görög kardinális barátját és eszmetársát, Johannész Argüropuloszt, valamint Argüropulosz egyik leghűségesebb tanítványát, Bartolomeo Fonziót hívták meg Magyarországra.

Trapezuntiosz nemcsak Platón-ellenessége miatt maradt távol. A magyarok, akik mindennapos harcban védték határaikat, kiváltképp botránys törökpolitikája miatt távolodhattak el tőle. Említett angyalvári bebörtönzésének híre Magyarországra is el kellett hogy jusson. Konstantinápoly eleste után Trapezuntiosznak meggyőződésévé vált, hogy a Nyugat nem képes ellenállni a töröknek, ezért egyezséget keresett II. Mohamed szultánnal, remélve, hogy a kereszténység ennek révén elkerülheti a török igát. Talán éppen a tervezett szövetség előkészítése végett távozott Konstantinápolyba, s kereste később a szultán kegyeit. Rómába visszatérve a Platón-ellenes *Comparationes*át készítette elő a szultán számára, és megígérte neki, hogy eljuttatja majd hozzá *Almagest*-fordítását. II. Pál pápa e praktikai miatt börtönözte be őt az Angyalvárba. Magatartása miatt Trapezuntioszt elítélték az olasz humanisták,¹²⁷ s elképzelhető, hogy Magyarországon is persona non grata vá vált. Később visszavonta tanait, és bocsánatot nyert, de a török kérdés megoldásáról szóló sajátos nézeteivel nem hagyott fel, még 1469-ben is népszerűsíteni kívánta őket.¹²⁸

II. 2. Bésszarion, a magyarok patrónusa

Jogosan feltételezték, hogy Bésszarion kardinális a humanizmus magyarországi meghonosodására nagy hatással volt. Magyarországi népszerűségét az is biztosította, hogy a törökökről szóló ismeretek terén és az ellenség visszaszorítására irányuló buzgalmában¹²⁹ vitathatatlanul a legnagyobb tekintélynek számított. A kardinális tudomásunk sze-

¹²² BESSARION, *In calumniatorem Platonis libri IV*, ed. Ludwig MOHLER = L. M., *i. m.*, II. – A műről lásd MOHLER, *i. m.*, I, 346–398.

¹²³ CSAPODI-GÁRDONYI, 114. jegyzetben *i. m.*, 111. sz., 142–143.

¹²⁴ Lásd alább, 191. jegyzet.

¹²⁵ HUSZTI, *Platonista törekvések, i. m.*, 15–20; KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 174–179.

¹²⁶ KLANICZAY, *A kereszteshad...*, *i. m.*, 179.

¹²⁷ Giorgio RAVEGNANI, *Nota sul pensiero politico di Giorgio da Trebisonda*, *Aevum*, 59(1975), 320–323.

¹²⁸ *Uo.*, 327.

¹²⁹ Giacomo E. CARRETTO, *Bessarione e il Turco = Bessarione e l'Umanesimo*, 120. jegyzetben *i. m.*, 261–270.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

rint nem járt Magyarországon.¹³⁰ Tudunk azonban olyan magyar humanistákról, Hangácsai Albertről és Kosztolányi Polikárp Györgyről, akik személyesen találkoztak vele. A görög kardinális a török elleni közös fellépés fő propagátora volt,¹³¹ s természetes, hogy az elsők közt érkezett a II. Pius pápa által egybehívott mantovai kongresszusra (1459), melynek célja a török elleni nagy keresztes háború előkészítése volt. Az ünnepélyes megnyitón, közvetlenül a pápa szónoklata után, Bésszarion nagy hatású exhortációt tartott.¹³² Beszédében hosszan részletezte a törökök hódításait és kegyetlenkedéseit, ecsetelte, hogyan gyalázzák meg Szűz Mária és a szentek képmásait. A közelmúlt eseményeire térve emlékeztetett I. Ulászló királyra, aki elesett el a várnai csatamezőn,¹³³ majd felidézte a nándorfehérvári győzelmet és Mátyás király apját, a triumfusai miatt „édes emlékű” Hunyadi Jánost,¹³⁴ végül az egymás közti ellenségeskedés megszüntetésére és a török elleni hadjárat elkezdésére buzdította a hallgatóságát. Közvetlenül a kardinális után Hangácsai Albert csanádi püspök szónokolt.¹³⁵ A Padovában doktorált püspök Vitéz egyik legközelebbi barátja és munkatársa volt,¹³⁶ akit a csanádi püspökség megszerzésében a feddhetetlen jellemű Juan de Carvajal¹³⁷ kardinális, Vitéz fő bizalmasa és segítője támogatott.¹³⁸ Carvajal Bésszarion kardinálissal is szoros kapcsolatban állt.

1460 januárjában Mátyás szükségesnek tartotta, hogy még egy követet küldjön Mantovába. A követ Kosztolányi Polikárp György volt. Késve érkezett Mantovába, a zsinati tárgyalások már lezárultak. II. Pius pápa már Sienába távozott, követünk csak ott érte őt utol.¹³⁹ Nem tudjuk, vajon akkor találkozott-e Bésszarion kardinálissal, de a következő évben erre lehetősége volt. Ausztriai követsége idején (1461–1462) Bésszarion részt vett a nürnbergi birodalmi gyűlésen, ahol a török elleni háborúra buzdító beszédet mondott.¹⁴⁰ Mátyás követségét itt Kosztolányi Polikárp György vezette, aki királya nevében ugyancsak törökellenes, kitűnő exhortációt tartott.¹⁴¹ A következő évben Mátyás Rómába küldte őt követként. Bésszarion, visszatérve Itáliába, 1462. május 19-én levélben

¹³⁰ HUSZTI, *Platonista törekvések*, i. m., 17–19; KLANICZAY, *A keresztshad...*, i. m., 175–176.

¹³¹ Raoul MANSELLI, *Il cardinale Bessarione contro il piccolo turco e l'Italia*, *Miscellanea Francescana*, 73(1973), 314–326.

¹³² *Oratio habita per reverendum in Christo patrem dominum Bisarionem episcopum tusculanum cardinalem nicenum in ecclesia cathedrali in concistorio publico statim post illam S. domini nostri* (Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 905, fol. 28r–30v).

¹³³ Uo.

¹³⁴ „... cuius memoria quam nobis suasissima est, quotiens cum parva manu magnum turcorum numerum contriuit, fugavit, quot ab eis portavit triumphos” (Uo., fol. 30r).

¹³⁵ Uo., 31r–34v. (KLANICZAY, *A keresztshad...*, i. m., 175.)

¹³⁶ Hangácsiról lásd FRAKNÓI, *Mátyás király...*, 115. jegyzetben i. m., 481–489.

¹³⁷ Lino GÓMEZ CANEDO, *Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo legado en Alemania y Hungria (1399–1469)*, Madrid, Instituto Jeronimo Zurita, 1947; FRAKNÓI Vilmos, *Carvajal János bibornok magyarországi követségei, 1448–1461*, Bp., MTA, 1889.

¹³⁸ FRAKNÓI, *Mátyás király...*, i. m., 485.

¹³⁹ BARIUS–POLYCARPUS DE KOSTOLAN, 115. jegyzetben i. m., IV.

¹⁴⁰ A beszéd kiadva MOHLER, i. m., III, 377–383.

¹⁴¹ Lásd BARIUS–POLYCARPUS DE KOSTOLAN, i. m., 7–12.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kérte barátját, Iacopo Ammannati-Piccolomini¹⁴² kardinálist, segítse elő, hogy a magyar király követe gyorsan és jól végezzen a megbízásával Rómában. Bésszarion biztosította Ammannatit arról, hogy a követnek nyújtott segítségével a Szent Angyal bíborosát, vagyis Juan de Carvajalt is hálára kötelezi majd.¹⁴³ A Bésszarion levelében említett követ Kosztolányi Polikárp György volt.¹⁴⁴ Követségének egyik fő célját jelentette, hogy elérje, a pápa ne hívja vissza Rómába Carvajalt, aki ellen III. Frigyes császár áskálódott. A császár meg volt győződve arról, hogy Carvajal túlságosan elfogult a magyarokkal szemben az ő rovására.¹⁴⁵ Carvajal 1461–1462-ben Magyarországon tartózkodott, s visszatérve Rómába, továbbra is a magyarok ügyeit támogatta.¹⁴⁶

A fő összekötő kapocs a magyarok és a rómaiak között Juan de Carvajal bíboros volt. Ő már 1442-ben felbukkant Giuliano Cesarini, a pápa magyarországi legátusa oldalán.¹⁴⁷ 1447–1448-ban csehországi legátus volt, és sűrű levelezésben állt Vitéz Jánossal. Gyakran találkoztak, és kölcsönösen nagyra becsülték egymást.¹⁴⁸ Carvajalt szoros barátság fűzte két kardinálistársához, Bésszarionhoz és Iacopo Ammannati-Piccolominihoz.¹⁴⁹ 1465. január 5-én – tehát még Janus római követsége előtt – Ammannati három levelet írt Magyarországra, Janusnak,¹⁵⁰ Várdai Istvánnak¹⁵¹ és Vitéz Jánosnak. A Vitéznek írt levélben,¹⁵² amely itt leginkább érdekel bennünket, utalt arra, hogy noha egy bizonyos kárt okozó barátról (*amicus calamitosus*)¹⁵³ korábban ellentétes véleményen voltak, nagyra értékeli Vitézt „igen nemes volta és erénye, az egyház iránti nagy hűsége, jószívűsége, rendkívüli lelke, valamint nem mindennapi bölcsessége és megfontoltságra

¹⁴² Edit PÁSZTOR, *Ammannati, Iacopo Piccolomini* = *DBI*, 12. jegyzetben *i. m.*, II, 1960, 802–803; Giuseppe CALAMARI, *Il confidente di Pio II, card. Iacopo Ammannati-Piccolomini (1422–1479)*, Roma–Milano, Augustea, 1932.

¹⁴³ MOHLER, *i. m.*, III, 509. – Bésszarion és Ammannati barátságáról lásd *uo.*, I, 331–332.

¹⁴⁴ FRAKNÓI, *Mátyás király...*, *i. m.*, 8–9; SZOVÁK, 115. jegyzetben *i. m.*, 13.

¹⁴⁵ FRAKNÓI, *Carvajal...*, *i. m.*, 64.

¹⁴⁶ *Uo.*, 71–82.

¹⁴⁷ *Uo.*, 6–7.

¹⁴⁸ *Uo.*, 9–16; vö. VITÉZ, *Opera*, 23. jegyzetben *i. m.*, passim.

¹⁴⁹ PÁSZTOR, *Ammannati, Iacopo Piccolomini*, *i. m.*, 802–803.

¹⁵⁰ Iacopo AMMANNATI PICCOLOMINI, *Lettere (1444–1479)*, a cura di Paolo CHERUBINI, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, 1997, I, 601–603.

¹⁵¹ *Uo.*, 598–601; Várdairól bővebben lásd LUKCSICS Pál, *Várdai István ferrarai diák levelei, 1448–1449*, *Történelmi Szemle*, 14(1929), 124–136; ECKHARDT Sándor, *Várdai István beszéde a francia király előtt*, *EPHk*, 62(1938), 101–104; CSERNUS Sándor, *Lancelot király és Magyarország mint a Kereszténység védőbástyája = La civiltà ungherese e il cristianesimo – A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. MONOK István, NYERGES Judit, JANKOVICS József, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, 580–596; Klára PAJORIN, *Enea Silvio Piccolomini ed i primi umanisti ungheresi = Rapporti e scambi tra Umanesimo italiano ed Umanesimo europeo*, ed. Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, Nuovi Orizzonti, 2001, 651–652.

¹⁵² AMMANNATI PICCOLOMINI, *Lettere*, *i. m.*, 604–607.

¹⁵³ Nem tudjuk, kiről van szó. (*Uo.*, 605, 4. jegyzet.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

valló vélekedése” miatt.¹⁵⁴ Ammannati, mint írja, II. Piustól hallotta dicsérni Vitézt, és látta azokat a leveleket, melyeket Vitéz a pápának küldött, tájékoztatva őt a császárral folytatott béketárgyalásairól.¹⁵⁵ Hasonlóképpen dicsérte Vitézt Ammannatinak Carvajal kardinális is. Carvajal elmondta a kardinálisnak, hogy magyarországi követsége idején sokat segített neki Vitéz befolyása (auctoritas) és feddhetetlen volta (integritas).¹⁵⁶

II. 3. Argüropulosz magyarországi munkavállalása és kudarca – a magyar humanisták bukása

Ismeretes, hogy 1471-ben Bésszarion kardinális barátját, az egyik legnagyobb hatású görög tudóst, Ioannész Argüropuloszt (Giovanni Argiropulo) hívták meg a firenzei egyetemről egy magyarországi állásba.¹⁵⁷ Argüropulosz 1456 végétől fogva tanított Firenzében, és elsősorban neki köszönhető, hogy Firenzében az antik filozófia tért hódított.¹⁵⁸ A fennmaradt eredeti szövegek alapján Arisztotelész műveit, a görög filozófia történetét és Arisztotelész abban elfoglalt helyét ismertette meg a nyugati világgal, de Platón is népszerűsítette, magyarázta.¹⁵⁹ Ő volt az, aki felébresztette a firenzeiek, köztük Ficino és Lorenzo de' Medici érdeklődését, sőt rajongását Platón iránt.¹⁶⁰ Igen megbecsülték őt, évente 400 forint fizetést kapott, ami felülmúlta minden görög professzor, sőt Poliziano

¹⁵⁴ „Licet autem pro amico calamitoso et in patrocinium meum dedito tu atque ego aliquando sensissemus diversa, tamen summa tua nobilitas, summa virtus, summa in Ecclesiam fides, praestans animus et sapientiae ac consilii singularis opinio, in magno apud me pretio erant.” (Uo., 605.)

¹⁵⁵ „Audieram saepe Pium ipsum de te praedicantem, saepe etiam tuas ad eum missas litteras videram, saepe de iis, quae apud Caesarem et in regno ad constituendas pacis condiciones pacemque inducendam fueras operatus.” (Uo., 605–606.)

¹⁵⁶ „Narrabat quoque nonnumquam cardinalis noster Sancti Angeli, quid fructus auctoritas integritasque tua, ipso legationem agente, ad publicam Ecclesiae et fidei causam attulisset...” (Uo., 606.)

¹⁵⁷ Argüropuloszról: E. BIGI, *Argiropulo, Giovanni* = *DBI, i. m.*, IV, 1962, 129–131; Giuseppe CAMELLI, *I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo, II, Giovanni Argiropulo*, Firenze, Le Monnier, 1941; Giuseppe ZIPPEL, *Per la biografia dell'Argiropulo* = G. Z., *Storia e cultura del Rinascimento italiano*, a cura di Gianni ZIPPEL, Padova, Antenore, 1979 (Medioevo e Umanesimo, 33), 179–197. – Bésszarion és Argüropulosz barátságáról: MOHLER, *i. m.*, I, 331–332. – Lásd még PAJORIN Klára, *Argüropulosz magyar hívei*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 14–15(2011), 275–281.

¹⁵⁸ James HANKINS, *Bessarione, Ficino e le scuole di platonismo del sec. XV = Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV: Atti del Convegno internazionale, Trento, 22–23 Ottobre 1990*, ed. Maria Rosa CORTESI, Enrico MALTESE, Napoli, D'Auria, 1992, 117–128.

¹⁵⁹ Arthur M. FIELD, *John Argyropoulos and the “Secret Teachings” of Plato = Supplementum festivum: Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, eds. James HANKINS, John MONFASANI, Frederick PURNELL, Binghamton NY, 1987 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 49), 299–320; UŐ, *The Origins of the Platonic Academy of Florence*, Princeton, Princeton University Press, 1988, 107–126.

¹⁶⁰ FIELD, *John Argyropoulos...*, *i. m.*, 300–304. – Bésszarion és a római iskola Ficinóra gyakorolt hatásáról lásd HANKINS, *Bessarione...*, *i. m.*, 124–128.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

kivételével valamennyi itáliai tanár járandóságát.¹⁶¹ Nem tudjuk, mit ígértek neki, de Argüropulosz elfogadta a magyarországi állásajánlatot, s Mátyás király kérésére Firenze vezetői engedélyezték a távozását.

Janus Pannonius 1458. évi firenzei látogatásakor találkozott Argüropuloszsal, Lorenzo de' Medici után rögtön őt kereste fel. A filozófus otthonában – Platón-propagandájának ez volt a fő színhelye¹⁶² – logika-előadását hallgatta meg, majd filozófia-előadásán vett részt. Felkereste Donato Acciaiuolit is,¹⁶³ a tanáráért rajongó Argüropulosz-tanítványt,¹⁶⁴ és amíg Firenzében tartózkodott, minden idejét vele és a mester többi hallgatójával töltötte.¹⁶⁵ Itáliai követsége idején is találkozott Argüropuloszsal és régi barátaival. Ficinóval, aki akkor már elkészítette Platón-fordításainak túlnyomó részét, közelebbi kapcsolata valószínűleg akkor kezdődött. Rómába vonulva Janus pár napot Firenzében töltött, háromszáz lovas kíséretében, majd visszafelé hosszabb ideig tartózkodott a városban, hogy felvásároljon minden létező görög és latin könyvet.¹⁶⁶ Akkor juthatott hozzá Plótinosz *Enneadészához*, amely – mint Vespasiano da Bisticci tudósít róla – teljesen magával ragadta őt. Közölte a könyvkiadóval, hogy lefordítja az *Enneadész* Magyarországon.¹⁶⁷ Argüropulosz Plótinoszról nem tartott előadásokat, de ő gondozta az *Enneadész* görög kiadásának szövegét.¹⁶⁸ Nagy szerepe lehetett neki is abban, hogy Janus a mű lefordítására vágyott. Kérdés, hogy a költő elkezdte-e, és meddig jutott el a munkában. Ficino, mint tudjuk, csak 1486-ban vágott bele a Plótinosz-mű fordításába, és 1491-ben látott neki a kommentálásának.¹⁶⁹

1465. évi követsége alkalmával Janus Ferrarában meglátogatta régi barátját, Battista Guarinit,¹⁷⁰ és rá bízta rokonát és költőtársát, Garázda Pétert.¹⁷¹ Battista környezetében tartózkodott akkortájt Johannes Regiomontanus, aki korábban rövid időn át (1463-ig) a padovai egyetem tanára és Bésszarion kardinális munkatársa volt, majd a pozsonyi egye-

¹⁶¹ FIELD, *The Origins...*, i. m., 55; John MONFASANI, *L'insegnamento universitario e la cultura bizantina in Italia nel Quattrocento* = Uő, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrants*, Aldershot, 1995, no. XII, 47, 61.

¹⁶² CAMELLI, i. m., 106–112.

¹⁶³ Vespasiano da BISTICCI, *Le vite*, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970, I, 330. – Acciaiuoliról: A. ADDARIO, *Acciaiuoli, Donato* = *DBI*, i. m., I, 1960, 80–82.

¹⁶⁴ ZIPPEL, i. m., 188, 191.

¹⁶⁵ Vő. „Molto gli piacque la dottrina di meser Giovanni, et tutti i suoi scolari, ch'erano il fiore di Firenze, gli feciono compagnia, mentre ch'egli istette in Firenze.” (BISTICCI, i. m., 330.)

¹⁶⁶ Uo., 333; vő. JANKOVITS László, *Egy elutasítás háttere – az 1465-ös magyar követség Firenzében = La civiltà ungherese e il cristianesimo*, 151. jegyzetben i. m., 562–569.

¹⁶⁷ BISTICCI, i. m., 330.

¹⁶⁸ Uo.; BIGI, *Argiropulo*, i. m., 130.

¹⁶⁹ C. VASOLI, *Ficino, Marsilio* = *DBI*, i. m., XLVII, 1997, 388.

¹⁷⁰ G. PISTILLI, *Guarini, Battista* = *DBI*, LX, 2003, 339–344.

¹⁷¹ HUSZTI, *Janus Pannonius*, i. m., 230; ÁBEL Jenő, *Garázda Péter*, *EPhK*, 4(1880), 98–100; V. KOVÁCS Sándor, *Garázda Péter*, *ItK*, 61(1957), 48–62; MIKÓ Árpád, *Két világ határán: Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*, *Ars Hungarica*, 11(1983), 49–75; Alessandro DANELONI, *Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről*, *ItK*, 109(2001), 451–455; Uő, *Nota sul soggiorno a Firenze dell'umanista ungherese Péter Garázda*, *Rinascimento*, 2. s., 41(2001), 259–265.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

temen tanított.¹⁷² Feltehetően Janus kíséretében, a Rómából visszaérkező követséggel jött Magyarországra.¹⁷³ Garázda Péter Battista Guarini környezetében ismerte meg Bartolomeo Fonziót, aki szintén Guarininál tanult. Szoros barátságot kötöttek egymással.¹⁷⁴ Nem tudjuk, mikor kerültek Firenzébe, de 1468 és 1469 között mindketten ott tanultak.¹⁷⁵ Garázdát valóságos kis magyar kolónia vette körül, és Lorenzo de' Medicivel, valamint a firenzei humanistákkal állt közeli, baráti kapcsolatban.¹⁷⁶ Bár róla ilyen adattal nem rendelkezünk, legjobb barátjáról, Fonzióról tudjuk, hogy mint az említett Donato Acciaiuoli, ő is rajongva csüngött Argüropuloszon.¹⁷⁷ Fonzio a jegyzetfüzeteit teleírta a filozófus előadásaiából és fordításaiából vett gondolatokkal.¹⁷⁸ Valószínű, hogy Argüropulosz magyarországi meghívásában Janus Pannonius mellett Garázda és a Firenzében tanuló magyarok híradásai, közvetítései is szerepet játszottak. Ismeretes, hogy Fonziót is meghívták Magyarországra,¹⁷⁹ s 1471-ben ő is útra készen állt.

Éppen Garázda firenzei tanulmányai idején, 1469-ben jelent meg latinul Bésszarionnak a Trapezuntiosz ellen írt *In calumniatorem Platonis* című műve, melyet szerzője azonnal elküldött Firenzébe Argüropulosznak és Ficinónak.¹⁸⁰ A kardinális ebben a könyvében mutatta ki a Platón és Arisztotelész közötti lényeges egyezéseket, valamint a platonizmus és a kereszténység összeegyeztethető voltát. Ficino a műből megerősítést, inspirációt nyert a saját *Theologia Platonica*jához.¹⁸¹ Firenzével a magyarok összeköttetései ekkortájt erősödtek meg igazán. Ennek egyik jól ismert példája Ficino és Janus alkotói kapcsolata. Mint Ficinónak a Platón *Szümposzion*-kommentárjához írt ajánlásában olvassuk, a firenzei humanista Garázda Péter által küldte el a művét Janus Pannoniusnak.¹⁸²

1471 tavaszán Mátyás király hivatalos levélben kérte fel a firenzei Signoriát, hogy engedélyezze Argüropulosz távozását Magyarországra. Mint a Signoria Mátyásnak szóló válasza és egy másik dokumentum,¹⁸³ valamint Argüropulosz egy nem publikált levele¹⁸⁴

¹⁷² HUSZTI, *Janus Pannonius, i. m.*, 148; KLANICZAY, *A kereszteshad..., i. m.*, 178–179.

¹⁷³ HUSZTI, *Janus Pannonius, i. m.*, 148.

¹⁷⁴ R. ZACCARIA, *Della Fonte (Fonzio), Bartolomeo = DBI, i. m.*, XXXVI, 1988, 808–814; Stefano CAROTI, Stefano ZAMPONI, *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio, umanista Fiorentino*, Milano, Il Polifilo, 1974, 13; Alessandro DANELONI, *Genesi ed essenza della religione in uno scritto inedito dell'umanista Bartolomeo Fonzio*, Rinascimento, 2. s., 45(2005), 117–118.

¹⁷⁵ DANELONI, *Nota..., i. m.*, 259.

¹⁷⁶ *Uo.*, 261. – Bővebben lásd PAJORIN, *Argüropulosz..., i. m.*, 277.

¹⁷⁷ CAMMELLI, 157. jegyzetben *i. m.*, 97, 2. jegyzet.

¹⁷⁸ FIELD, *The Origins...*, 159. jegyzetben *i. m.*, 56; CAROTI–ZAMPONI, *i. m.*, 44, 49, 60.

¹⁷⁹ Bartholomaeus FONTIUS, *Epistolarum libri III*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., Teubner, 1931 (BSMR Ae), I/12, I/14; UÓ, *Epistolarum libri*, I, ed. Alessandro DANELONI, Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2008 (Biblioteca umanistica, 7), 248–256; HEGEDŰS István, *Bartholomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius)*, ItK, 12(1902), 4; HUSZTI, *Janus Pannonius, i. m.*, 406, 63. jegyzet; V. KOVÁCS, *i. m.*, 54.

¹⁸⁰ MOHLER, *i. m.*, I, 384–385.

¹⁸¹ VASOLI, *Ficino*, 169. jegyzetben *i. m.*, 385.

¹⁸² *Adalékok...*, 103. jegyzetben *i. m.*, 202.

¹⁸³ CAMMELLI, *i. m.*, 128–129; Sebastiano GENTILE, *Marsilio Ficino e l'Ungheria di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, ed. Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1994 (Civiltà veneziana: Studi, 43), 95.

¹⁸⁴ KLANICZAY, *Egyetem Magyarországon...*, 109. jegyzetben *i. m.*, 584.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

tanúsítja, a filozófiaprofesszor rövidesen útra készen állt. Útja azonban meghiúsult, mivel ugyanazon év nyarán terjedt el a híre a Mátyás elleni országos összeesküvés leleplezésének, valamint Vitéz és Janus bukásának. Bésszarion ajánlására Andronikosz Kalisztosz érkezett Firenzébe a helyére, Argüropulosz pedig barátjának és pártfogójának, Bésszarionnak a székhelye, Róma felé vette az útját.¹⁸⁵ Magyarországi meghívásában is szerepe lehetett a görög kardinálisnak. Ugyanabban az évben, melyben Argüropulosz magyar pártfogói tragikusan elhunytak, Bésszarion is távozott az élők sorából.

Argüropulosz és hűséges tanítványa, Fonzio magyarországi meghívása hátterében Vitéz János állt. A görög filozófus korábban lefordította Arisztotelész *De coeló*ját – melyet egyébként előzőleg Trapezuntiosz is átültetett latinra –, és egy meleg hangú ajánlás kíséretében küldte el Vitéznek.¹⁸⁶ Fonzio *De poenitentia* (1471–1472 körül) című művét írta az érseknek. Fonzio, Donato Acciaiuoli barátja, ennek az írásának a gondolatait, mint már a mű címváltozata (*Donatus sive De poenitentia*) is érzékelteti, Acciaiuoli szájába adta.¹⁸⁷ A bűnbánatról szóló kis dialógus nem teológiai-vallási mű, mint ahogy a címe alapján ezt gondolhatnánk. Fonzio humanistaként tárgyalja a témát, a bűnbánatban nem szentséget lát, hanem erényt, amelyet az egyén akarata, felelőssége és valódi belső átalakulása befolyásol.¹⁸⁸ A *Donatus* szerzőjének magyarországi útja éppúgy meghiúsult, mint az Argüropuloszé. Fonzio csak 1489-ben, Mátyás könyvtárgyarapítását és kultúrpolitikáját segítő, jutott el végül Budára.

A középkori skolasztikus tudomány hagyományainak megfelelően a 15. század minden egyetemének filozófiai tanszékén Arisztotelész uralkodott.¹⁸⁹ Argüropulosz *De coelo*-fordításával azonban nem a középkori szövegekkel és interpretációval ismert filozófus, hanem a saját, eredeti gondolataival képviselt „igazi”, hamisítatlan Arisztotelész érkezett meg Magyarországra, készen arra, hogy fordítója megjelenésével együtt a többi művével és egész gondolkodásával is beépüljön a magyar kultúrába. Vele együtt – már akkor – Platón is megérkezhetett volna Magyarországra. Argüropulosz peripatetikus filozófus volt, de Arisztotelész kultuszát összekapcsolta a Platónéval.¹⁹⁰ Vitéz azt értékelhette benne leginkább, amit Bésszarionban. A kardinális mindkét görög filozófust becsülte, s úgy védte meg Platont, hogy Arisztotelészt nem utasította el. Vitéz éppen Trapezuntiosz Platón-ellenes vitáirátának az említett kódexébe jegyezte be, hogy a benne olvasható műre írta Bésszarion a maga replikáját, „Platónért, de nem Arisztotelész el-

¹⁸⁵ E. BIGI, *Andronico Callisto (Andronicos Callistos) = DBI, i. m., III, 1961, 163; lásd még PAJORIN, Argüropulosz..., i. m., 278–279.*

¹⁸⁶ *Adalékok..., i. m., 170–172; KLANICZAY, A kereszteshad..., 125. jegyzetben i. m., 177. – A De coelóról bővebben: PAJORIN, Argüropulosz..., i. m., 279.*

¹⁸⁷ Bartholomaeus FONTIUS, *Orationes*, Firenze, 1487 (GW 1017), F2–F12v; CAROTI–ZAMPONI, 174. jegyzetben *i. m.*, 13; Alessandro DANELONI, *Sui rapporti fra Bartolomeo della Fonte, János Vitéz e Péter Garázda = L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, ed. Sante GRACIOTTI, Amedeo DI FRANCESCO, Roma, Il Calamo, 2001, 299–305; FIELD, *The Origins...*, 159. jegyzetben *i. m.*, 229.

¹⁸⁸ DANELONI, *Genesi ed essenza...*, 174. jegyzetben *i. m.*, 117.

¹⁸⁹ ZIPPEL, 157. jegyzetben *i. m.*, 188.

¹⁹⁰ CAMELLI, *i. m.*, 112, 114.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

len.”¹⁹¹ Magyarországnak mindkét görög filozófusra szüksége volt, és Argüropulosz mindkettőt a legmagasabb színvonalon ismerte és közvetítette, magyarázta. Vitéz és a magyarok az újonnan felfedezett Platón és Arisztotelész mellett a középkori filozófia hagyományait is őrizni, megtartani kívánták, és Argüropulosz személye lett volna a garancia ennek a törekvésüknek a megvalósulására. Bésszarion és Argüropulosz ugyanis nemcsak Platont és Arisztotelészt egyesítette, hanem mindketten elsajátították a nyugati műveltség hagyományait is, ismerték és idézték a középkor nagy tudósait és teológusait, pl. Duns Scotust, Averroest és Aquinói Tamást.¹⁹²

A Mátyás elleni összeesküvéssel vége szakadt egy kivételes kulturális fejlődésnek, mely Vitéz János messzelátó kultúrpolitikáján alapult. Vitéz utolsó fontos tette a budai nyomda, mely már csak az érsek halála után kezdte el működését. A nyomda terméke, Nagy Szent Vazul *De legendis poetis* című könyve, Leonardo Bruni fordításában, visszavezet bennünket a firenzei zsinathoz. Ez a mű – mintegy a zsinati vívmányok foglalataként – egyszerre idézi fel a zsinaton igen népszerűvé vált görög egyházatyát, és figyelmeztet az ókori görög–latin irodalom olvasásának az örömére és hasznára. A Vazul-mű egy kötetben jelent meg Xenophón Szókratész-apológiájával. A maga szerény módján a könyvecske számot adott Vitéz János szellemiségéről és nevelési céljairól.¹⁹³ Ez a kötet volt a budai ősnymda második, egyszersmind utolsó kiadványa. Fájdalmas mentője egy igazán egyszerű kulturális virágzás tragikus pusztulásának.

¹⁹¹ Vö. „Contra hunc scripsit dominus Bissarion cardinalis Nicenus vir eruditissimus pro Platone non tamen contra Aristotelem...” (Idézi CSAPODI-GÁRDONYI, 114. jegyzetben *i. m.*, 111. sz., 142. – Vö. Bésszarion véleményével: „Colo et veneror Aristotelem, amo Platonem”. Idézi HUSZTI, *Platonista törekvések...*, 120. jegyzetben *i. m.*, 14.)

¹⁹² John MONFASANI, *The Averroisme of John Argyropoulos and His Quaestio utrum intellectus humanus sit perpetuus*, Florence, Villa I Tatti, 1993 (I Tatti Studies: Essays in the Renaissance, 5), 163, 169.

¹⁹³ A nyomtatványról bővebben: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után* = Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”, 31. jegyzetben *i. m.*, 14 (a korábbi irodalommal).

VÖRÖS IMRE

PÉCZELI JÓZSEF, YOUNG ÉS HERVEY FORDÍTÓJA

I. Bevezető

Péczeli József munkásságának fontos állomásait jelentik azok a fordítások, amelyek révén Edward Young *Éjszakáit*, majd James Hervey *Elmélkedéseit* ismertette meg a magyar közönséggel. Ennek a két, a maguk korában Európa-szerte sikeres könyvnek az átültetésével Péczeli nem kis mértékben járult hozzá a szentimentalista stílus kibontakozásához irodalmunkban. Annál érdekesebb, hogy a szóban forgó fordításokat még senki sem vetette össze alaposabban az eredeti művekkel, illetve azoknak Péczeli által használt francia közvetítő szövegével. Az alábbiakban ezt az összehasonlítást nem csupán nyelvi szempontból kíséreljük meg, hanem arra is választ keresünk: módosul-e (és mennyiben) az angol szerzők világgépe a franciára, majd a franciából magyarra való fordítás során.

II. Young Éjszakái

Edward Young (1683–1765), aki pályafutását udvari költőként és drámaíróként kezdte, több mint negyven éves korában választotta az anglikán papi hivatást. 1730-tól haláláig a hertfordshire-i Welwyn lelkésze volt. *The Complaint, or Night-Thoughts on Life, Death and Immortality* (Panasz, vagy Éjszakai gondolatok életről, halálról és halhatatlanságról) című, „blank verse”-ben, azaz 10 vagy 11 szótagú rímtelen sorokban írt költeményének első részét (az első *Éjszakát*) 1742-ben jelentette meg, majd a következő években további nyolc *Éjszakával* bővítette.¹ Lelkéből az a fájdalom tört fel, amelyet három közeli hozzátartozójának: feleségének, felesége első házasságából származó leányának és ez utóbbi férjének halálán érzett. A mű bensőséges hatását a szerző azáltal is fokozza, hogy költői neveket (Lucia, Narcissa, Philander) adva az elhunytaknak, többször felidézi és megszólítja őket. Egy további szereplőt, a mindenből kiábrándult, kétel-

¹ A mű angol szövegéből vett idézeteink után zárójelben az interneten olvasható 1750-es kiadás lapszámait adjuk meg: [Edward YOUNG], *THE COMPLAINT, OR NIGHT-THOUGHTS ON LIFE, DEATH, AND IMMORTALITY, To which is added A Paraphrase on Part of the Book of JOB.* [...] LONDON. Printed for A. MILLAR, over-against Catharine-Street in the Strand; and R. DODSLEY, at Tully's Head in Pall-Mall. M.DCC.L.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

kedő Lorenzót hagyományosan Young saját fiával szokták azonosítani, akivel az apának idős korában tényleg sok vitája volt. Az *Éjszakák* megírásának kezdetekor azonban a fiú csupán tizedik esztendejében járt, Lorenzo így valószínűleg a költő több ismerősének tulajdonságaiból összeállított, képzelt személy.²

Young terjedelmes művét, amely akkoriban szinte minden vallásos angol család könyvespolcán ott volt a Biblia mellett,³ Pierre Prime Félicien Le Tourneur (1737–1788) ültette át franciára, és jelentette meg Párizsban, 1769-ben.⁴

Az az évtized, amikor Le Tourneur bekapcsolódott az irodalmi életbe, Franciaországban a szentimentalizmus térhódításának, ezzel kapcsolatban pedig egyrészt az angol érzelmes regény, másrészt az English school of melancholy (vagy graveyard poetry, sirköltészet) iránt megmutatkozó érdeklődésnek az időszaka volt. 1762-ben írta meg Diderot *Richardson dicséretét*, a szentimentális regény szenvedélyes apológiáját. A francia közönség Youngot is felfedezhette: a *Journal Étranger* 1762-ben közölte azt a fordítást, amelyet Bissy gróf, az Akadémia tagja készített az első *Éjszakából*.⁵ A huszonéves Le Tourneur lelkes – bár szerény tehetségű – propagálója lett az angol irodalomnak: pályafutása során nem csupán Youngot ültette át, hanem (mint arra később visszatérünk) 1770-ben James Hervey *Elmélkedéseit*, majd a Macpherson nevéhez fűződő ossziáni költeményeket (1777), Samuel Richardson *Clarisse Harlowe* című regényét (tíz kötetben, 1784–1787), 1776-tól pedig Shakespeare drámáit, ez utóbbiakat húsz kötetnyi terjedelemben.

A Young által „blank verse”-ben írt *Éjszakákat* Le Tourneur, *Les Nuits d’Young* címmel, prózában tolmácsolta. Az eredetinek beosztását megváltoztatva, a szöveget kilenc helyett huszonnégy *Éjszakára* bontotta. A mű elejére a költő életét és működését ismertető, hosszú bevezetést illesztett, amelyben az életrajzi adatokat Young egyéniségét méltató észrevételekkel egészítette ki. Ezek közül irodalomtörténeti szempontból az eredetiség dicsérete a legfontosabb. „Felettebb gyűlölvén a’ másoknak követését, Originál akart lenni, ’s a’ maga képzelődését szabadon botsátotta – fordítja Péczeli Le Tourneur szavaival. – El-hagyván a’ tört utakat, a’ mellyeken mentek más könyvírók, a’ temetőkbe ment ő, hogy a’ maga halhatatlanságának oszlopát ott építse-fel.” (A5v.)⁶ A „másoknak követése” kifejezésnek a francia szövegben egy, a magyar fordításban nem használt terminus technicus felel meg: „tout ce qui sentoît l’imitation.” (6.) *Az imitáció módszerének elve-*

² Harold FORSTER, *Edward Young, the Poet of the Night Thoughts, 1683–1765*, Alburgh Harleston, Norfolk, The Erskine Press, 1986, 191–192.

³ Michael FARRELL, *William Blake and Edward Young’s Night Thoughts*, Oxford, University of Oxford, Corpus Christi College, 2010, 1.

⁴ A következő kiadást használtam: *LES NUITS D’YOUNG, traduites de l’anglais par M. LE TOURNEUR. [...] NOUVELLE ÉDITION. [...] A PARIS, Chez CAILLEAU, Libraire & Imprimeur. [...] M.DCC.LXXXIII.* A Le Tourneur szövegéből vett francia nyelvű idézeteink után zárójelben ennek a kiadásnak a lapszámaira utalunk.

⁵ Mary Gertrude CUSHING, *Pierre Le Tourneur*, BiblioBazaar, Reproduction Series LLC, 2008, 47.

⁶ A Péczeli-fordításból vett idézetek után zárójelben az 1787-es első kiadás lapszámait szerepelnek: *YUNG’ ÉJZAKÁJI ÉS EGYÉB MUNKÁJI*, mellyek magyar nyelvre fordítottak PÉTZELI JÓSEF rév-komáromi prédikátor által. Győrben, Streibig Jósef betűivel, 1787.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

tése és az eredetiség igénye szembefordulást jelentett a 18. század első felében uralkodó „Augustan fashion”-nel, a Pope és Addison által képviselt klasszicista alkotói technikával: az általános emberi helyett egy szenvedő lélek szubjektuma került a középpontba.⁷

Amikor Péczeli József 1783-ban, külföldi tanulmányait befejezve, hazatért, és októberben elfoglalta komáromi lelkési tisztségét, Young *Éjszakái* már nem voltak teljesen ismeretlenek a magyar olvasóközönség előtt. Nemcsak a (Bécsben is megjelent) Le Tourneur-féle francia áttünetés révén, hanem azért is, mert 1779-ben Bessenyei *A Holmi*-ben közzétette azt a fordítást, amelyet a (huszonnégy *Éjszakára* tagolt) Le Tourneur-szöveg alapján készített „Anglus Jungnak 19^{dik} Éjtszakájá”-ból.⁸ Péczelinek, bár tudott angolul, amit a könyvtáráról halála után készült leltár is tanúsít,⁹ Young és Hervey művei franciául álltak rendelkezésére,¹⁰ így ezekből dolgozott. Az *Éjszakák* tolmácsolásához nagyon hamar hozzáfogott,¹¹ a teljes mű 1787 tavaszán jelent meg. A kor több neves arisztokratájához (Orczyhoz, az idősebb és ifjabb Rádayhoz, Darvas Ferenc helytartósági tanácsoshoz és Beleznai Mihályhoz) intézett ajánlása szerint ez a könyv talán meg fogja győzni az olvasókat arról, milyen alkalmas a magyar nyelv „a’ leg-mélyebb ’s leg-hathatósabb gondolatoknak-is rövideden és értelmessen való ki-fejezésére”, és hogy nem igaz az a vád, amely szerint állítólagos „darabossága [...] meg-is sérthetné Hazánk’ szép Grófnéinak ’s Bárónéinak ró’sa pirosságú ’s gyengeségű ajakaikat, ha a’ társalkodásban ezen folytatnák nyájaskodó beszélgetéseiket.” (A4r.) A hölgytársaságnak a francia szalonok mintájára egyre fontosabbá váló művelődéstörténeti szerepét néhány évvel később Kármán József is felismeri, és erősíteni kívánja majd az Urániával.

A Le Tourneur által írt hosszú bevezetést Péczeli körülbelül a felére rövidíti, elhagyva belőle a 24.-től a 48. lapig terjedő szöveget, s csak a 49. lapról vesz át egy észrevételt a fordítás módszeréről. Le Tourneur itt figyelmezteti olvasóit, hogy a költeményt több helyen szabadon ültette át, mert úgy érezte, hogy az eredeti mű bizonyos hiányosságai erre feljogosították.¹² Péczeli ezt az érvelést, saját tapasztalatai alapján, bővebben fejti ki: „A’ mi ezen munkának fordítását illeti, éltem itt-is azzal a’ szabadsággal, a’ mellyel fordítottam Zayrt és a’ Henriást. A’ nehezebben érthető szóllásoknak formájit Nemzetünknek Nyelvéhez ’s természetéhez alkalmaztattam: az erőtelen gondolatokat erősítettem, egygy szóval, azon igyekeztem, hogy ez a’ fordítás szint’ olyan szép légyen mint az Originál.” (Számogatlan lap.) Fordítói módszerét Péczeli már Voltaire *Zaire*-jének

⁷ „These were not the calm reflections of a philosophical Augustan but the agonized search for comfort of a suffering soul; and it was exactly his insistence on the personal instead of the general that marks his work as a new departure.” FORSTER, *i. m.*, 180.

⁸ BESSENYEI György, *A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 359–371: „LXIII. Rész. Anglus Jungnak 19^{dik} Éjtszakája a jó Erköltsről.”

⁹ *Catalogus librorum venalium Josephi Péczeli*, Posonii, 1793, 21; pl.: „The Englisch [*sic!*] Preacher. Various Authors. London 1774”, „Historical Essay on the Englisch Constitution, London, 1771”.

¹⁰ „Meditat. Hervey. Paris. 1771”, „Yungii Noctes & alia opera, Gallice. Amst. 1773”, *Catalogus...*, 10–11. Érdekes, hogy Milton *Elveszett Paradicsoma* angolul és franciául is megvolt könyvtárában (25, 21).

¹¹ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 416.

¹² „Il est temps que je prévienne les miens [= mes lecteurs] sur les libertés que j’ai prises dans cette traduction. Ce sont les défauts que j’ai cru remarquer dans l’ouvrage qui m’y ont autorisé.” (49.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 3. szám

1784-es magyar kiadásában egy olyan, az *Ars poeticá*ból vett latin Horatius-idézzel igazolta, amely szerint az eredetihez képest nem kell minden szót szolgai módon visszaadni,¹³ a magyar *Henriás* 1786-os (és későbbi, 1792-es) kiadásának elejére pedig ezenkívül egy D'Alembert-től vett francia nyelvű mottó is illesztett arról, hogy a fordítónak, aki túl gyakran kénytelen a szerző színvonala alatt maradni, nem kellene-e vajon föléje emelkednie, amikor képes rá.¹⁴ Ezzel a szabadsággal Péczeli mindamelllett nem annyira az *Éjszakáknak*, mint inkább Hervey *Elmélkedéseinek* néhány évvel később készített fordításában élt.

A Young *Éjszakái*hoz hasonló, versben írt, vagyis kötött szótagszámú szövegek prózában való átültetése során a fordítót ettől függetlenül is könnyen megkísérti az a lehetőség, hogy a tömör kifejezéseket lazább, gyakran bőbeszédű formában, magyarázó jellegű körülírásokkal adja vissza. Hogy igazságot szolgáltsunk Péczelinek, meg kell állapítanunk, hogy ezért az inkább adaptációs, mint fordítói eljárásért elsősorban Le Tourneur felelős: az angol eredetit feltehetőleg nem ismerő Péczeli az ő szövegét, és nem Youngét tolmácsolja. Az angol költő például azt írja az éjszakáról, hogy az még sötét birodalmának „zenitjén” is szinte napfény a költő sorsához képest:

...and *Night*,
Even in the *Zenith* of her dark Domain,
Is Sunshine to the Colour of my Fate. (3.)

Ugyanez a gondolat Le Tourneur szavaival: „...et la nuit, oui, la nuit la plus noire, au moment même où elle s'enveloppe des ténèbres les plus profondes, est encore moins triste que ma destinée, moins sombre que mon âme.” (71.)

Péczeli csaknem pontosan ezt az utóbbi, terjedelmesebb változatot követi: „A' legfeketébb éjtzaka, a' melly magát leg-sűrűbb setétségekkel bé-fedezte, nints olyan szomorú, mint az én állapotom, nints olyan komor, mint az én lelkem.” (2–3.)

Péczeli Young-fordításáról már bevezetőnkben megállapítottuk, hogy jelentős mértékben járult hozzá a szentimentalista stílus kibontakozásához irodalmunkban. A mű első lapjainak hangüteme is ezt az ízlést képviseli: „el-lankadt természet” (1), „zokogások 's nyögések”, „könnyekben fürdő szemek”, „sír-halmok”, „balgatag képzelődéseknek retentő habjai”, „[ezek a habok] tsapdosták az én érzékenységet”, „a' kétségbe-esésnek minden szörnyű rémítései” (2); illetve az efféle fájdalmas kifejezések: „[a felébredéssel]

¹³ „Nec verbum verbo curabis reddere fidus / Interpres.” Horatius, *Epist.* II, 3, 133–134. NOVÁK József fordításában: „tolmácsként nem akarsz szót szóval szolgai módon / adni...” HORATIUS, *Versek*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1959, 145.

¹⁴ „Le traducteur trop souvent forcé de rester au-dessous de son auteur ne doit-il pas se mettre au-dessus quand il le peut?” D'Alembert-nek saját Tacitus-fordításához írt előszavából: TACITE, *Morceaux choisis*, Paris, 1784, I, 21; D'ALEMBERT, *Mélange de littérature, d'histoire et de philosophie*, Amsterdam, 1759, III, 3–33. PENKE Olga kutatásai szerint (MKsz, 1988, 255) Péczeli ez utóbbi kiadást ismerte.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

tsak nyomorúságot tseréltem” (2), „siess, halál, már semmit tőlem el-nem vehetsz” (3).¹⁵ Szauder József szerint a magyar Young szókincsének, kifejezőképességének közvetlen hatása még a pályakezdő Csokonai költészetében is kimutatható.¹⁶

A szentimentalizmus sokat emlegetett magánykultusza egyébként paradox jelenség, hiszen a fájdalmakat kifejező szöveg megformálása eleve közlésvágyat feltételez, az egyéni szenvedésben pedig a költő gyakran úgy érzi, hogy az emberiségre zúduló csapások tragikumát éli át: „A’ léleknek érzékenysége, melly a’ maga siralmaiban az egész emberi nemzetiséget bé-foglalja, meg-nemesedik ez által, és Virtussá válik.” (24.) A szentimentalizmus alkotói módszere tehát nem jelenti szükségszerűen az általános emberitől való elszigetelődést, sőt, a klasszicista „Augustan fashion”-höz képest egy mélyebben átértett azonosulást tesz lehetővé.

Hasonlóképpen a szenvedés ellentéte, az öröm sem lehet igazán teljes a társadalomtól elzárkózó, magányos ember számára. Az angol költő (jellemző módon!) ezt a kereskedelem szókincsével fejezi ki:

Joy is an Import, Joy is an Exchange;
Joy flies Monopolists: it calls for Two (33),

vagyis az öröm „import”, „csere”, nem lehet „monopolizálni”. Le Tourneur abban a szerencsés helyzetben van, hogy a francia „commerce” szó jelentése a 18. században még nem csupán „kereskedelem”, hanem (mára már elavult értelme szerint) „érintkezés, viszony, társaság” is: „Le bonheur est un commerce, un échange de plaisirs.” (106.) Young merész képei tehát belesimulnak a racionálisabb megoldásokat kedvelő francia nyelv kifejezőmódjába, a „csere” szó persze magyarázatot kap: „az örömök cseréje” lesz belőle. Ezt a formulát veszi át Péczeli is: „A’ boldogság kereskedés, ’s ’a gyönyörűségeknek tserélése” (43) – azzal a különbséggel, hogy a magyar nyelvben a „kereskedés” szónak nincs meg a korabeli franciában még meglévő kettős jelentése. Így hát Péczeli megoldása itt, érdekes módon, öntudatlanul is közelebb áll Youngéhoz, mint a közvetítő szöveg. Hasonló átalakuláson megy át az angol költemény következő sora is, amely az örömet egy, az ég által plántált, dús gyümölcsfa terméséhez hasonlítja, amelyet magányos ember egyedül nem képes leszakítani:

Rich Fruit, heav’n-planted! never pluck’d by One! (33.)

A francia szövegben a gyümölcsfa képét egy lapos aforizma helyettesíti, amelyet Péczeli szó szerint tolmácsol: „Jamais homme n’a été seul aussi heureux qu’il pouvoit l’être.” (106.) „Soha ember magánosan nem vólt olyan boldog, a’ millyen lehetett volna.” (43.) Tudománytalan megállapítás ugyan, de nem hallgathatjuk el: kár, hogy Péczeli nem a

¹⁵ Le Tourneur szövegében: „la nature épuisée” (69), „gémir”, „yeux [...] trempés de larmes”, „le fond des tombeaux”, „quels flots tumultueux de rêves insensés ont battu mes sens”, „toutes les horreurs du désespoir”, „je n’ai fait que changer des maux” (70), „Destin, hâte-toi de tirer le rideau : je ne peux plus perdre” (71).

¹⁶ SZAUDER József, *Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 179, 182–183.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

képszerűbb angol eredetiből dolgozott; fordítása még színesebb, gazdagabb lehetett volna...

Az a gondolat egyébként, amely szerint az öröm az ég ajándéka, többször visszatér a műben, ékes bizonyítékként annak, hogy az *Éjszakák* nem csupán gyászos hangulatot árasztó, komor költemény:

Pleasure is good, and Man for Pleasure made (166),

vagyis: „Az ember a' boldogságra teremtett. Az öröm az ő leg-főbb java” (291) – hirdeti Young, aki szerint épp az Isten által alkotott természet szólít fel bennünket a gyönyörűségek élvezetére:

„Rejoice for ever,” *Nature* cries, „Rejoice.” (219.)

Ha ezt elutasítjuk, hálátlanságot követünk el a Teremtővel szemben: „Óh ember, gyönyörködtesd magadat szüntelen! ezt kiáltja nékünk a' természet, a' mikor mint-egygy pompás vendégségben, úgy tart bennünket e' világban, hogy minden érzékenységeinket legeltesse. Az ő adakozó keze szüntelen tölti nékünk a' gyönyörűségnek poharát, és nyújtja a' Teremtő nevében. Ha el-nem vészszük azt tőlle, így háládatlanságunkat mutatjuk-meg ama' jó Atya eránt, a' ki a' földet sok kiességekkel, minket pedig azokat kívánó érzékenységekkel ruházott-fel.” (II, 25.)

Egy másik helyen a költő megvédi az emberi szenvedélyeket bizonyos teológusok ridegségétől, akik a forró indulatokat a pokol és a romlottság művének tekintik, pedig azok a Teremtő örök tüzének kisugárzásai.¹⁷ Mivel teológusokkal szembeszállni az Ancien Régime Franciaországában veszélyes lehetett volna, Le Tourneur a „theologues of calmer kind” kifejezést „froids moralistes”-nek fordítja (299), és ezt veszi át Péczeli is: „Hideg Morálisták! kik a' ti fagyos véretek tészitek a' ti ítélet-tételteknek régulájává, ti kárhoztatni meritek az indulatoknak melegségét?” (293.) A viszonylag szabadabb angol szellemi élettel szemben a kontinensen szükségszerűen működésbe lép az öncenzúra.

A 18. század európai irodalmának gyakran visszatérő témája az ember és a természet viszonyának meghatározása. Erre a kérdésre Young a „létezők láncá”-nak („chain of being”, „scala naturae”) elméletében véli megtalálni a választ. Eszerint a tökéletességnek különböző fokán álló lények megszakíthatatlan, folyamatos láncot – másképpen: lépcsőzetet – alkotnak az élőlények legprimitívebb formáitól a hierarchia legmagasabb fokán álló angyalokig; az ember ennek a láncnak a közepén, az anyagi és a szellemi lények között foglal helyet: „Két különböző természeteknek egygyessége; az ember az a' közép pont, a' mellyből ki-súgárlanak két egymással ellenkező végtelenek. Ő az a' ragyogó

¹⁷ „Ye gentle Theologues, of calmer Kind! / Whose Constitution dictates to your Pen, / Who, cold yourselves, think Ardor comes from Hell! / Think not our Passions from Corruption sprung, / Tho[ugh] to Corruption now they lend their Wings; / That is their Mistress, not their Mother. All / (And justly) Reason deem divine: I see, / I feel a Grandeur in the Passions too, / Which speaks their high Descent, and glorious End: / Which speaks them Rays of an Eternal Fire.” (167.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

gyűrű, mely közepénn tündöklék ama' minden élőknek meg-mérhetetlen lánczán, mely le-nyúlik a' Teremtőtől fogva a' semmiig." (7–8.)¹⁸

A „létezők láncá”-nak gondolatára Young számos további alkalommal visszatér; többek között az emberi lélek halhatatlanságának a bizonyítására is felhasználja. Testünk ugyanis halandó, tőlünk feljebb viszont csak halhatatlan lelkek vannak. Az ember, aki „rész szerént halandó, rész szerént pedig halhatatlan”, összekötő szeme a láncnak. El kell ismernünk tehát, hogy az embernek halhatatlan lelke van, különben „a' láncz el-szakad ő benne, 's egygy igen nagy üresség marad a' teremtéseknek lajtorjájában.” (269.)

A láncban elfoglalt helyüknek megfelelően különbözik „az embernek józan értelme az oktalan állatoknak *instinctus*ától [ösztönétől].” (284.) Az ember állandóan újabb és újabb ismeretekre éhez, az állatok viszont évezredek át sem képesek többet tudni, cselekedni, óhajtani vagy élvezni, mint eredetileg:

...in Ages they no more
Could know, or do, or covet, or enjoy. (155.)

Ez a szikár megállapítás a franciára, majd a magyarra való fordítás eredményeként így bővül ki: „Ha sok ezer esztendeig élnének-is, az ő esméretek semmivel sem bővülne. Szüntelen tsak azon dolgokat tselekednék, a' fetske 's a' gólya soha sem raknák más-képpen az ő fészkeket, az ő kívánságok-is soha meszszebb nem terjedne.” (284–285.) Érdekes, hogy a fészket rakó fecske és gólya képével nem Le Tourneur, hanem Péczeli bővíti a szöveget, amely így a magyar falu világából villant fel egy-egy részletet, s viszi közelebb a művet a hazai olvasóhoz. A maga hűtlenségében is mennyivel szebb, vizuálisabb Péczeli tolmácsolása, mint a közvetítő francia változat! Le Tourneur mesterember, Péczeli az írásnak igazi művésze.

A „létezők láncá”-nak elméletét, amelyben a 20. századi kutatás, így Szauder József is az evolucionizmus egyik előzményét látja,¹⁹ Young szemében „a' nagyító üvegek”, vagyis a mikroszkóp felfedezése is erősíti, hiszen segítségével „olgy véghetetlen kitsinységű állatok” ismerhettünk meg, amelyeknek feltételezhető létezését korábban már „a' józan okosság meg-műtatta.” (II, 121.) Young világképének alakításában tehát a korszerű természettudománynak is megvan a maga, nem elhanyagolható szerepe. Ismeretes, hogy előjegyzésben megvásárolta Henry Pemberton 1728-ban megjelent művét Newton tudományos rendszeréről (*A View of Sir Isaac Newton's Philosophy*), sőt, hogy otthonában elhelyezte Newton mellszobrát is.²⁰ Az *Éjszakákban* többször visszatérő érv Isten végtelen nagysága mellett az a newtoni tétel, amely szerint a csillagok nem magányosan helyezkednek el az űrben, hanem mindegyik egy-egy naprendszer középpontja, „mellyekhez képest a' körülötte forgó testek olgy kitsinyek mint a' tzet-halhoz képest azok az apró férgetskék, mellyeket millióként nyél-bé.” (245.) Ez a gondolat annyira

¹⁸ A létezők láncáról részletesen lásd Arthur O. LOVEJOY, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1942.

¹⁹ SZAUDER, *i. m.*, 225.

²⁰ *The Correspondance of Edward Young*, ed. Henry PETIT, Oxford, Clarendon Press, 1971, 71.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

előremutató, hogy a Naprendszerünkön kívüli, úgynevezett exobolygók egyikének-másikának felfedezéséről épp napjainkban ad hírt a csillagászat. Az *Éjszakák* szerzője a világűrben lévő roppant távolságokat is érzékelteti: a távoli égitestekig „az engem” világotító napnak sugárai sok száz esztendőig [...] fel-nem mehetnének.” (II, 115.)

Young felfogásába mindamelllett az a hagyományos, pitagoreus elmélet is belejátszik, amely szerint a bolygók feltételezett szféráinak súrlódásából gyönyörű, bár az emberi fül számára nem hallható zene, „a szférák zenéje” keletkezik. (89.) Le Tourneur fordításának hibájából egyébként a newtoni terminológia sem mindig tükröződik pontosan a magyar szövegben. Az utolsó ítélet idején, mint Young állítja, a világmindenségben lévő valamennyi Nap vékony gyertyaként fog kihunyni („like a Taper, all these Suns expire”, 304), Le Tourneur viszont „napok” helyett „égitestek”-et, „csillagok”-at ír; Péczeli megfogalmazásában is ez áll: „a’ tsillagok bé-húnyják égő szemeiket” (II, 168). Az efféle pontatlanságok ellenére azonban a mű magyar olvasója a newtoni világkép több fontos tényezőjével ismerkedhetett meg.

Young egyértelműen leszögezi, hogy a ráció nincs ellentétben a vallással, sőt: „A’ józan-okosság érdemli a’ Hit’ dolgában a’ mi leg-első tiszteletünket; távol-légyen tőlünk, hogy azt hinnénk, hogy a’ Vallás ki-rekeszti azt! sőt a’ nélkül a’ Hit ’s a’ Vallás nem-is lenne virtus. Az emberi értelemnek okossága az örökké-valónak böltsességének sugára.” (262.) A természet, így az égbolt vizsgálata tehát elvezetheti az embert Isten nagyságának és jóságának felismerésére. Ilyen értelemben a hit a csillagászat gyermeke („Daughter of Astronomy”, 260), „az ég-vi’sgálásnak leánya” (II, 89); „egygy Istentagadó vagy nem esmérő Ég-vi’sgáló nem egyéb, hanem egygy valóságos bolond” (II, 89; „An undevout astronomer is mad”, 260). A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek a Bibliában gyökerező eszméje²¹ a természettudomány újkori fejlődése, a cambridge-i újplatonikus filozófiai iskola (Ralph Cudworth, Henry More, John Smith) és a newtoni világkép nyomán új összefüggésben, a fiziko-teológiai irodalom formájában jelentkezett. Péczeli Young-tolmácsolásának nem elhanyagolható érdeme, hogy ezt a fiziko-teológiai irodalmat egy, a Magyarországon épp ekkor kibontakozó szentimentalizmus jegyében készült fordítással sikerült gazdagítania.²² Munkájának sikeréhez és két további – posztumusz – kiadásához (1795, 1815) nyilván ez is hozzájárult.²³

III. Hervey Sírhalmai és Elmélkedései

A Youngnál harminc évvel fiatalabb James Hervey (1713–1758) ugyancsak az anglikán egyházi pályát választotta: oxfordi tanulmányainak befejezése után két northamptonshire-i község lelkésze lett (1737). Életének főműve a *Meditations and Contemplations*

²¹ „Az egek hirdetik Isten dicsőségét, az égbolt vallja kezének művét.” (Zsolt 19,2.) „Ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” (Róm 1,20.)

²² Ezúttal nem foglalkozunk Péczelinek Young egyéb műveiből készített s az *Éjszakák* II. kötetében kiegészítésképpen közölt fordításaival.

²³ Egy további fordítás *Yung éjjelei* címmel jelent meg, NALÁCZY József tollából (Nagyszében, 1801).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

(Elmélkedések és szemlélődések, 1745–1747), amely a 18. század folyamán csak Angliában huszonöt kiadásban jelent meg.²⁴ Egyéni sorsa azonban szerencsétlenül alakult. Harminczéves korában súlyos betegségbe esett. Egy magyar életrajzírója szerint „gyógyíthatatlan és enyhítetlen hurut és köhögés emésztette. Bármilyen kis szellőcske elég volt betegsége előidézésére.”²⁵ Ez nyilván az akkor még kezelhetetlen asztma volt. Negyvenöt éves korában, karácsony első napján hunyt el. (Edward Young több mint hat évvel túlélte őt.)

Könyvét, Young *Éjszakáihoz* hasonlóan, Le Tourneur fordította franciára. A *Méditations sur les tombeaux* (Elmélkedések a sírok fölött) című első rész 1770-ben jelent meg, majd a következő évben a teljes mű, *Méditations d’Hervey* (Hervey elmélkedései) összefoglaló címmel.²⁶ Az angol szerzőt ismertető hosszú előszavában (*Vie d’Hervey*) Le Tourneur, a divatos természetkultusz jegyében, úgy mutatja be őt, mint aki – Péczeli tolmácsolása szerint – „önként el távozván [...] a’ roppant Városoktól [...], a’ mezei életnek tsendességében él az emberek között, ’s nem esmér semmit úgy, mint a’ Természetet és az ő Istenét.” (11.)²⁷ Ezekkel az elismerő szavakkal ellentétben magát a (fordításra általa kiválasztott!) művet Le Tourneur súlyos kifogásokkal illeti: „A’ helyett, hogy én Herveyben egy maga szüleményeivel kedveskedő nagy elmét kerestem, sokszor nem találtam egyebet, hanem Youngnak követőjét, a’ ki hoszszú beszédekkel adott elő valamely nemes gondolatot, a’ mellyet már az előtt Young fel ékesített a’ képzelődésnek minden kintsével.” (73.) Tegyük hozzá, hogy Péczeli átültetése jelentősen tompítja a kritika életét. Le Tourneur egy „génie original”-t keresett, ám akit helyette talált, az egy „imitateur d’Young assez foible” (45, Youngnak meglehetősen gyenge utánczója), aki terjengős prózában ismétli mesterét; a következő mondatban még a számos plágium („des plagiats multiples”) vádja is szerepel (az enyhített magyar változat szerint: „egész verseket is szóról szóra találtam”, 73). S bár Le Tourneur Hervey-nek Young iránt érzett csodálatával próbálja mentesíteni a dolgot, pár lappal később megjegyzi, hogy fordítás közben rövidített a szöveget, s ezt olyan szigorú érvekkel indokolja, amelyeket az óvatos Péczeli egyszerűen kihagy a maga fordításából, nevezetesen hogy fölösleges újra kinyomtatni számos közhelyet és ájtatos részletet, amelyek úgymint megtalálhatók a ke-

²⁴ Az interneten olvasható, 1856-os londoni kiadást használtam: *MEDITATIONS AND CONTEMPLATIONS by JAMES HERVEY*. [...] LONDON, William Tegg and Co., 85, Queen Street, Cheapside. MDCCCLVI. A mű angol szövegéből vett idézeteink után zárójelben ennek a kiadásnak a lapszámait jelöljük meg.

²⁵ MAGYAR Árpád, *Hervey Jakab*, Bp., Hornyánszky, [1916] (Koszorú: A Magyar Prot. Irodalmi Társaság népies kiadványai, 84), 8.

²⁶ A Le Tourneur francia fordításából vett idézeteink lapszámát zárójelben a következő kiadásból adjuk meg: *MÉDITATIONS D’HERVEY, TRADUITES DE L’ANGLAIS, par M. LE TOURNEUR*, A PARIS, chez LE JAY, [...] M.DCC.LXXI.

²⁷ *HERVEY SÍRHALMAI ÉS ELMÉLKEDÉSEI*. Fordították PÉTZELI JÓZSEF Komáromi Prédikátor által. POZSONYBAN, Weber Simon Péter költséggel és betűivel, 1790. A magyar nyelvű idézetek után zárójelben ennek a kiadásnak a lapszámaira utalunk. – Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy téves a *Világirodalmi lexikon* 4. kötetének (Bp., Akadémiai Kiadó, 1975) 422. lapján a (meg nem nevezett szerzőtől való) Hervey-cikknek az az állítása, amely szerint Péczeli „1790-ben kiadott magyarítása” „a *Méditations and Contemplations* (‘Meditációk és elmélkedések’, 1745–1747) *Meditations among the Tombs* (‘Meditációk a sírhal-mok között’) c. részlete.” Péczeli könyve a teljes művet tartalmazza!

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

gyességi könyvekben, vagy töméntelen bibliai idézetet, amelyeknek erejét terjengős parafrázisok és magyarázatok gyengítik.²⁸ Úgy látszik, Péczeli esetében még erősebben működött a fentebb már említett öncenzúra, mint a francia fordító munkásságában.

Bíráló szavai ellenére Le Tourneur azért vállalkozott mégis a mű tolmácsolására, mert az nincs híjával a képzeletnek, érzelmenek és erőnek.²⁹ „Ses Tombeaux respirent une sensibilité douce qui vous pénètre & vous attendrit par degrés.” (47, „Az ő Sírhalmai olly édes érzékenységeket lehellenek és gőzölögnek ki, a’ mellyek által járnak és lassanként el keserítik a’ szíveket.” 75.)

Ezt az „édes érzékenységeket lehellő és kigőzölgő” munkát Péczeli 1790-ben *Hervey Sírhalmai és Elmélkedései* címmel jelentette meg Pozsonyban. Fontos kiemelni, hogy az a nálunk meghonosodott szokás, amely szerint a cím, rövidített formában, csak „Hervey’ Sírhalmai”-nak hangzik, megtévesztő, mivel a műnek csupán – a Hervey életéről szóló bevezetést követő – első része, a 81.-től a 171. lapig, szól a sírokról, a második, nagyobb résznek viszont, a 173. laptól az *Elmélkedések* végéig, a 370. lapig, már a kerti séták, a gyönyörű virágok, a természet különböző jelenségei, a holdfényes este, majd a ragyogó csillagokkal ékes éjszakai égbolt szemlélése képezik a tárgyát, vagyis a mű egésze az elmúlás és az élet, a szomorúság és a remény, a sötétség és a fény ellentétére épül, s ez a kontraszthatás a sírok sötétségéből a fény irányába vezeti az olvasót. (Emlékeztetőül: sem az angol eredetinek, sem a Péczeli által használt francia kiadásnak a címlapján nem szerepelnek a sírok, amelyek csak az elmélkedések első részének a címében találhatóak, a „sírhalomok” szót Péczeli emeli be az egész mű címébe.) Érdekes, hogy hasonló kontraszthatást a Péczeli Hervey-fordítását jól ismerő Csokonai is alkalmaz a néhány évvel később, ugyancsak költői prózában írt művének, *A csókoknak* első könyvében: az ifjú Melítész, halálvágytól gyötörve, a rémítő sötétség világán át haladva jut el egy ezer virággal hímzett csodálatos rétig, ahol megtalálja boldogságát.

Egyébként a „sírhalomok” szó önmagában sem pontos, mivel Hervey a mulandóságról nem temető kertben, vagyis sírhalomok között, hanem egy templom belsejében, a padozat kövébe és a falakba épített sírkövek láttán elmélkedik. A szerzőnek az angol kiadásban közölt jegyzete szerint a színhely a Cornwall északi részén található Kilkhampton. (Ennek középkori, az idősebb szent Jakab apostol tiszteletére szentelt temploma korábban fontos állomása volt a spanyolországi Compostellába tartó angol zarándokoknak.) A sírkövek láttán Hervey úgy érzi, mintha megnyílna előtte Ezekiel próféta „rettenetes könyve, mellynek levelein írva vagynak a’ gyászok, keserúségek ’s nyomorúságok.” (87, lásd Ez 2,9.) A kövekbe vésett betűk sokféle, de mind halálban végződő sorsról adnak hírt. Van közöttük csecsemő, 28 éves ifjú ember, szülésben meghalt nő, édesapa, 40 évesen elhunyt gazdag férfi, „meg élemedett öregek”, egy „híres Hadi-vitéz”; egy titkos kriptá mélyén pedig „a’ világnak Nemesei és Főrendeí” nyugszanak.

²⁸ „À quoi bon réimprimer de nouveau un nombre de lieux communs bien mieux exprimés dans Young, des passages dévots dont l’équivalent se trouve dans nos livres de piété, ou une foule de citations de la Bible, suivies d’une paraphrase ou d’un commentaire qui ne fait que les affoiblir ?” (48–49.)

²⁹ „...il s’en faut bien qu’il fût dénué d’imagination, de sentiment, & même d’énergie.” (47.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A „meg-élemedett öregek”-ről szóló részhez fűzött lábjegyzetben a francia fordító közli, hogy ezt követően kihagyott néhány lapnyi szöveget, amelyben Hervey jámbor okfejtéssel igyekezett igazolni, milyen üdvös dolog a holtakat a templomokban és (ami kiváltotta Le Tourneur ellenkezését:) a templomok mellett lévő temetőkertekben örök nyugalomra helyezni. Maga Le Tourneur ezzel szemben úgy véli, helyes volt a párizsi hatóságok néhány évvel korábbi (1765-ös) határozata, amely a talajvíz és a kutak fertőzésének megelőzésére betiltotta ezt a sűrűn beépített városban még mindig létező, veszélyesnek ítélt gyakorlatot. (90.) Mint ismeretes, a következő évtizedek során Párizsban exhumálták a templomok körül évszázadok alatt eltemetett több millió (!) halott maradványait, s egy használaton kívüli, földalatti kőbánya hatalmas folyosórendszerében helyezték el csontjaikat: ez ma Catacombes de Paris néven turistalátványosság.³⁰ Péczeli, mint a magyar közönség számára nyilván nem jelentős információt, mellőzi Le Tourneur jegyzetét.

Annak a „híres Hadi-vitéz”-nek a kiléte, akinek a síremléke előtt Hervey hosszan elmélkedik, rejtély marad a magyar fordítás olvasói előtt. Annyit tudunk meg róla, hogy „Hazájáért fel áldozta magát”, de hogy ki ellen harcolt, az nem derül ki a szövegből. Le Tourneur viszont közli az angol szerző lábjegyzetét, amely szerint Bevil de Granville-ről van szó, aki a lázadók elleni harcban esett el („en combattant contre les Rebelles”, 91), ám hogy kik voltak ezek a lázadók és mit akartak elérni, az itt is homályban marad. A teljes igazság az, hogy Granville a jakobitáknak nevezett katolikus pártütők ellen vívott lansdowne-i csatában, a király és az anglikán vallás védelmében esett el, Bath közelében, 1743. július 5-én, de ha ez az adat benne volna a mű szóban forgó részében, akkor sem a korabeli Franciaországban, sem Magyarországon nem lett volna tanácsos őt önfeláldozó hősként, Le Tourneur kifejezésével a haza mártírjaként („martyre de la Patrie”, 91) magasztalni. Könyvének második részében Hervey egy holdfényes esti séta közben visszatér a témára: „Gondolkoztam [...] utolsó győzedelmünkről ’s az én Hazámnak a’ belső és külső ellenség dühösségétől lett meg szabadulásáról.” (252.) Ezután még hosszan beszél örömről, hazájának áldott nyugalmaról, de mind a francia, mind a magyar fordításból kimaradnak azok a mondatok, amelyek szerint az ország boldog állapotát és sikeres kormányzatát egyaránt veszélybe sodorta volna az az istentelen és rémes csapás, amelyet Rómában terveltek ki, Franciaország irányított, belföldön pedig lázadó szellemek támogattak: „that impious and horrid blow, meditated at Rome, levelled by France, and seconded by factious spirits at home” (186), és amelyet a lázadók ellen vívott győzelmes cullodeni csata (1746. április 27.) hártott el végleg.

Hasonlóképpen kimarad Le Tourneur (és nyomában persze Péczeli) fordításából a következő lapon olvasható szöveg azzal kapcsolatban, hogy Dél-Franciaországban a protestánsoknak még egy-két évvel korábban is üldöztetést, sőt gályarabságot („persecution and slavery”) kellett elszenvedniük, és hogy erről a *Popery Always the Same* (A pápistaság mindig csak ugyanaz) című, 1746-ban Angliában megjelent röpirat részle-

³⁰ René SUTTEL, *Catacombes et carrières de Paris*, Paris, Éditions du Treuil, 1993, 58–63.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

tesen beszámol. Sem a francia, sem a magyar olvasók nem értesülhettek tehát Hervey szenvedélyes megnyilatkozásairól a katolikus egyház és a hivatalos francia politika ellen.³¹

Művelődéstörténeti szempontból különösen érdekesek a műnek azok a részei, amelyek a keresztény hit mélyebb átélésének jegyében az Isten által teremtett világegyetemben uralkodó tervszerűségről, bölcs rendről elmélkednek. Ez a még Youngénál erősebb, határozottabb fiziko-teológiai megközelítés arról tanúskodik, hogy a 18. század közepén Angliában – mint Európa számos más helyén – szervesen összetartozott a teológiai tudás és a természettudományos műveltség: a vallás kérdéseivel foglalkozó irodalom hozzájárult a korszerű természettudomány széles körben való megismertetéséhez. Azt a tényt, hogy Hervey tájékozott volt például a csillagászat területén, több utalása is bizonyítja. Az éjszakai elmélkedésekhez írt külön előszavában megemlíti Galilei távcsövét és Newton méréseit, amelyek kimutatták az égitestek közötti roppant távolságokat (183), egyik jegyzetében pedig William Derham *Asztro-teológiájára* hivatkozik (228). Younghoz hasonlóan Hervey is ámulattal gondol a hatalmas világűrre, „a’ mellyben – Péczeli fordítása szerint – minden akadály nélkül sok ezer millió világok szüntelen forognak” (178), vagyis hogy a csillagok egy-egy további naprendszer középpontját képezik. Az ég csodálatos voltán érzett áhítat az emberiség egyik legelső tapasztalata: „Tsak nem természettel vonattatik arra az ember, hogy mihelyt fel serken, leg először is szeméit az egekre vesse. Nagy gyönyörűséggel szemléli ő ama’ nagyságos bólozatat...” (177.) Ez a magyar (és a közvetlen forrásául szolgáló francia) szöveg nem árulkodik arról, hogy egy nevezetes költeményből vett idézet rejlik benne, az angol eredetiből viszont egyértelműen kiderül: „’Tis natural for man to look upwards, to throw his first glance upon the objects that are above him.

Straight towards heaven my wondering eyes I turn’d,
And gazed a while the amply sky.” (74.)

A két verssor, amelynek forrását Hervey nem jelöli meg, Milton *Elveszett Paradicsomá-*nak VIII. könyvéből (257–258. sor) való, ahol Ádám elbeszéli Ráfael angyalnak, hogyan pillantott föl először az égre. Nem ez az egyetlen olyan részlet, amely Hervey-nek a költészet iránti érdeklődésére vall. A sírhalmokról szólva, egy helyen Thomas Parnell melankolikus sorait idézi (55). Ezeket Le Tourneur is közli angolul, mellékelve prózában a francia fordítást (104), Péczeli azonban mindkettőt elhagyja.

³¹ Az 1744/45-ös dél-franciaországi vallásüldözés ténye mindamellett nem volt teljesen ismeretlen a magyarországi protestánsok előtt. Erről tanúskodik az a *Rövid Historia* című, 27 lapos 18. századi magyar nyelvű kézirat az Evangélikus Országos Levéltárban (*Manuscripta Nostrorum* c. fasciculus, 35. szám), amely egy névtelen francia szerzőnek Armand de La Chapelle hágai hugenotta lelkész által 1746-ban közzétett szövegéből német közvetítéssel készült fordítás. Részletesen leírja az üldöztetés történetét és három prédikátor, Louis Ranc, Jacques Roger és Desubac kivégzését. A kézirat nyilván tisztázata, de hogy hány további másolat létezett, és hogy milyen széles körben terjedt, nem állapítható meg. Lásd VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 49–55.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

Visszatérve a természettudományos ismeretek témakörére, megállapíthatjuk, hogy Hervey még tovább megy a newtoni fizika ismertetésében, mint példaképe, Young. *A Contemplations on the Starry Heavens* („A’ tsillagos égnék figyelmetes szemlélése”) című fejezetben (249 skk.) hosszú oldalakat szentel a tömegvonzás tételének. A bolygók keringési pályáját két erő, az „attraction” és a „projection” (vonzás és taszítás), vagyis a gravitációs és a centrifugális erő egyensúlyával magyarázza. Ennek az egyensúlynak (a francia szövegben is megtalálható) tudományos kifejtését a magyar fordító jócskán lerövidíti, s a jelenséget inkább egy hasonlattal teszi érthetővé: „...e’ kettős erőből igazgattatván, szükségesképpen úgy keréngenek, mint azok a’ járnai tanuló gyors lovak, mellyek erős kötél által ágashoz köttettek, melly körül forogjanak.” (328–329.) A Young-fordítás elemzésekor már felfigyeltünk arra, hogy Péczeli az ösztönökre vonatkozó okfejtést a fészekrakó fecske és golya képével hozta közelebb a hazai olvasóhoz; most újabb példáját említhettük ennek a falusi élet jeleneteit idéző, rendkívül vizuális technikának.

Hervey-nek az a törekvése, hogy bebizonyítsa a vallás és a fizika harmóniáját, egy, az erkölcsre vonatkozó párhuzamban is tükröződik. Vajon összeegyeztethető-e a kereszténységgel önmagunk hasznának és a gyönyörűségnek a keresése? A válasz: igen, összeegyeztethető, mint ahogy harmóniában van az a kétféle mozgás is, amelyet a Föld a saját tengelye, illetve a Nap körül végez, hiszen általuk marad fenn egyrészt az éjjelek és a nappalok, másrészt az évszakok rendje: „Valamint a’ földnek kettős fordulása, nem hogy egygyik a’ másíknak ártana, sőt inkább a’ természetnek szép rendét elébb mozdítja.” (301.)

A létezők láncának Young által részletesen előadott elméletével Hervey is foglalkozik, igaz, jóval kisebb terjedelemben, s Le Tourneur némileg ezt is megrövidíti. Young művéhez képest viszont új adat, hogy a teremtett világ csodás jelenségei között Hervey a létezők láncának legalsó részén található apró élőlényeknek – „a’ leg alább való férgeknek” – Leeuwenhoek által megfigyelt vérkeringésére is utal (333), bár a holland természettudós nevét említő lábjegyzete a francia és a magyar fordításból hiányzik. Le Tourneur, úgy látszik, kevesebb gondot fordít a mondanivaló pontos dokumentálására. Nem csak itt: az előző lapon már a Huygensre vonatkozó hosszabb jegyzetet is elhagyta.

A fiziko-teológiai felfogással szorosan összefügg a finalitás eszméje, amely szerint Isten a természet legkülönbözőbb jelenségeit kifejezetten az ember érdekében hozta létre. A „meg számlálhatatlan füvek” kivétel nélkül mind „az embernek vagy táplálására vagy orvoslására” vannak teremtve (195), a virágok is egyedül csak az emberért pompáznak, hiszen „az oktalan állatok érzéketlenek mind szépségekre, mind illatjokra” (222). Ezt a finalista meggyőződést Péczeli még erőteljesebben képviseli, mint Hervey vagy francia fordítója. Egy kis patak leírásában például ezt olvashatjuk: „A’ magánosságot szerető fűzfák vígan fürödnek ennek vizeiben, és a’ benne úszkáló halatskák az ő alá ’s fel való futkosásokkal kívántatják magokat a’ halászszal, a’ ki az ő meg fogásokra hálóját el készítette.” (191.) Le Tourneur szerint azonban korántsem ilyen idillikus a halász és a halak viszonya. A halász „d’un œil avide contemple sa proie, & lui tend le perfile hameçon” (II, 11), vagyis mohó tekintettel figyel a zsákmányát, és álnok horgot vet ki rá.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

„A’ magánosságot szerető fűzfák” képe ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy Hervey műve morális dimenziót tulajdonít a természetnek, amely egyébként is barátja az egyedülre áhító embernek. A *Contemplations on the Night* – a magyar szövegben „Estvéli Sétálás” – című fejezet, Young nyomán, a „böltsek éjtzakázásait” megvilágosító Hold dicséretével kezdődik (250), a „Magánosság haszna...” című alfejezetben pedig (261 skk.) az „édes magánosság”-hoz fordul a szerző. Mert ez az édes magánosság kerüli a világ „dühösködő habjainak állhatatlanságát”, a „zürzavarnak ’s feslettségnek helyé”-t, hiszen „békesség ’s tsendesség” lakik benne (262–263). Érdekes, hogy Csokonainak *A Magánossághoz* írt versében ugyancsak szerepel a fákat világosító hold, a költő az „áldott Magánosság”-hoz, majd „szelíd Magánosság”-hoz intézi szavait, a „színes világ”-ban a napok „zavart lármák között forognak”, „kőről kövekre görgenek, zajognak”; a Magánosság oltalmában viszont „tisztán, magába, csendesen” hullnak le napjaink, ő lesz „a’ sírhalom völgyén is” őrzőangyalunk. (Figyeljünk fel a szóhasználatra! Csokonai nem a szenvedést jelképező „sírhalom völgye” fordulatot használja, hanem a „sírhalom völgye”-ről mint a béke, a megnyugvás helyéről beszél.) Igaz, a felsorolt kifejezések hozzátartoznak a korszak érzelmes költészetének általános motívumkészletéhez, nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ennek a motívumkészletnek az elterjesztéséhez Péczeli fordítói tevékenysége is hozzájárult. Épp ezért azoknak a szerzőknek a sorát, akikkel kapcsolatban Csokonai költeményeinek kritikai kiadása megemlíti, hogy a régebbi kutatások szerint hatottak *A Magánossághoz* című versre (Haraszi Gyula szerint Matthisson és Salis-Seewis, Ferenczi Zoltán szerint Rousseau³²), talán kiegészíthetjük Hervey-vel: Csokonainak ez a fiatalkori olvasmányélménye nyilván évek múlva is fölsejlett az emlékezetében.

A Hervey-fordítás szövegének megformálásakor Péczeli, Horatius és D’Alembert tanácsát követve, még a Young-fordításhoz képest is kevésbé ragaszkodik szolgai módon az eredeti műhöz, hanem igyekszik azt a maga stíluseszközeivel is élvezetesebbé tenni. A kilkhamptoni templomhoz egy őszi napon érkező Hervey például azt írja, hogy ez az évszak álmodozásra készíti az embert, és az érzékeny lelkekben, minden más évszagnál jobban, gondolatokat és lágy melankóliát ébreszt. Le Tourneur tolmácsolásában: „Nous étions dans la saison de l’automne, saison qui excite à la rêverie & qui, plus que les autres, verse dans les âmes sensibles les pensées & la douce mélancolie.” (51.) Ugyanez a szöveg Péczelinél az őszi táj hangulatos leírásával gazdagodik: „Őszi idő vólt éppen akkor, mikor ezen helységben meg állapodtam, a’ mikor a’ sebensen futó esztendőnek vége felé való közelgetése, a’ mezőknek, kerteknek, ’s hegyeknek gyümöltseinek bé takarása, a’ fáknak el sárgúlt leveleinek suttagó zörgéssel való le hullások, ’s ekképpen az egész természetnek mintegy mély álomhoz való készülete, az esztendőnek egyéb részei felett hív bennünket a’ gondolkozásra, egy szomorú, de az érzékeny szívekkel magát kedveltető melánkholiára.” (83–84.)

³² CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, 4, 1797–1799, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, 496, 500. Vö. ALT Krisztián, *Utalások Young és Hervey gondolati műveire néhány Csokonai-szövegben*, ItK, 2006, 478–498.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Az eredetihez képest ugyancsak konkrétabb kép jellemzi Péczeli fordításának folytatásában azt a mozzanatot, amikor a templomba lépő szerzõt szomorú gondolatok töltik el, ám ennek a szomorúságnak is megvan a maga édessége: „une tristesse qui avoit sa douceur”. A magyar változatban ez így hangzik: a szomorú gondolatok „édes harmattal meg frissítették az én szívemet.” (84.) Később, a komor sírok után egy csodaszép kertbe lépõ Hervey tekintete gyönyörúséggel száll virágról virágra („de fleurs en fleurs”, II, 1), amit a magyar szöveg érzékletesebb, részletező képpel így fejez ki: „a’ ki nyílt virágról a’ másíknak még mostan hasadó bimbójára.” (175.)³³ Péczeli művészi alkatának legfőbb erénye a természeti szépre való fogékonyság. Hervey-fordításának éppen ezért tartozik legsikerültebb részei közé a *Déli sétálás* című fejezetből a rekkenő hőség szuggesztív leírása (245–246), vagy a *Tél* címűből a vihar ijesztő tombolásának bemutatása (345).

IV. Összefoglalás

Elemzéseinket összefoglalva, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy sem az *Éjszakákat*, sem a *Sírhalmokat* nem sorolhatjuk egyértelműen a „sírköltészet” hagyományos kategóriájába: árnyaltabb megközelítésre van szükség. Az első pillanatban komorságot sugalló címük ellenére mindkét műben jelen van az örömmek, a gyönyörúségnek mint az Ég ajándékának magasztalása, sőt, épp a Péczeli által *Hervey’ Sírhalmi és Elmélkedései* címmel ellátott mű nagyobbik részében a fény uralkodik, a Nap, a Hold és a csillagok ragyogása. Mindkét mű hirdeti a csodálatos természet harmóniáját Isten tervei-vel, s a vallásos hit erősítésére a korszerű fizika által felfedezett törvények ismertetésével igyekszik azt bizonyítani, bár a francia – és nyomában a magyar – fordítás nem mindig adja vissza pontosan az eredeti szövegekben használt terminológiát. Anglikán szerzőkről lévén szó, Le Tourneur megmásítja, tompítja vagy elhagyja azokat az utalásokat és megjegyzéseket, amelyek Hervey szövegében bírálják a katolikus egyházat és a francia politikát, ezek a megjegyzések így magától értetődően Péczeli átváltetéséből is hiányoznak. Az öncenzúra Péczeli esetében helyenként valamivel erősebb is, mint Le Tourneur gyakorlatában: a kálvinista magyar lelkésznek még a francia fordítónál is óvatosabbnak kellett lennie.

A francia nyelvű szövegek tolmácsolásakor Péczeli, korábban is alkalmazott elveinek megfelelően, nem törekszik szolgai hűségre. Mai felfogásunk szerint munkája sokszor nem is igazi fordítás, inkább adaptáció. Stilisztikai értékét viszont épp ez a tudatosan vállalt szabadság adja meg. Ennek segítségével tudja hatásosan, az Európa-szerte korszerűnek érzett szentimentalizmus stíluseszközeivel kifejezni az elhunytak elvesztésén érzett fájdalmat, a természet szépségében való gyönyörködést, a magányosság nyújtotta vigasztalást, s még a fiziko-teológiai ismeretek kifejtését is összhangba tudja hozni ezzel a stílussal. Fordítói szabadsága különösen képalkotó módszerében mutatkozik meg.

³³ Péczeli tájbrázolásának „örömteli részletességét” BIRÓ Ferenc is kiemeli: ItK, 1965, 578.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Elvont tudományos fejtegetéseket a falusi életből vett hatásos képek felvillantásával tud érzékelhetővé tenni, hangulatos természetleírásaival pedig élvezetesebbé, gazdagabbá teszi a két mű szövegét. Young- és Hervey-fordításai, amelyek mára jóformán kiestek a köztudatból, a maguk korában megbecsült, szerves részét képezték irodalmunk életének.

KELEVÉZ ÁGNES

**„A LEGHOMEROSIBB ZAMATÚ KÖLTEMÉNY”
(Babits jegyzéke a *Keveháza* és az *Íliász* párhuzamairól)**

Dávidházi Péternek, köszönettel

Mostanáig megfejtetlen volt, pedig több szempontból is izgalmasan gazdag az a forrásértékű, egy lapos, *Keveháza* címet viselő, ceruzairású jegyzet, mely Babits kéziratosszerű gyűjteményében, az *Angyalos könyv* harmadik füzetében található. Bár a szakirodalomból mára eltűnt, s a Babits és Arany kapcsolatát bemutató szöveggyűjteményből is hiányzik,¹ leírását a Babits kézíratait összegyűjtő katalógusban Melczer Tibor még így adta meg: „Babits feljegyzése: »Keveháza«, valamint görög betűk és arab számok halma, elvétele görög szavak.”² Láthatólag nem jött rá arra, hogy a *Keveháza* az oldal bal felső sarkában címként szerepel, s ehhez képest kell értelmezni a lapon olvasható betűket és számokat. Nem véletlenül nem jött rá, hiszen e füzetben vannak olyan jegyzetelésre szánt, rendszertelenül teleírt oldalak, ahol csak egy-egy mondattöredék, odavetett szó, rímpár található együtt anélkül, hogy összefüggés lenne közöttük.

Az ötletszerűen teleírt oldalaktól eltérően az *Angyalos könyv* 78. levelének verzőjén megbújó jelhalmozat nagyon is pontos rendszert alkot. 38 számozott sor található az oldalon, amelyek valójában a *Keveháza* 38 szakaszára utalnak, ehhez kapcsolódnak a görög betűk és arab számok, melyek nem más, mint az *Íliász* (illetve egy strófánál az *Odüsszeia*) egyes énekeinek konkrét sorait jelölik. Vagyis Babits kigyűjtött, pontos helymegjelöléssel lejegyzett Homérosz két eposzából részleteket, melyeket valamilyen szempontból Arany János művéhez kapcsolhatónak vélt. Az énekeket nem számmal jelölte, hanem a klasszika-filológiai hagyománynak megfelelően görög betűvel, ahogy ennek pontos magyarozó leírását találjuk az iskolai oktatás számára kiadott, Babits által is feltehetőleg forgatott korabeli görög–magyar szótárban, mely Homérosz két eposzához készült: „A görög betűsorozat nagy betűi közönséges rendjökben az Ilias, kis betűi pedig az Odyssea 24 énekét jelölik, s ennél fogva α az Odyssea, A az Ilias első énekének a jele.”³

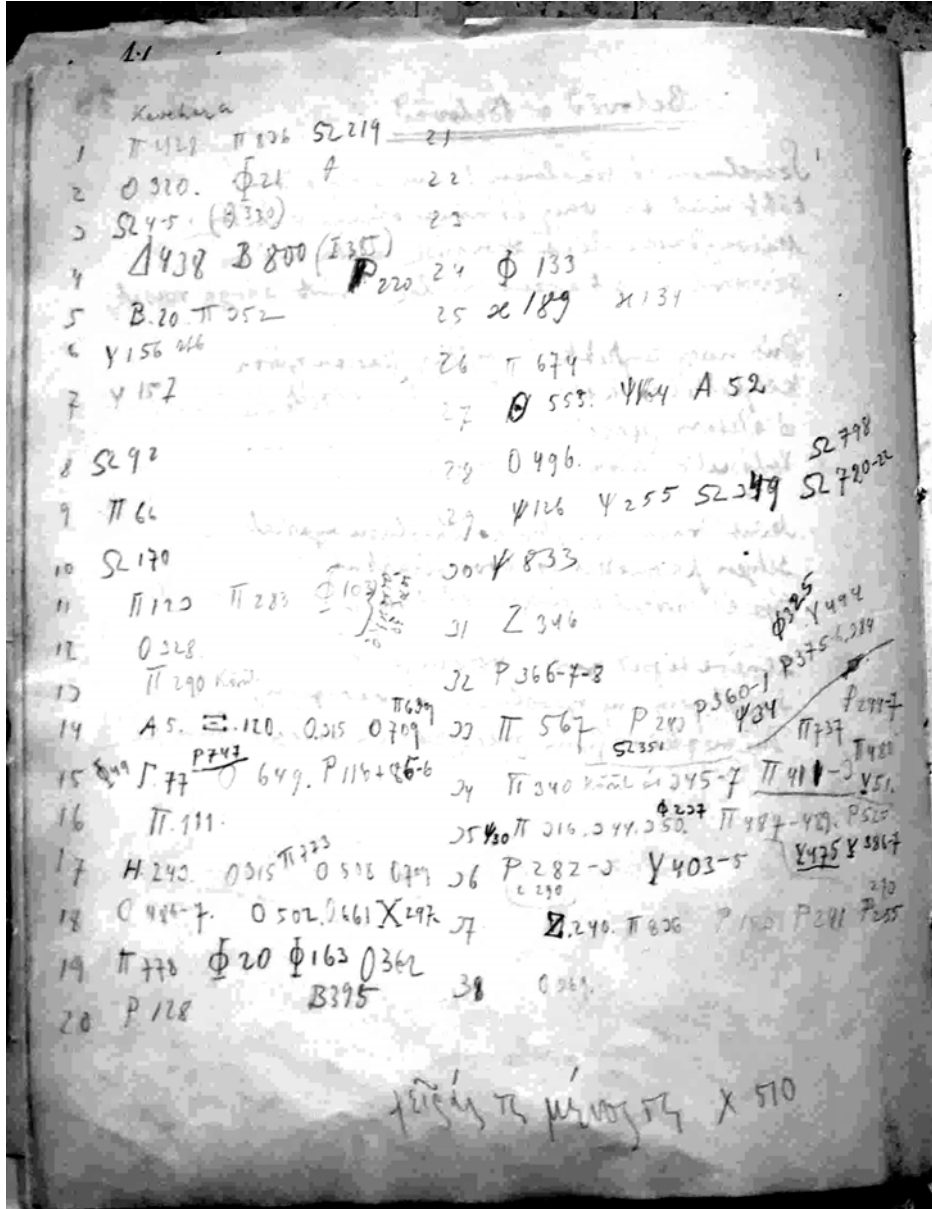
¹ BABITS Mihály *Arany Jánosról*, szerk., az előszót írta PIENTÁK Attila, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003 (a továbbiakban: PIENTÁK 2003).

² *Babits Mihály kézíratai és levelezése*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika stb., Bp., Argumentum–PIM, 1993 (a továbbiakban: BMKL), 262.

³ *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposzához: Iskolai használatra*, s. a. r. ELISCHER József, Bp., Lauffer Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal, 1901, 1.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017 évfolyam 2. szám

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Az egész oldalt betöltő jegyzet a két homéroszi ihletésű vers kézírata közt, a *Thamyris* és a *Homérosz* tintairású tisztázata közt található. Mindkét költemény 1909 őszén keletkezett, így a füzet kronológiai rendjének ismeretében a jegyzetek elkészítésének időpontját is 1909 őszére tehetjük. Első pillantásra nem állapítható meg, hogy Babits milyen célból állította össze jegyzékét, hiszen magyarázatot nem fűz munkájához. Csak a néha nehezen olvasható utalások értelmének megfejtése után, valamint az eposzok megjelölt helyeinek és a *Keveháza* szövegének párhuzamos olvasását elvégezve vonhatóak le majd a következtetések.

Azt eddig is tudtuk, hogy Babits Homérosz életművével Fogarason kerül szoros és inspiráló kapcsolatba. Vallomása szerint a nyelvet kemény munkával tanulja: „Görögül olvasni mindig munka: lehetsz »perfekt« német vagy francia; de értheted-e »perfekt« a nagy hellén irodalom nyelvét? Ilyen nyelv nem egy van: majd minden auktorért újat kell tanulni.”⁴ Épp ezért fontos tudni, hogy görög nyelvtudását többek közt az eposzok olvasásával mélyíti el. „Fogarasi időzésem alatt tanultam meg görögül. Egy évig alig olvastam máshogy, mint e nyelven. Homérosz, Platon, [...] Aischylos, a lírikusok a legnagyobb benyomást tették rám.”⁵ „Korán alkonyodott; az asztalomon kitárt Homéroszra lila árnyat vetett a Balkán havasainak fénye” – emlékszik évtizedek múltán is.⁶ Legtöbbször egy kései töredékében fogalmaz: „Fogarason egyedül / megtanultam görögül.” Úgynevezett görögös verseinek egyik legfontosabb ihlető forrása maga a homéroszi eposz, a két fentebb említetten kívül az *Odysseiabeli tájkép*, a *Protesilaos*, a *Laodameia* és természetesen a beszédes című *Homérosz* is ezek közé tartozik. Munkamódszerére jellemző, hogy nemcsak a nyelvet tanulja, nemcsak Homérosz szövegét olvassa, hanem a rávonatkozó szakirodalmat is. „Babitsnál az antik irodalmak kultusza nem csupán instinktív, hangulati együttérzés, hanem egyúttal elméletileg megalapozott tanultság tudatos eredménye” – fogalmazza meg Révay József, a kortárs ókortudomány egyik komoly szaktekintélye a Nyugat 1924-es Babits-számában.⁷ 1909 júniusában, tehát e jegyzék

⁴ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre: Egy népszerű auktor*, Nyugat, 1933/17–18, szept. 1–16.; *ua.* = Uő, *Könyvről könyvre*, s. a. r. BELIA György, Bp., Helikon, 1973, 175.

⁵ BABITS Mihály [*Vallomása olvasmányairól*] = *Könyvek könyve: 87 magyar író vallomása olvasmányairól*, összeáll. KÖHALMI Béla, Bp., Lantos, 1918, 83–86.; *ua.* = Uő, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”: *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Celldömök, Pauz–Westermann Kiadó, 1997 (a továbbiakban: TÉGLÁS 1997), 35.

⁶ BABITS Mihály, *Fogaras*, Pesti Napló, 1937/293, dec. 25., 33–34.; *ua.* = Uő, *Esszék, tanulmányok*, I–II, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978 (a továbbiakban: BMET), II, 557–558.

⁷ RÉVAY József, *Musarum sacerdos*, Nyugat, 1924/7, ápr. 1., 560. Babits és az antikvitás kapcsolatáról sokan írtak, rövid válogatás a szakirodalomból: KALLÓS Ede, *Hivalló irodalomtörténet: Babits Mihály a görög és latin irodalomról*, Nyugat, 1934/621, nov. 1., 433–437; KALLÓS Ede, *A Laodameia költője*, Nyugat, 1924/7, ápr. 1., 552–555; KELEVÉZ Ágnes, „*Kit új korokba küldtek régi révek*”: *Babits útján az antikvitástól napjainkig*, Bp., PIM, 2008 (a továbbiakban: KELEVÉZ 2008); RÁBA György, *A szép hűtlenek*, Bp., 1969, 103–109, 174; RÁBA György, *Babits Mihály költészete: 1903–1920*, Bp., 1981, 287–312; RITÓÓK Zsigmond, *Babits és az antikvitás: Odysseus és a szirének*, It, 1984, 586–594; SCHÖPFLIN Aladár, *Laodameia: Babits Mihály lírai költeménye*, Szózat, 1922. jan. 29., 16; SZILÁRD Léna, *A Laodameia-mítosz a XX. században*, FK, 1979/3–4, 246–262; TVERDOTA György, *Klasszikus álmok: Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben*, ItK, 1997, 566–573; VILCSEK Béla jegyzetei = BABITS Mihály, *Drámák: Kritikai kiadás*, s. a. r., a jegyzeteket

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

elkészülte előtt pár hónappal publikál Babits egy recenziót Michel Bréal nyelvész Homéroszról szóló könyvéről a Nyugatban, melyből látható, hogy tájékozott a szakirodalom kérdéseiben is, sőt határozott véleményt mond Homérosz szerzőségét illetően mondván, hogy a tudósokkal szemben „a nagy költők az Iliast mindig egységes költői műnek tartották”.⁸ *Az európai irodalom története* című művében pedig komoly teret szentel Homérosznak, s az eposzok szövegének évszázadokon keresztül való megőrzését mint fontos, értékképző jelenséget emeli ki: „A homéroszi költemények mellett az antik világ még egész sorát ismerte a hasonló alkotásoknak, amikből ma már csak címek vannak és töredékek. Sok közül kettő, a legrégebb ami ránk maradt, az *Ilias* és az *Odysszeia*. De ezt a kettőt már az ókor a legtökéletesebbnek ítélte, a leginkább reprezentálónak: azért is őrizte meg éppen ezeknek szövegét, nagy gonddal és gondoskodással a jövő számára.”⁹ Mégis lényeges látnunk, mint erre Ritoók Zsigmond hívta fel a figyelmet, hogy az antikvitás Babitsot nem önmagában érdekelte, „őt a maga kora érdekelte, s ezt értelmezte az antikvitás segítségével.”¹⁰

Közismert az is, hogy Arany milyen meghatározó számára, egyetemi dolgozatok, tanulmányok sorát szenteli alakjának, leveleiben, nyilatkozataiban sokszor vall költészetére gyakorolt hatásáról, verset ír „hunyt mesteréhez”,¹¹ „Aranyt [...] nem olvasom: kívülről tudom” – írja egyik vallomásában.¹² A most megfejtésre kerülő jegyzetek újdonsága az, hogy megtudhatjuk: milyen elmélyült kutatásokat végzett a *Keveháza* eposzi gyökeire vizsgálva. Ennek a tudásnak a birtokában más, összetettebb akusztikája lesz például a Babits-levelezésben található azon részletnek is, melyben Juhász Gyula Arany híres mondatára, „Homert tanulom, Iliast eszem”,¹³ úgy hivatkozik, mint közös mesterük példaértékű, szállóigévé vált mondására: „Olvastad e Míkszáth Jókai biográfiáját? Én ettem, mint Arany az Iliászt.”¹⁴ Babits számon tartotta, becsülte és végül Fogarason követte Arany szenvedélyes önképzését, őt is magával ragadta ugyanaz az „örvény”,¹⁵ mint mesterét. *Magyar irodalom* című tanulmányában, melyet igen fiatalon, 1913-ban írt, külön tisztelettel emeli ki, hogy Arany mennyire „otthon volt” a régi görög kultúrában: „Aranyt azon nagy keleti hadvezérek egyikének tekinthetjük, akik egész életükben tanulmányozták az európaiak harcmodorát és fegyvereit. Amint ifjú éveiben rajongott

írta VILCSEK Béla, Bp., Magyar Könyvklub, 2003, 433–496; VILCSEK Béla, *A drámairó Babits Mihály*, Bp., Argumentum Kiadó, 2009.

⁸ BABITS Mihály, *Pour mieux connaître Homère*, Nyugat, 1909/12, jún. 16., 657.

⁹ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, 15.

¹⁰ RITOÓK, *Babits és az antikvitás*, i. h., 593. Ezúton szeretném megköszönni Ritoók Zsigmond önzetlenül nagyvonalú segítségét, melyet nemcsak a görög szövegek magyarázatának ellenőrzésével nyújtott, hanem egyúttal az *Iliász*on belüli konkordanciákra és a mélyebb összefüggésekre is rávilágított.

¹¹ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 9, 326–328.

¹² TÉGLÁS 1997, 33.

¹³ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. febr. 22. = ARANY János *Összes művei*, XV, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 28–29.

¹⁴ Juhász Gyula levele Babits Mihálynak, Máramarossziget, 1907. jún. 15. = BABITS Mihály *Levelezése, 1907–1909*, s. a. r. SZÓKE Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005, 41.

¹⁵ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, i. h., 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

Homéroszért és Byronért, úgy öreg korában is alig olvasott egyebet – a fia írja –, mint a »vékony görög betűket, s az angol *Athenaeum* és *Academy* apró, sűrű sorait«. Az európai szellem két legnagyobb kultúrájában, a régi görögben és a modern angolban teljesen otthon volt. S műveiben a tanulat mindenütt felhasználja: Homéroszt és Byront, Shakespeare-t s Ariostót.¹⁶ *Petőfi és Arany* című tanulmányában leszögezi, hogy Arany „maga is nagy modernizálja az eposznak”.¹⁷ A *Mistral*ról írott elemzésében pedig egyenesen nemzetközi mezőnybe emeli Arany Homérosz iránti vonzalmát: „Hiszen voltak nagy költők korunkban, kiket ez egyszerű szépségek inspiráltak, az egyszerűség epikus nagysága, a naiv mindennapiság ősi, szent mélysége, az *Odüsszeia* Homérosza, Nauszikaa... Volt Tennyson, volt Arany.”¹⁸

A *Keveháza*hoz gyűjtött hivatkozásjegyzék jelentőségének megítélésakor perdöntően fontos az a fordítási kísérlet, amelynek eredményét Babits 1917-ben mutatja be az *Irodalmi problémák* című tanulmánykötetének jegyzetanyagában. A *Dante fordítása* című tanulmányához írott apró betűs magyarázatában görögül, saját fordításában közli Arany *Keveházájának* első két szakaszát, még hozzá külön játékként „Homérosz stíljében”, hexameteres formába átvéve azt.¹⁹ Vagyis a *Keveháza* antik gyökerei annyira izgatják, hogy ennek a szokatlanul bravúros feladatnak a megoldására is vállalkozik. Révay József így vélekedik fordításáról: „Ezek az érdekes kísérletek pompás bizonyítékai nagyszerűen edzett görög és latin stílus-készségének. E fordítások filológiai hibái nem jelentékenyek s nem perdöntőek.”²⁰ Nem egyedülálló Babitsnak az a fordítói törekvése, hogy magyar szerzők műveit megkísérelje más nyelv közegében életre kelteni, hiszen ehhez hasonló, nyelvi és költői játékként elvégzett próbálkozásai más versek és nyelvek esetében is fennmaradtak. Autográf kéziratok tanúskodnak arról, hogy 1906 júniusában angolra fordítja az *V. László* első hat versszakát, valamint a *Buda halála* nyolcadik énekének 76. versszakát.²¹ De nemcsak Aranyt fordít különböző nyelvekre, hanem Vörösmartyt is: a fent említett Dante-tanulmányhoz fűzött jegyzetében a görög *Keveháza* mellett Vörösmarty *Haldokló leányának* egy részletét latinul közli, disztichonokban megformázva; valamint 1910 táján, az *Angyalos könyv* lapjain franciául jegyzi le Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versének első 18 sorát és az *Emberek* című költeményének első versszakát. A legkülönösebb talán az, hogy ekkortájt saját versének, az *Új leoninusoknak*

¹⁶ BABITS Mihály, *Magyar irodalom = Uő, Irodalmi problémák*, Bp., Nyugat, 1917, 28; ua. = BMET I, 375.

¹⁷ BABITS Mihály, *Petőfi és Arany*, Nyugat, 1910/22, nov. 16., 1577–1590; ua. = BMET I, 77.

¹⁸ BABITS Mihály, *Mistral*, Nyugat, 1914/7, ápr. 1., 488–489; ua. = BMET I, 421.

¹⁹ BABITS Mihály, *Irodalmi problémák*, a *Dante fordítása* című tanulmányához fűzött jegyzete, 283; ua. = BMET I, 813.

²⁰ RÉVAY, *Musarum sacerdos*, i. h., 558.

²¹ OSZK, Fond III/1433/1–2. BMKL 1544, 1599. Szövegüket lásd PIENTÁK 2003, 199–200; a *Keveháza* görög fordításának szövege és kommentárja, mint Arany és Babits kapcsolatára vonatkozó filológiai adalék, kimaradt e kötetből.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

a latinra való áttételével is kísérletezik.²² A *Keveháza*n kívül más görögre fordított műről nem tudunk.

A *Keveháza* részletének fordítását közreadva Babits így kommentálja Arany művét: „a leghomerosibb zamatu költemény, melyet magyarul ismerünk”.²³ A rövidke mondat mögött egy eddig nem sejtett mélységű kutatómunka áll, melynek eredménye a *Keveháza* homéroszi vonatkozásainak majdnem száz tételt tartalmazó jegyzéke. Azt is mondhatnánk, hogy Babitsot ugyanúgy izgatja a *Keveháza* homéroszi gyökereinek megfejtése, mint ahogy Aranyt izgatta *Zrínyi és Tasso* című értekezésében Zrínyi eposzának Homérosz, Vergilius és Tasso műveivel közös „mythoszi vonásainak” felfejtése, az „epikai közvagyony” gyümölcsöző felhasználásának elemzése.²⁴ Babits természetesen jól ismeri, sőt teljes megbecsüléssel említi dolgozatát a *Petőfi és Arany* című írásában.²⁵ Mindazt, amit Arany akadémiai székfoglalójában „epikai közvagyonként”²⁶ kimutat, ahogy e közös kincseket az egyes költők műveiből kigyűjti és összeköti, azt saját műveinek is hasonló módon teszi alkotó részévé, s Babits ennek eredetét ugyanúgy aprólékos részletességgel a nyomába, mint ahogy Arany tette ezt Zrínyi után kutatva.

A *Keveháza* cím alatt Babits összesen 98 homéroszi helyet gyűjt össze úgy, hogy három strófához (21–23) nem jegyez le adatot, ott a lapon csak a strófák sorszáma szerepel. A jegyzetelés módján látszik, hogy először a strófák sorszámaait írta le két oszlopban, majd e listát kezdte el kitölteni a megtalált vonatkozási helyek pontos sorszámaival. Nem egyszerre másolta le a már összegyűjtött adatokat, hanem feltehetőleg heteken át többször is vissza-visszatért ehhez az oldalhoz. Néhány versszaknál olyan bőséges a lejegyzett utalások száma, hogy már egymás alá és fölé is kellett írnia adatokat, sőt az egyes strófákhoz tartozó jegyzeteket halvány vonallal kellett elválasztania, hogy kiismerje magát az összegyűlt hivatkozások rengetegében. Általában folyamatosan halad, legtöbbször a sor végére írja a következő adatot, néha azonban a később megtalált helyek utalásait azon sorszáma fölé vagy alá írja, melyekkel azok tematikailag összefüggésben vannak. Átlagosan 3–4 homéroszi helyet gyűjt egy-egy versszakhoz, van, ahol csak egy adatot jegyez le, van viszont, ahol jóval többet: a 33. és 35. strófánál 9–9 helymegjelölést találunk.

*

²² *Pensées dans la bibliothèque*, OSZK, Fond III/2356, Angyalos könyv, 130. f. rektó; *Les hommes*, OSZK, Fond III/2356, Angyalos könyv, 137. f. rektó. Az *Új leoninusok* latin fordításáról lásd tanulmányomat: „*Jam mons livescit, nidoque columba quiescit*”: Filológiai érdeklődések az *Új leoninusok* kéziratán = KELEVEZ 2008, 115–119.

²³ BABITS, *Irodalmi problémák, i. m.*, 285. A jegyzet szövegét a fordítással együtt BELIA is közölte: BMET I, 813.

²⁴ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = ARANY János *Összes művei*, X, szerk. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (a továbbiakban: ARANY 1962), 355.

²⁵ BABITS, *Petőfi és Arany* = BMET I, 176.

²⁶ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 355.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

Először a jegyzetek pontos szövegét közlöm, két hasábra tördelve, ahogy Babits lejegyezte. Akkor sem javítottam a jegyzet szövegén, ha pl. a pontok kitételében Babits következtelen, vagy ha ugyanabban az énekben talál több példát, és a felsorolásban nem mindig ismétli meg az éneket jelölő azonos görög betűt. Utána következik majd a megfelelő idézetekkel és magyarázatokkal kibővített lista közlése.

Keveháza

1	Π 428 Π 836 Ω 219	21	
2	Ο 320. Φ 21	22	
3	Ω 4–5 (Θ 330)	23	
4	Δ 438 Β 800 (Ι 385) Ρ 220	24	Φ 133
5	Β. 20. Π 352	25	κ 189 κ 134
6	Υ 156 stb	26	Π 674
7	Υ 157	27	Θ 555 ²⁸ Ψ 164 Α 52
8	Ω 92	28	Ο 496.
9	Π 66	29	Ψ 126 Ψ 255 Ω 349 ²⁹ Ω 720–22 Ω 798
10	Ω 170	30	Ψ 833
11	Π 123 Π 283 Φ 103 ὀλέκοντο δὲ λαοί ²⁷	31	Ζ 346
12	Ο 328.	32	Ρ 366–7–8
13	Π 290 körül	33	Π 567 Ω 351 Ρ 243 Ρ 360–1 Ψ 34 Ρ 375–6 384 Φ 325 Υ 494
14	Α 5. Ξ 120. Ο. 315 Ο 709 Π 639	34	Π 340 körül és 345–7 Π 411–3 Π 737 Π 480 Υ 51.
15	Φ 49 Γ. 77 Ρ 747 Ο 649. Ρ 116 + 85–6	35	Ψ 30 Π 316. 344. 350. Φ 237 Π 487–489. Ρ 520 Υ 475 Υ 386–7
16	Π. 111.	36	Ρ 282–3 [?] 290 Υ 403–5.
17	Η. 240. Ο 315 Π 773 Ο 508 Ο 709	37	Ζ. 240. Π 836 Ρ 153 Ρ 241 Ρ 255 273
18	Ο 486–7. Ο 502. Ο. 661 Χ 297.	38	Ο 369
19	Π 778 Φ 20 Φ 163 Ο 362 Β 395		
20	Ρ 128		

χειρὰς τε μένος τε · Χ 510³⁰

A lista megfejtéséhez nemcsak az *Angyalos könyv*ben található pontos szöveg közlését tartom fontosnak, hanem a lejegyzett utalások visszakeresését is. Sőt ezen túlmenően szükségesnek láttam vállalkozni az értelmezés veszélyes feladatára is, hiszen csak így lehet összefüggésében látni, hogy Babits a *Keveháza* mely részleteihez milyen homéroszi helyeket gyűjtött ki, s ennek alapján lehet következtetni arra, hogy milyen típusú párhuzamosságot vagy hasonlóságon alapuló megfeleléseket talált a két műben, és hogy végül ezeket vajon milyen célból jegyezte le füzetében. A kikeresett idézeteket olyan jegyzetekkel egészítettem ki, melyek egyrészt elhelyezik az eposz történetében az eseményeket, másrészt lehetséges magyarázatot kínálnak arra a kérdésre, hogy Babits milyen jellegű kapcsolatot fedezhetett fel Arany és Homérosz szövege közt. Az értelmezés ebben az esetben kettős feltételezésen alapul, mit gondolhatott Babits arról, hogy mit

²⁷ A sor mellé függőleges irányban írva.

²⁸ Az 555 javítva ebből: 553.

²⁹ A 349 javítva ebből: 350.

³⁰ A lap aljára, a két hasáb alatt, középre írva.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

gondolhatott Arany. Mindez természetszerűleg magában rejti a tévedés, a félreértelmezés lehetőségét is. Épp ezért tartottam szükségesnek, hogy a kikövetkeztetett, általam feltételezett párhuzam értelmezése mellett a *Keveháza* számozott strófáinak szövege is közlésre kerüljön. Vagyis egy lehetséges interpretáció mentén a Babits által kiválasztott homéroszi hely és Arany János szövegének összevetése, a relációk újragondolása mindenki számára nyitott maradjon. Ennek jegyében még annak a három szakasznak az idézését is tanulságosnak gondolom, melyekhez Babits nem írt ki homéroszi helyeket, hiszen a jegyzet nélkül hagyott részek tartalma is informatív és elgondolkodtató. Ott motoszkál ugyanis a kérdés: vajon miért nem gyűjtött melléjük is adatokat. Megismerve munkamódszerét és lehetséges észjárását, önkéntelenül elkezdünk gondolatban elképzeltető párhuzamokat találni e szakaszok mellé is.

Az utalások értelmének feloldása érdekében általában nemcsak a számmal megnevezett sor szövegét idézem, hanem annak tágabb környezetét is, hiszen Babits is feltehetőleg a szöveggörnyezetet beleértve utalt saját magának az egyes helyekre. A magyar szöveget Devecseri Gábor fordításában közlöm,³¹ bár ez nyilvánvalóan évtizedekkel később keletkezett, mint Babits jegyzete, de az ő magyarítása a legalkalmasabb a tartalom hexameteres bemutatására, hiszen az eredetit elég pontosan követi, s nyelvezete frissebb, mint a Babits által oly sokat kritizált korabeli fordítások akármelyike. Legrészletesebben *Az európai irodalom olvasókönyvében* elemzi e kérdést. „Alakhú magyar Homéros nincs teljes költői értékű. A hexameteres fordítások laposak, színtelenek. Különben is a magyar hexameter más, mint a görög. Ünnepeyesebb, merevebb, csöppet sem népies. Ez vitte Baksay Sándort arra, hogy magyar alexandrinokban, a Toldi versformájában, fordítsa le az *Ilias-t* és az *Odysszeia* felét. Munkája nagyon szép; de túlságosan is magyar népi – vagy inkább Arany János-i – ízt ad a hellén klasszikusoknak. Az egyetlen alakhú fordítás viszont, amely rangos magyar költőtől származik, a Kőlcseyé, csak az *Ilias* legelejét adja, a nyelve és prozódiaja elég avult.”³² A korabeli fordítások szövegének összehasonlító ismertetése, Arany költeményének és a Homérosz-fordítások szövegének párhuzamos elemzése amúgy is messzire vezetne témánktól, s azért sem alapvető ebben az esetben, mert mindketten főleg görögül olvasták a két eposzt, bár természetesen forgatták és jól ismerték a magyar fordításokat is.³³ Babitsot gyűjtőmunkája közben a kortársak magyar fordításai nem igazán befolyásolhatták, hiszen ő a magyar *Keveháza* és a görög eposzok nyelvi világát kapcsolta össze, ezekben merült el összefüggések után kutatva. Épp ezért bizonyos esetekben, amikor egy-egy szó vagy fordulat párhuzamos alkalmazása tekinthető fontosnak, Devecseri fordítása mellett a görög szavakat, fordulatokat is

³¹ HOMÉROSZ, *Íliász*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Helikon, 1972.

³² BABITS Mihály, *Az európai irodalom olvasókönyve: Töredék és vázlat*, s. a. r. GÁL István, Bp., Magvető, 1978, 5.

³³ Arany János 1856-ban kikölcsonozta Kőlcsey műveinek IV. és V. kötetét, melyekben az *Íliász* fordítása található, 1859-ben pedig a Szabó István-féle *Íliász*-fordítást. ARANY János *Összes művei*, XIII, *Hivatali iratok*, I, *Nagyszalonta–Nagykőrös–Budapest (1831–1865)*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966, 233. Ezúton szeretném megköszönni Korompay H. Jánosnak és az általa vezetett Arany János-kutatócsoportnak, hogy dolgozatomat tanácsaikkal segítették.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

közlöm, mégpedig mindig ugyanabban a ragozott formában, ahogy azok az *Íliász* szövegében előfordulnak.

A magyarázó részben már nem betűhűen közlöm a kéziratos listában szereplő helymegjelöléseket, hanem formailag egységesítve, vagyis például a rendszertelenül kitett pontokat elhagytam, valamint mindenhol feltüntettem az énekekre utaló megfelelő görög betűjeleket, még akkor is, ha a felsorolásban, miután egymás után következtek, hiányoztak.

A könnyebb áttekintés érdekében tartalmi csoportosítást is végrehajtottam: ha egy strófához több olyan hivatkozás tartozik, mely különböző motívumokra utal, de ezek felváltva követik egymást, akkor összevontam az összetartozókat. Például a 17. strófa esetében Babits két motívumhoz is keres homéroszi helyeket: a harci tusa mint kemény tánc hasonlatra, illetve a gyors nyilakkal való támadás leírásának módjára. E vonatkozó helyek az ő listájában tartalmi szempontból vegyesen sorakoznak egymás után, én a jegyzetben viszont tartalmilag csoportosítva közlöm őket. (A kéziratban: H 240 O 315 Π 773 O 508 O 709. A magyarázatban a táncra vonatkozó részek: H 240 O 508; a gyors nyilakra vonatkozó részek: O 315 Π 773 O 709.) Az eljárást az is indokolja, hogy Babits is törekedett arra, hogy a hasonló motívumokat egymás mellé csoportosítsa, hiszen az utóbb bejegyzett sorszámokat igyekezett a tartalmilag hasonlóak fölé írni, de erre nem mindig volt módja a szűk hely miatt, illetve mivel csak magánhasználatra készítette jegyzetét, nem feltétlenül volt következetes ebben.

1

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? –
Azér' vijjog a keselyű,
Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százévrivel fog veszni ott.

Π 428–9

„S ők, valamint kampóscsőrű karmos keselyűk, ha
égbedő fő sziklán nagyokat vijjogva csatáznak,
harci-süvöltéssel most így egymásra rohantak.” (16. ének 428–430.)

A *Keveháza* első szakaszához Babits a dögevő madár baljós emlegetésére keres párhuzamos példát az *Íliászból*. A 16. ének 428–429. sorában Homérosz a ragadozó madarakat egy olyan hasonlat részeként emlegeti, melyben nem dögevő jellegüket emeli ki, hanem kegyetlenségüket. A Babits által megjelölt harci jelenetben Szarpédón és Patroklosz vad összecsapása a harcmezőn hasonló a görbe karmú, hajlottcsőrű keselyűk (αἰγυπιοὶ γαμψώνυχες ἀγκυλοχεῖλαι) harcához. Ezt a madárnevet Babits annyira fontos-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

nak tartotta, hogy a *Keveháza* görögre fordításakor is ezt a szót használja az első sorban (αιγυπιοι).³⁴

Babits az *Íliász*ból ehhez a szakaszhoz további két olyan előfordulási helyet gyűjt ki, melyben ragadozó, dögevő madár szerepel.

Π 836

„keselyük falnak be ma téged” (16. ének 836.)

A győztes Hektór fenyegetődzik Patroklosz holtteste felett a keselyűkkel (γυπαεξ). Babits ugyanezt a helyet jelöli meg a 37. strófa esetében is.

Ω 219

„Vissza ne tarts, amikor kívánok menni, s a házban
vészmadaram te ne légy, hisz meg nem győzől amúgy sem.”

(24. ének 218–219.)

Priamosz szól feleségéhez, vészmadárhoz hasonlítva (ὄρνις κακός) őt, mikor az aszszony félelmeire hivatkozva vissza akarja őt tartani attól, hogy Akhilleuszt felkeresse.

Érdekes, hogy az *Íliász*ban található legismertebb előfordulást, az 1. ének 4. sorában emlegetett „baljós” madarat nem veszi fel Babits példái közé. („Haragot, istennő zengd Péleidész Akhileuszét, / véstest, mely sokezer kint szerzett minden akhájnak, / mert sok hősnak erős lelkét Hádészra vetette, / míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak [οἰωνοῖσι] / és a kutyáknak dobta.”) Voinovich egyedül erre a részre fog utalni a kritikái kiadás jegyzetében, mint jellemző homéroszi hatásra.³⁵

2

Széles Dunán túl és innét,
Nem gyúl hiába ennyi nép:
Túl napnyugat, innen kelet
Néznek kemény farkasszemet.
Áradj folyam, ma vízőzönt,
Holnap habod vértől kiönt,
Holnapután könny neveli:
Anyák keserves könnyei.

O 320

„Míg Phoibosz nyugton tartotta kezében az aigiszt,
mindkét fél lövedéke talált, és hulltak a népek;
ám hogy a gyorscsikájú danaosz hadirendre meredve

³⁴ BMET I, 813.

³⁵ ARANY János *Összes művei*, IV, *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953 (a továbbiakban: ARANY 1953), 212.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

már megrázta, nagyot rikkantva, a lelküket ekkor megbűvölte a keblükben, hadakozni feledtek.” (15. ének 318–322.)

A második strófa első négy sorában leírt harci helyzetet, a hun és a szász csapat szembenélését („Néznek kemény farkasszemet”) ítélni Babits hasonlónak ahhoz, mint amikor Phoibosz Apollón, kezében Zeusz pajzsával, a félelmetes aigisszal, a trójaiakat támadásra serkenti, és szembefordulva ránéz (ένῶπι ἰδῶν) – Devecseri fordításában: „mehred” – a görögökre, akik ettől megbűvölve, megrettenve elfelednek hadakozni.

Φ 21

„vértől pirosult a folyóvíz” (21. ének 21.)

A „habod vértől kiönt” mondatban megjósoltakhoz hasonló helyet talál Babits a 21. ének egyik jelenetében, mikor Akhilleusz a „forgatagos folyam árjában” harcol a trójaiak ellen, és a halottak nyomán rengeteg vér ömlik a folyóba. A folyóba ömlő vér mennyiségének leírása, mint a csata nagyságának egyik jellemzője, Homérosztól kezdve örökös eposzi elem.

3

Nem áradott meg a folyó,
Megússza bármi kis hajó,
De túl Makrin és Detre szász
Gond nélkül vígad, éjszakáz.
„Itt a kehely, igyál, kocints!
Huntól ne félj: hajója nincs.”
Cseng a pohár, és Százhalom
Egy messzedöngő vígalom.

Ω 4–5

„Akhilleusz
sírt, emlékeztén szeretett társára, s a mindent
elborító álmot nem igazta le” (24. ének 3–5.)

Akhilleusz is ébren tölti az éjt, mint Makrin és Detre, bár Akhilleusz Patrokloszt siratva, míg Makrin és Detre vígadva éjszakázik. A két szövegben csak maga az éjszakázás a közös, talán ez lehetett Babits gyűjtésének szempontja.

(Θ 330)

„Összerogyó testvérét el nem hagyta nagy Aiász,
oltalmára rohant sebesen, pajzzsal betakarta.
S aztán két szerető bajtársa emelte a testét,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Mékiszteusz, Ekhiosz fia és ragyogó nagy Alasztór,
és a nyögő daliát a kivájt gályák fele vitték.” (8. ének 330–334.)

A 8. énekben, mikor Hektór vezetésével a trójaiak törnek előre, és egészen a hajókig szorítják vissza a görögöket, Hektór megsebesíti Teukroszt, akit Aiász megment. Nem sikerült megfejtetni, hogy Babits milyen szempontból tartotta érdekesnek a *Keveházával* összefüggésben ezt a homéroszi részletet, hacsak a hajók említésének motívumát nem tekintjük olyan közös elemnek, melyet érdemesnek ítélt a lejegyzésre. Ebben az esetben talán maga is azt érezhette, hogy ez a párhuzam kevés jelentőséggel bír, és ezért tette zárójelbe a lejegyzett sort.

4

Sokféle nép ott összegyűlt,
Sok zagyva nyelv egybevegyűlt,
Sokféle arc, sokféle mez,
Páncél, sisak, kézj, tegez.

Alán, herul, gót, longobárd,
Szürr, kelta hozza táborát:
Tengerfövény ezeknek száma:
Gyüsű nekik Potenciána.

Δ 438

„Sem szójárásuk nem volt egy, sem riadásuk,
sok helyről gyülekeztek, a nyelvük is egybekevert volt.”

(4. ének 437–438.)

A *Keveházában* emlegetett „Sok zagyva nyelv egybevegyűlt, / Sokféle arc, sokféle mez”-hez talál hasonló helyet Babits, melyben Homérosz a Trója falai közt összegyűlt nép sokféleségét, több törzsbe tartozását jellemzi. Homérosz műve nyomán jellegzetes eposzi kellék lett az enumeratio, a seregszemle, illetve a „hadszámla”, ahogy Arany nevezi,³⁶ melynek egyik sajátossága, hogy a harc kezdete előtt az egy csapatba tartozó sokféle nép kerül felsorolásra. Érdemes megjegyezni, hogy bár Babits nem jegyezte fel, Homérosz másutt is hasonló módon szól Priamosz segítőiről: „s más-más nyelvük van, szétszórtak a földön a népek” (2. ének 804).

P 220

„Körbelakó segítők sok törzse, figyeljete énrám” (17. ének 220.)

A sok helyről összegyűlt, „zagyva” nép emlegetésére talált másik példája Babitsnak az a beszéd, amelyet Hektór a Trójában lakó különböző törzsekhez intéz.

³⁶ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 355.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

B 800

„csakhogly ilyen népet s ily nagy sereget sose láttam:
oly nagy számban, mint falevél, vagy mint a fővenyszem”

(2. ének 799–800.)

A tengerparti homok (ψαμάθοισιν) sokaságához hasonlítja Polítész, Priamosz fia, a közelgő harcosok nagy számát. A sereg nagyságát jellemezve ehhez hasonlóan utal Arany is a tengerparti fővenyre: „Tengerfővény ezek száma”. Babits e jellegzetes homéroszi hasonlatra még egy további példát is lejegyez.

(I 385)

„még ha olyan sokat adna, ahány a fővény meg a porszem” (9. ének 385.)

Odüsszeusz, Agamemnón követeként, értékes ajándékokat ajánl fel Akhilleusznak engesztelésül, de Akhilleusz visszautasítja ajánlatát úgy, hogy a kincsek nagy mennyiségét szintén a vízparti homokszemek (ψαμάθος) számának nagyságához hasonlítja.

5

„Itt a pohár: igyál, kocints!
A hún elült: hajója nincs.”
Makrin kiáltja: „Tölts belé!”
Míg Detre járja kétfelé.
Ne bízakodj’ el Detre szász!
Te római, jobban vigyázz;
Tánc és ital megárt, ha sok:
Kerted alatt a farkasok.

B 20

„Néleusz gyermeke képében lépett a fejéhez,
Nesztóréban, akit minden vén közt a leginkább
tisztelt Átreidész; s ezt mondta az isteni Álom:
»Lónevelő, harcban-kitűnő Átreusz fia, alszol?
Végig az éjt a tanácsbeli férfit át ne aludja,
az, kire rá van bízva a nép, kinek oly sok a gondja.«” (2. ének 20–25.)

Az Isteni Álom Nesztór képében Agamemnónt szólítja meg és inti, hogy ne aludja végig az éjt harc közben, ahogy a *Keveházában* is megszólításként hangzik el a figyelmeztetés: „Ne bízakodj’ el Detre szász! / Te római, jobban vigyázz; / Tánc és ital megárt, ha sok”. E homéroszi jelenet által Babits valószínűleg az eposzírói hagyomány egyik jellegzetességére utal. Ez a figyelmeztető aposztrophé, a megszólító felkiáltás. Arany

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

maga is fontos „classikai fogásnak” nevezi a *Zrínyi és Tassó*ban az „epicusok modorában” elhangzó aposztrophét.³⁷

Π 352

„Hát ezek öltek egy-egy férfit, danaosz fejedelmek.
Mint ha juhokra rohannak a farkasok és gödölyékre,
rablók, és elorozzák mind, mely szerte a bérce
pásztor gondatlanságából széledez” (16. ének 351–354.)

Minden bizonnyal a „Kerted alatt a farkasok” sor farkas metaforája és a 16. énekben előforduló hasonlat között talál Babits párhuzamot: Patroklosz harcosaival együtt úgy támad a trójaiakra, mint a farkasok a juhokra és gödölyékre. Mindkét helyen a leselkedő farkas a közelgő veszély szimbóluma.

6

Kelen táján, a hegy megett,
Borúlni látom az eget;
Kelen körül setét a föld,
Mozdúlni látom a mezőt:
Minden porszem egy-egy vitéz,
Minden fűszál egy kelevéz,
S a hűvös éj hó szelle
Százegerek lehelle.

Y 156 stb.

„Megtelt vélük a síkság, és ragyogott a vitézek
és lovak ércétől; remegett a sok összefutónak
talpa alatt a mező.” (20. ének 156–158.)

A 20. ének Babits által megjelölt helyén Zeusz jóváhagyásával csap össze a két sereg a mezőn, a trójaiak Hektór, az akhájok Akhilleusz vezetésével vonulnak fel. Babits itt feltehetőleg azt a költői leírást tartja hasonlónak („Mozdúlni látom a mezőt”), mely a harcosok sokaságát mutatja be. A Babits által lejegyzett „stb.” nyilván arra utal, hogy nemcsak a megjelölt sor, hanem a szöveg környezete is fontos.

7

Kemény *Keve* ott a vezér,
Hadával ím a parthoz ér;
Széles a víz, mély a folyó:

³⁷ *Uo.*, 384–385.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Nincs rajta hid, nincsen hajó.
S hid volna bár: ledülne az,
Hajó volna, elülne az,
Ennyi sok nép amerre lép,
Hajlik a part, miként a jég.

Y 157

„remegett a sok összefutónak
talpa alatt a mező.” (20. ének 157–158.)

A harcosok lépte alatt összeomló hid és meghajló part motívumára Babits ugyanazt a helyet jelöli, mint az előző szakaszban a „Mozdulni látom a mezőt” sornál. Homérosznál is remeg, illetve döng (κάρκαίρε) a föld (γαῖα), mikor harcosok lépik el a csatateret, ahogy Aranyánál is a sok nép lépte alatt hajlik a part.

8

Parancsolá hún fejdelem:
Minden tömlő üres legyen;
S mit ő kiad, mit ő beszél,
Nem tréfaszó, nem pusztá szél.
„Igyál, igyál, te vén Duna!
Nem ittál ennyi bort soha;
Igyál és tartsd nagy hátadat:
Szállítsd keresztül a hadat.”

Ω 92

„Menni fogok mégis, nem hangzik a hangja hiába.” (24. ének 92.)

A harc során kiadott parancs megtartásának fontosságára („Nem tréfaszó, nem pusztá szél”) is talál Babits homéroszi párhuzamot abban a jelenetben, mikor Zeusz magához hivatja Thetiszt, hogy megkérje őt: fékezze meg dühöngő fiát, Akhilleuszt. Thetisz, ha vonakodva is, de teljesíti a parancsát. Bár Babits nem tünteti föl, mégis érdemes megjegyezni, hogy szinte szó szerint ugyanez a formula ismétlődik ennek az éneknek a 224. sorában (εἶμι καὶ οὐχ ἄλιον ἔπος ἔσσειται; Devecseri is hasonlóan fordítja: „nem vész el a hangja hiába”).

9

Sötét az éj: elig-elig
Hogy a vízfény fehérelik;
Csendes a táj; alig-alig
Hogy a folyamzugás hallik:
De majd a víz jobban zubog,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

Majd elborúlnak a habok:
Komor felleg, gyászfeketén,
Úsz a folyam területén.

Π 66

„mert hisz a trójaiak mélykék felhője egészen
körbekeríti a bárkákat” (16. ének 66–67.)

A vízen komor fellegként sötétülő hun sereg leírásához hasonlóan Homérosz is a sötét felhőhöz hasonlítja a gyülekező hadat a 16. éneknek abban a részében, amelyben Akhilleusz kijelenti, haragjának addig nem vet véget, ameddig a harci zaj hajójáig el nem hatol. Patroklosz könyörgésének azért enged, mert ez éppen bekövetkezik, hiszen a trójaiak felhőtömege (νέφος) veszi körül a hajókat. A gyalogosok felhője (νέφος) formula több helyen is felbukkan Homérosznál (pl. 4. ének 274; 23. ének 133), melyeket Babits nem jelöl.

10

Tömlőkön ott a hős Keve
Hadával így átalkele,
Miért a hegy, miért a sik
Kelenföldének mondatik.
„Lassan, fiúk! lábujjhegyen!
Amerre a Duna megyen.”
És halkal, mint az éji köd,
Ereszkednek a part mögött.

Ω 170

„Hát Priamosz mellé odaállt Zeusz hírnöke, s így szólt
halk hangon, hanem azt elfogta a félelem ekkor” (24. ének 169–170.)

A Babits által megjelölt részben Írisz adja át halk hangon a megrettenő Priamosznak Zeusz üzenetét, hogy ajándékokkal váltsa ki fia, Hektór holttestét az akhájoktól. Talán a félelmet keltő halkságot vélheti hasonlóknak Babits.

11

Nem gondolá Makrin vezér,
Hogy már nyakában a veszély;
Ingyen se véli Detre szász,
Hogy feje fölött ég a ház.
Tűz van, tűz van! – de aki fut,
Lángok közül kardélbe jut;

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Lerontva és fegyverre hányva
A nagy város, Potenciána.

Π 123

„ők nempihenő lángot hajítottak
már a hajóra: a nemlohadó láng nyomban elömlött.” (16. ének 122–123.)

A harc közben keletkező tűz leírását találhatja Babits közös motívumnak a két műben. A 16. énekben a tűzveszély érzékletes leírásával akarja harcra serkenti Patroklosz Akhilleuszt, mikor a trójaiak támadása nyomán hasonlóan borulnak lángba a görög hajók, mint a hunok vezetete roham nyomán Potenciána városa.

Π 283

„s körbetekintgettek, ki hová menekülhet a vézből” (16. ének 283.)

Az akhájok, Patroklosz vezetésével hasonló hevesseggel rohanják le a trójaiakat, mint a hunok Potenciánát, és a trójaiak ugyanúgy nem találnak menekülést a vézből, mint Potenciána város lakói. Feltehetőleg a csataképek leírásának e módját, a menekülés lehetőségét találja Babits hasonlóknak. Megjegyzendő, hogy ugyanez a sor ismétlődik a 14. ének 507. sorában is.

Zrínyi csataképeit vizsgálva Arany is keres lehetséges mintaadó példákat. *Zrínyi és Tasso* című dolgozatában azt állapítja meg, hogy „sűrűn” talál „fölismerhető idegen nyomot” Zrínyi leírásaiban, s hogy „talán a classicus példányok iránti előszeretet vezérlé tollát”.³⁸ Sőt elemző összehasonlítással „a futás lehetetlen voltát” érzékeltető csatajelenségeket külön is felsorolja, s „annak bizonyosságául, hogy semmi sincs új a nap alatt”, nemcsak Vergilius, hanem Homérosz csataleírásait is elemzi Zrínyiével párhuzamosan.³⁹

Φ 103

„most már egy sem akad, ki halála elől menekülhet,
hogyha az isten Trója alatt kezeimbe hajtja,
trójai nem menekül, s főként Priamosz fia pusztul.” (21. ének 103–105.)

Akhilleusz féktelen harci vágyában a neki térden állva kegyelemért könyörgő Lükáónnak, Priamosz király fiának nem kegyelmez, mert úgy érzi: minden trójainak pusztulnia kell. Elszánása hasonló ahhoz, ahogy a hunok el akarnak pusztítani mindenkit az elfoglalt városban.

„ὄλεκοντο δὲ λαοί”
„hulltak a népek” (1. ének 10.)

³⁸ *Uo.*, 381.

³⁹ *Uo.*, 386.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

A 11. strófánál, a pusztító csata jellemzéséhez összegyűjtött homéroszi helyek adatait Babits két görög szóval egészíti ki, melyeket összekötő kapoccsal jegyez le a sor végén: „ὄλεκοντο δὲ λαοί”. A két szó az első ének híres bevezetőjének a része, amelyben Homérosz az emberek tömeges pusztulását jósolja meg előre.

12

Kő nem maradt másik kövön,
Nem csecsszopó anyaöln;
De távol még a völgyi harc
Fel-felsívít, meg elviharz.

A zagyva nép, kevert tömeg,
Egymás szavát nem érti meg:
Barát baráttal szembe ví;
Gót és alán és római.

O 328

„Férfiu férfiut ölt, szétszórta folytak a harcok” (15. ének 328.)

„Barát baráttal szembe ví” hasonlóan szótösméltő forma Aranynál, mint a „Férfiu férfiut ölt” (ἀνὴρ ἔλεν ἄνδρα) kifejezés, melyet Homérosz akkor alkalmaz, mikor Hektór győz az akhájok felett. Vagyis a csata leírásának arra a részletére kereshetett Babits hasonló helyet, ahol a harcosok közvetlenül szemtől szembe küzdenek egymással, s a helyzet jellemzésére mindkét költő figura etimológiát használ. Mindkét szókép a küzdelem párviadal jellegét fogalmazza meg szemléletesen, vagyis a héroszok jellegzetes harcmódorát. Megjegyzendő, hogy pontosan ugyanez a kifejezés a 16. ének 306. sorában is megtalálható.

13

Ó, bár fedezné még sötét
A hajnalszavak üstökét!
Ó! a nap is bár még soká
Emelné fényes homlokát!

Ne hozna bút, ne látna vért:
Holtak között a hún vezért,
S elképedő, bomlott hadat;
Mely győzedelmétől szalad!

Π 290 körül

„ez a porba hanyatlott,
feljajdult, s paión haditársai szerteriadtak:
Patroklosz riadalmat keltett mindegyikükben,
mert a vezért dárdázta le, harcok legderekabbját.” (16. ének 289–292.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Mikor Patroklosz megöli Púraikhmészt, a paión hadinép vezetőjét, akkor serege ugyanúgy zavarodik meg, mint a hunok vezérük halála láttán. A vezér elvesztésének hasonlóan végzetes a hatása mindkét műben.

14

Kemény harcos a Detre szász:
Nem tőle jött hunokra gyász;
Éles a Makrin fegyvere,
Nem bánta azt erős Keve;
Ötet, – Hadúr akarta így! –
Hunok közől sebhetette íj,
És elborítá szertelen
Nyilzápor a vak éjjelen.

A 5

„Betelt vele Zeusz akaratja” (1. ének 5.)

Ξ 120

„Zeusz és más istenek óhaja volt tán” (14. ének 120.)

Babits két homéroszi példát is lejegyez, mely az isteni akarat beteljesüléseként írja le a harctéren történeteket. Ezeket hasonlóan találhatta ahhoz a felkiáltásként megfogalmazott megállapításhoz, mely a *Keveházában* szerepel: „Hadúr akarta így!”. Arany jegyzete alapján egyértelműen tudható, hogy a „Hadúr” a „magyarok istenét” jelenti: „Fölösleges említnem, hogy e nevet adták újabb költőink a magyarok istenének.”⁴⁰ E fontos homéroszi jellegzetesség még több olyan helyen is felbukkan, melyet Babits nem jegyzetelt ki: pl. 19. ének 273; 2. ének 116.

A költői felkiáltás mint a harc során történtek isteni akaratként való megállapítása a Homérosztól kezdve formálódó eposzi közvagyon egyik jellegzetessége, melyre Arany is felhívja a figyelmet a *Zrínyi és Tasso* című dolgozatában. „Költőnk ugyanis »félcsodásan« isten akaratjának tulajdonítja azt, mi alább emberileg is indokolva lesz. [...] A classica régiség ismerője számos hasonló helyre fog emlékezni, midőn az isteni hatalom befolyása emberi dolgokra így röviden, csak egy odavetett vonással jeleztetik.”⁴¹

O 315

„szökkentek az íj idegéről
messze a vesszők; szállt kelevéz is a férfikezekből;
sok heves ifjú hősöknek húsába hatolt be” (15. ének 313–315.)

⁴⁰ ARANY 1953, 213.

⁴¹ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 364.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. évfolyam 2. szám

A Hektór vezette trójai had is nyilakkal támadja az akhájokat, akiknek húsába hatol a vessző, ahogy a *Keveházában* is „szertelen nyílzápor” borítja be Keve testét. A homéroszi csatajelenetek leírásának egyik fontos részlete a nyíllal való támadás félelmetességének jellemzése, ehhez a motívumhoz Babits még további két párhuzamos helyet gyűjt.

O 709

„egy sem várta be ott rohamát nyílnak, kelevéznek” (15. ének 709.)

A görög gályák körül folyó harc leírásában is, bár tagadó formában, de szintén a nyilak rohamáról esik szó.

Π 639

„Senki sem ismerné meg, okos sem, az isteni hőst ott,
Szarpédont, miután kelevéz, vér, por borította
fejtetejétől végig, egész lábujja hegyéig.” (16. ének 638–640.)

Szarpédón, lükiai hadvezér testét, miután Patroklosz legyőzte, hasonlóan borítja be fegyverek tömege, mint a hun vezért a nyilak tömege. A Devecseri által „kelevéz”-nek fordított szó (βέλος) összefoglalóan olyan fegyvert jelent, amelyet hajítani szoktak, tehát nyilat is lehet érteni rajta.

15

Melyet midőn a hegytetőn
Jó Detre szász eszébe vőn,
Mint hullámot a sziklagát,
Visszanyomá futó hadát.
Kezében a nagy dárdanyél
Keresztbe fogva nem henyél:
Egy vége szúr, más vége üt,
Tör, zúz, seper, dönt mindenütt.

Φ 49

„Hát amikor meglátta az isteni fűrgé Akhilleusz” (21. ének 49.)

Akhilleusz, amint észrevette (ὡς οὖν ἐνόησε), utána eredt és nem kegyelmezett a fegyvertelenül menekülő, majd térden állva neki könyörgő Lükáónnak, Priamosz fiának. Detre is, amit „eszébe vőn”, azt következetesen végrehajtja a harc során. Erre a formulára Babits még további három helyet gyűjt.

O 649

„Hektór jól meglátva szökött oda oldala mellé,
és kebelébe dzsidát vert” (15. ének 649–650.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 1. szám

Ahogy Detre „eszébe vön” a támadást, úgy Hektor is észre véve, „jól meglátva” (ὄξυ νόησε) azt, hogy Periphétész a harc során megbotlott pajzsának peremében és elesett, elhatározza magát, támadásba lendül és győz, azaz ledöfi Periphétészt.

P 116

„S megfordulva megállt, miután az övéit elérte,
fürkészsze keresse a nagy Telamóniosz Aiászt;
és meglátta azonnal balszárnyán a csatának” (17. ének 114–116.)

A 17. ének 116. sora körüli részben Meneláosz Hektórral szemben akar megküzdeni Patroklosz holttestéért, és ehhez keresi társa, Telamóniosz Aiász segítségét, akit balszárnyán a csatának „meglát azonnal” (ἐνόησε – észrevesz), s majd aztán vele együtt sikeresen meg is fogja szerezni a fegyverzetétől megfosztott, csupasz testet. Ugyanaz az ige, mint a 21. ének 49. sorában („Hát amikor meglátta az isteni fürge Akhilleusz”).

+ 85–6

Hektór „körülpillantott most a sorok közt,
s látta azonnal, amint az a fegyvereket viszi éppen,
s ez hever ott elnyúlva, sebéből vére patakszik.
Tört az elősoron át, ragyogó ércmezbe takartan” (17. ének 84–87.)

A + jellel lejegyzett 85–86. sorszám minden bizonnyal az előző bejegyzés folytatása, tehát a 17. éneknek arra a jelenetére utal, amely az előzménye a 116. sorban történeteknek. E részben Apollón Mentész alakját magára öltve arra biztatja Hektórt, hogy a halott Patroklosz híres vértjét, amelyet a harcban indulva még Akhilleusz adott kölcsön neki, szerezze meg, s aztán vonuljon vissza. Hektór ekkor pillant körül (πάπτηνεν), s „látja azonnal”, rögtön felismeri (αὐτίκα δ’ ἔγνω) a harci helyzetet, s cselekszik, ahogy Detre is azt hajtja sikeresen végre, amit a hegytetőn „eszébe vön”.

Γ 77

„középre rohant, s kelevézét tartva keresztbe,
megfékezte a trósz sorokat: mind rendre leültek.” (3. ének 77–78.)

A csatában Meneláosz, Heléna férje, szembekerül Páriszal, felesége elrablójával, aki megpillantva őt, előbb gyáván elmenekülne, ám bátyja, Hektór szidalma rábírja őt, hogy mégis kiálljon párbajra a görög vezérrel. Hektór ekkor fékezi meg keresztbe tartott fegyverével a trójaiak sorát, hogy várják ki a párviadal végét, hasonlóan ahhoz, ahogy Detre is „keresztbe fogva” tartja nagy dárdanyelét, mikor a hunokkal küzd. Ahogy a száz sereg vezetőjének bátorsága megfordítja a csata kimenetelét, ugyanúgy Homérosznál is gyakran egy kiváló harcos példamutatása, rettenthetetlen előretörése változtathat a vesztesre álló ütközet végkifejletén. Erre a motívumra még egy példát gyűjt Babits.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

Csengery János is említi ezt a részt *Arany János és az ókori klasszikusok* című, három évtizeddel későbbi dolgozatában, mint olyan példát, melyben Arany Homérosz *Íliász*-nak „egyik-másik kedves jelenetét teremti újjá” a *Keveházában*, vagyis Detrének „»Kezében a nagy dárdanyél / Keresztbe fogva nem henyél« épen úgy, mint a hajókat védő Aiasnak.”⁴²

P 747

„védte a két Aiász őket, mint hogyha folyónak
áradatát föltartja az erdős gát, mely a síkon
hosszan nyúlik el, és megakasztja erős folyamoknak
dúló sodrát, mert síkság fele folyini szorítja
mindet, s nem tudják a folyók széttörni erővel:” (17. ének 747–751.)

Egy reménytelennek tűnő helyzetben, a trójaiak heves támadása közben a „harcban-erőshangú” Meneláosz és Mérionész vállára emeli Patroklosz holttestét, eközben két akháj hős, a két Aiász hasonló módon tartja vissza a trójaiak „erős folyamként” előretörő hadát, mint Detre teszi ezt a hunokkal szemben: „Mint hullámot a sziklagát, / Visszonyomá futó hadát.”

16

Sokat leölt az éji harc,
Porba borult sok büszke arc:
De, mint hullám hullámra kél,
Jár a halotton, aki él.
És bár a holtnak száma nincs,
Az élőknek egy híja sincs,
Mindenfelől a hegyközön
Új had tolong, új népözön.

Π 111

„Aiász [...] mindig rettentőn lihegett, ömlött a verejték
minden tagjáról, és föllélegzeni nem volt
módja: mivel már minden részről bajra baj áradt.” (16. ének 109–111.)

Homérosz abban a jelenetben, amelyben a trószok megtámadják Telamóniosz Aiászt, a végeláthatatlan harc leírására hasonló módon alkalmaz figura etimologicát (bajra baj áradt – κακὸν κακῷ ἐστήρικτο), mint Arany a *Keveházában*: „hullám hullámra kél”. Babits feltehetőleg e poétikai megoldás hasonlóságára figyelt fel.

⁴² CSENGERY János, *Arany János és az ókori klasszikusok*, Budapesti Szemle, 1933/229, 86.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

17

Hej *Béla*, most, hej *Kadosa*,
Kemény tánc lesz ez a tusa!
Barna hajú szép hunfiak,
Mi haszna még a gyors nyilak!
Bár tőlük a nap elborul,
Tárnokvölgye bealkonyul:
Zászlótokon lecsüngve áll,
Nem repdes a turulmadár.

H 240

„jól tudok én a sebes paripák seregébe szökellni,
s jól tudom én a vad Árész táncát ropni a harcban.” (7. ének 240–241.)

Arany János a harcot „kemény tánc”-hoz hasonlítja, ahogy Homérosz is ezt teszi abban a jelenetben, melyben Hektór csata közben Telamóniosz Aiászhoz intézi büszke szavait, hangoztatván azt, hogy ő milyen jó harcos. Maga a hasonlat nem a 240., hanem a 241. sorban található (ἐνὶ σταδῆι δηῖω μέλπασθαι Ἄρηϊ = Árész tiszteletére harci, vad táncot ropni), mégis feltehetőleg erre gondolhatott Babits. A „harc mint vad tánc” hasonlatra még egy homéroszi példát gyűjt Babits.

O 508

„Ej, nem táncra vezényli biz ő seregét, de csatára.” (15. ének 508.)

A 15. énekben Aiász a tánc (χορός) és a harc összehasonlításával figyelmezteti az argosziakat, hogy Hektór a gályák felgyújtására serkenti saját hadát.

O 315

„Sűrűn az argoszi had helytállt; sivitő hadizaj kélt
mindkét oldalról; szökkentek az íj idegéről
messze a vesszők; szállt kelevéz is a férfikezekből;
sok heves ifjú hősöknek húsába hatolt be” (15. ének 312–315.)

A „gyors nyilak”-kal való hun támadáshoz hasonlóan szökkenő nyilakkal támadnak az *Íliász*ban mindkét oldalon a harcosok (ἀπὸ νευρῆφι δ' ὄϊστοὶ θρῶσκον). A nyíllal való gyors támadás leírására Babits még további két példát is talál.

Π 773

„szárnyas vessző is, szökkenne az íj idegéről” (16. ének 773.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Homérosz hasonlóan emlegeti a kilőtt, gyors nyilakat (ιοί τε πεπερόεντες ἀπὸ νευρήφι θορόντες) a Patroklosz vezette támadás leírásában, mikor trósz meg akháj „tört egymásra ölü viadalban”, mint Arany a hunok támadásának leírásakor.

O 709

„egy sem várta be ott rohamát nyílnak, kelevéznek” (15. ének 709.)

Homérosz szintén nyilak rohamáról ír (bár tagadó formában) abban a harci jelenetben, melyben a trójaiak és az akhajok a gályák körüli harcban kézitúsában küzdenek egymással. Vagyis a harcosok nem akarják megvégni a nyíllal való pusztító támadást (τόξων ἄϊκάς).

18

„Előre hún, Nimród fia!
Meg kell nekünk itt halni ma:
A vészbanyák ott fenn vadul
Csikorganak, s nem jó Hadur.
Előre hát, úgy forgassad
Utoljára kemény vasad,
Hogy sok vitézt küldhess levágva
Szolgáidul a másvilágra.”

O 486–7

„Trójaiak, lükiébeliek, dardán tusavívók,
férfiasan, feleim, ne feledjünk vívni vitézül” (15. ének 486–487.)

Hektór hasonló felkiáltással biztatja a trójaiakat a Patroklosz teteméért vívott harcban, mint Kadosa biztatja a hunokat: „Előre hún, Nimród fia!”. Babits itt feltehetőleg az epikai hagyomány azon részét találhatja közösnek, melyben a vezérek megszólító felkiáltással ösztönzik társaikat a harcra, a hősi halál vállalására. A „férfiasan, feleim” (ἀνέρες ἔστε φίλοι, illetve egy kicsit más sorrendben: φίλοι ἀνέρες ἔστε) felszólítás gyakori formula az *Íliászban*. Ez az egyik legtöbbet emlegetett példa arra, hogy bizonyos szavak hasonló kombinációban milyen gyakran ismétlődnek. Babits csak két előfordulást jegyez fel, pedig ezen kívül még nyolc további helyen (5. ének 529; 6. ének 112; 8. ének 174; 11. ének 276; 15. ének 529, 733; 16. ének 270; 17. ének 185) is szerepel ez a formula szintén felszólító funkcióban.

Arany több ehhez hasonló aposztrophét is elemez az epikai hagyomány szempontjából *Zrínyi és Tasso* című dolgozatában.⁴³ Babits még további három homéroszi példát gyűjt a harc közbeni aposztrophéra.

⁴³ Vö. a *Keveháza* 20. szakaszához kigyűjtött példákkal.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

O 661

„Férfiasan, feleim! szivetekben keljen a szégyen
egy más színe előtt” (15. ének 661–662.)

Nesztór is megszólító felkiáltással, a vesztés szégyenére figyelmeztetve ösztönzi az argosziakat a csatára, a halál vállalására.

O 502

„Szégyen ez, argosziak: most itt az idő, vagy elesnünk,
vagy pedig élnünk és a hajóktól vést tovaűznünk.” (15. ének 502–503.)

Aiász hasonlóan szólítja fel az argosziakat a Hektór vezette had elleni küzdelemre, a hősi halál vállalására, mint Kadosa a hunokat.

X 297

„Jaj; hát isteneink elhívtak már a halálba.” (22. ének 297–305.)

A 22. ének 297. sorával kezdődik a halálosan megsebesült Hektór búcsúbeszéde, melyben a gyáva halált szégyenként emlegetve, „végső nagy tettét” büszkén vállalva fogadja el a közelgő halált, ahogy a hunok is bátran vállalják, hogy „Meg kell nekünk itt halni ma”.

19

Két kézre ví jó Kadosa,
Csillog-villog nagy pallosa:
Körül-körül hős Béla vág,
Omlik-bomlik a sokaság.
De, mint ha ki fővénybe ás,
Hull a porond helyébe más;
Vagy mint a hab meg' összecsap:
Úgy összefoly megint a had.

Π 778

„mindkét fél lövedéke talált, és hulltak a népek:” (16. ének 778.)

A *Keveházában* leírt hadi jelenethez hasonlóan a Patroklosz vezette harcban is heves az összecsapás, és mindkét oldalon sok harcos pusztul el. Megjegyzendő, hogy Deveseri itt ugyanazzal a fordulattal (hulltak a népek) fordítja a Homérosz által más szavakkal (πίπτε δὲ λαός) kifejezett hasonló tartalmat, mint az 1. ének 10. sorában, amelyet korábban a 11. strófa jegyzetei mellé Babits szó szerint is leírt (ὀλέκοντο δὲ λαοί). Arany

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

maga is az eposzi hagyomány fontos elemeként elemzi a „tömeges harc” festésének öröklődő fogásait.⁴⁴ Mindkét kifejezés számos helyen előfordul még az *Íliász*ban.

Φ 20

„erre meg arra ütött: csúf hörgés kelt a nyomában
gyilkos kardjának” (21. ének 20–21.)

Akhilleusz is úgy harcol körbe a kardjával, mint ahogy Kadosa és Béla vív pallosával.

Φ 163

„isteni hős Akhilleusz fölemelte
kőrisdárdáját; s kettőt hajított el a bajnok
Aszteropaiosz, mert mindkét keze dárdavető volt” (21. ének 161–163.)

Akhilleusznak is mindkét keze erős, mint Kadosáé.

O 362

„Arra özönlöttek csapatonként; Phoibosz az élen
vitte a szent aigiszt: s letapodta falát az akháznak
könnyen, mint gyermek, ha a tengerparti homokban
együgyü játékkal halmot magasít, azután meg
játssza megint szétszórja a lábával s a kezével” (15. ének 360–364.)

A hadak féktelen pusztításának jellemzésére felhasznált költői hasonlathoz („mint ha ki fővénybe ás”) is keres Babits párhuzamosnak érzett szöveget. Homérosz a vízparti homokvár lerombolásának gyorsaságához hasonlítja a Phoibosz Apollón által vezetett had pusztításának hevességét, mellyel a trójaiak megsemmisítik az akhájak csapatát.

B 395

„rivalogtak az argosziak, mint harsog a hullám
nagy meredek parton, ha Notosz jó, és a kiugró
szirthez hajtja, amit sűrű hullám ver szakadatlan,
mert innen vagy amonnan örökké szélvihar űzi.” (2. ének 394–397.)

A hun és a szász felek összecsapásának jellemzésére alkalmazott hasonlathoz („mint a hab meg’ összecsap”) is keres Babits az *Íliász*ból közeli példát. Homérosz is Notosznak, a viharos, déli szél istenének a hatására kerekedő hullámveréshez (κῦμα) hasonlítja a támadásban lévő argoszi hadak rivalgását.

⁴⁴ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 385.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20. évfolyam 2. szám

20

Hiába vitt jó Kadosa,
Homályba száll fénylő vasa;
Őtet, kivel nem birna száz,
Lebirkozá vad Detre száz;
Míg Béla hőst a nagy tömeg
Nehéz ostrommal dönti meg;
Mint egy toronyt, mely egyedül
Sokáig állt, amig ledül.

P 128

„Aiasz jött közelébe, torony-nagyságu paizzsal” (17. ének 128.)

Feltehetőleg Babits itt a torony (πύργος) szó közös előfordulására figyel fel, melyet Homérosz akkor alkalmaz, amikor Aiasz hősiezen veszi fel a harcot a trójaiakkal szemben a fegyverzetétől megfosztott Patroklosz teteméért, szószerinti fordításban „hozza a pajzsot, mint tornyot”. Megjegyzendő, hogy ugyanez a sor még két másik helyen is szerepel az *Íliászban* (7. ének 219; 11. ének 485).

21

Hej! nem hamar lesz az, midőn
Szilaj ménes fut e mezőn;
Soká lesz, míg új gyökeren
Fű és virág itt megterem.
A széles völgy egy lányom: a
Súlyos had óriás nyoma,
Ki egyet toppantott, s ehol!
Egy emberöltő nincs sehol.

22

Százhusz ezer jó hún halott
S két annyi ellenség van ott;
Nem ellenség, mind vérrokon:
Vérök vegyest foly a fokon.
Ki a vesztes? ki a nyerő?
Erőtelen mindkét erő,
Győztes, legyőzött, – mint ahogy
Két birkozó egymásra rogy.

23

Őket, az ég átellenén,
A két hajnal harcban lelé;

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

S mire megoszlott a csata,
Már visszajött az éjszaka.
A hún, mikép földhöz vert vad,
Pihegve a síkon marad:
Míg Detre és győzelmi társa
Elég erősek – a futásra.

A 21–23. versszakhoz Babits nem jegyezte le homéroszi példát.

24

„Hol egy paripa, mint a téj?
Másik fekete, mint az éj?
Kövér, hibátlan harci ló:
Ezt kívánja Hadúr s Manó.”
Ősz Torda im kettőt hozat:
Lobog, ropog az áldozat,
Füstjétől az ég tetején
Piroslik nagy éjszakai fény.

Φ 133

„sok bika omlott áldozatául,
s örvényébe patás paripákat dobtok is élve.” (21. ének 131–132.)

Bár Babits listájában a 133. sort jegyezte le, mégis feltehetőleg a megelőző sorra vagy sorokra gondolhatott, itt található ugyanis olyan elem, mely párhuzamba hozható a *Keveházával*. A 133. sorban új mondat és gondolat kezdődik. („Még így is gonoszul hulltok ti, amíg Patroklosz / hulltáért nem lesz lakolástok s annyi akhájért, / kit, míg távol voltam, elöltetek itt a hajóknál.”) Ezzel szemben az előző két sorban van párhuzam: ahogy a hunok Hadúrnak és Manónak engesztelő áldozatokat mutatnak be a harc előtt, ugyanúgy a trójaiak is az istenek kegyének megnyerésére paripákat és bikákat áldoznak fel. Ezt Akhilleusz beszédéből tudjuk meg, ugyanis mikor Lükáónt, Priamosz trójai király fiát megöli, akkor fenyegetődzik azzal, hogy a trójaiak mind Lükáórhoz hasonlóan fognak elpusztulni, hiába áldoztak fel sok állatot a győzelemért. Az eposzok által megénekelte ütközetek hagyományos része az isteni kívánságra bemutatott áldozat.

Megjegyzendő, hogy a fehér illetve fekete színű áldozati állatra lett volna más példa is az *Íliászban*. Meneláosz javasolja a trójaiaknak, hogy egy fehér kost és egy fekete bárányt áldozzanak fel. „Tiszta fehér kost hozzatok és vele éjsziniu bárányt, / Földnek meg Napnak, s mi hozunk egyet Kronidésznek.” (3. ének 103–104.)

25

„Szép hún anyák hős magzati,
Ne esetek bánatba ti:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Ármánynak a bosszú elég,
S Hadur mosolyogva néz felénk!
De, mielőtt új napja kel,
A holtakat temessük el,
Nehogy haragja döghalált
Eresszen ránk, ostor gyanánt.”

κ 189

„Bármint gyötrődtek, társak, hallgassatok énrám” (*Odüsszeia*, 10. ének 189.)

A kis betű, a κ, az *Odüsszeia* 10. énekére utal, arra a részre, mikor Odüsszeuszt és társait Aiáé szigetére sodorja a tenger, ahol a félelmetes istennő, Kirké lakik. A görögök lelkét „a fájdalom ette” elpusztult bajtársaik miatt. Ekkor biztatja Odüsszeusz „mézes szavakkal” az életben maradottakat, hogy ne féljenek, ne „gyötrődjenek”, hanem szánják rá magukat a cselekvésre, s keressék fel a szigeten Kirké házát. Ehhez hasonlóan biztatja ősz Torda, a Táltos, a hún anyákat, hogy „ne essenek bánatba”, hanem temessék el a halottakat.

κ 134

„Onnan előrehajóztunk hát, keseregve szivünkben,
mert örömet éltünk, de derék fiakat vesztítettünk.”

(*Odüsszeia*, 10. ének 133–134.)

A laisztrügónok, az emberevő gigászok óriási sziklákat dobálnak a menekülő görögök hajói után, a vérszóból csak Odüsszeusz hajója kerül ki épségben, a többiek mind odavesznek. Odüsszeusz hasonlóan jellemzi a túlélők helyzetét, a veszteség miatt érzett fájdalom és a továbbéléshez szükséges életerő kettősségét ahhoz, ahogy ősz Torda is a bánat leküzdésére, a cselekvésre biztatja a gyászolókat.

26

Táltos szavát igyen veszik –
S a fél tábor temetkezik:
Temeti a másik felét,
Dombbal fedí nyugvó helyét:
Külön-külön egy-egy csoport
Temérdek földet összehord;
Tölcséres a domb, és középén
Sok halott ég máglyák tűzében.

Π 674

„ott a barátok, a testvérek balzsamba borítják,
s halmot is, oszlopot is kap, mert ez a holtak adója” (16. ének 674–675.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

A *Keveháza* temetési jelenetéhez hasonló helyet talál Babits az *Íliászban* a Szarpédón halála utáni részben, mikor Zeusz arra kéri Apollónt, hogy segítse a holttestet eltemetni „dús Lükié földjén”, ahonnan Szarpédón származik, itt a barátok majd megadhatják az illő végtisztességet halottjuknak. Szülőföldjén kap majd ugyanúgy „halmot” (τύμβω) Szarpédón, mint a hun táborban az elesettek. E két sor valójában szó szerinti ismétlése annak a korábbi beszédnek, melyet Héra mond Zeusznak Szarpédón sorsával kapcsolatban a 456–457. sorokban.

A *Zrínyi és Tasso* című írásában Arany is megemlíti felsorolásában a siratás, a temetés leírását mint az eposzi közvagyton részét: „vezér vagy hős, midőn elesett társát megsiratja, eltemeti”.⁴⁵

27

Széles az éj köröskörül,
Tárnokvölgye belémerül,
De hosszában, de széltiben
Sok tűz lobog egyszeriben.
Távol ha nézné valaki,
Vélné, hogy a menny csillagi:
Közötte sűrű népgomoly
Sürög-forog, mint hangyaboly.

⊙ 555

„Ők hát ily bizakodva, pihentek a háboru hídján,
hosszu egész éjjel; tüzeik meg sűrűen égtek.
Mint amidón magas égen a fénylő hold körül ékes
csillagraj ragyog, és szellő sem rezzen a légben,
s feltűnik minden kiszökő szirt, égbe döfő bérc,
és szurdok; s a magasból terjed az égi sugárzás,
minden csillag látszik; örül szívében a pásztor:
ily sok tűz lobogott Xanthosz vize és a hajók közt,
trójaiak-gyújtotta nagy őrtüzek Ílion alján.
Ott égett a mezőn az ezer tűz; mindegyiküknél
ötven harcos is ült, lobogó tűz lángjai mellett.” (8. ének 553–563.)

Az éjszakában világító máglyákat Arany „a menny csillagi”-hoz hasonlítja, ugyanúgy, ahogy Homérosz is teszi híres természeti hasonlatainak egyikében, mikor a harc előtti estén a trójaiak által gyújtott őrtüzek fényét hasonlítja a csillagok ragyogásához. Babits kéziratos listájában az 553. sort javítja át 555.-re, az 553–554. leírása az éjszakai tábor-tüzeknek, az 555. sorban kezdődik a több soron át tartó hasonlat.

⁴⁵ *Uo.*, 340.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Ψ 164

„már csak a máglyarakók rakták egymásra a fákat.
És százláb magasán s ugyanoly szélesre emelték:
majd szomorú szívvel tették tetemét tetejébe” (23. ének 163–165.)

Akhilleusz emeltet hasonlóan máglyát Patroklosz tetemének illő elhamvasztására, ahogy a hunok is máglyákon égetik el elesett harcosaikat. A halotti máglyák tüzének leírására még egy példát jegyez fel Babits.

A 52

„szüntelen és sűrűn tetemek máglyái lobogtak.” (1. ének 52.)

A haragvó Apollón dögvészt küld a Tróját ostromló görögökre, akik a sok halottat máglyán égetik el. Ahogy a *Keveházában* hosszában és széltiben, itt szüntelen és sűrűn lobognak a halotti máglyák.

28

Szép a halál a harcmezőn,
Valaki ott meghal dicsőn:
Bajtársa őt pajzson viszik,
Ijját, tegzét mellé teszik;
Mellette bárdot, kelevézt
Fényes, fehér tüzláng emészt;
Három követ, s azonfelül
Halmot raknak reá jelül.

O 496

„és ki
megsebesül sorotokban, meghal, sorsa betellik,
haljon csak: nem lesz csúfság, míg óvja hazáját,
halnia.” (15. ének 494–497.)

A „Szép a halál a harcmezőn” megállapításhoz hasonlóan Hektór biztatja a trójaiakat a csata előtt, hogy a hazáért meghalni dicsőség. A harcosok ösztönzése, a hősie halál magasztalása is az eposzi hagyomány fontos része. Babits példájában nem tesz különbséget a között, hogy az eposz írója vagy az eposz egyik szereplője beszél a hősie halál vállalásának dicsőségéről.

Arany Zrínyi beszéde kapcsán fogalmazza meg, hogy a halál vállalására való biztatás is jellemző eposzi kellék: „a vezér tisztje [...] felébreszteni s táplálni a lelkesedést” a tömegben.⁴⁶

⁴⁶ *Uo.*, 401.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. évfolyam 2. szám

29

De hős Kevét nagy sokaság,
S Bélával egyben Kadosát,
Az ország utjához közel
Egy domb alá temette el.
És a halomtetőre jelt
Magas kősziklából emelt,
Míg ajkain a tenger népnek
Búsan búgott lassú gyászének.

Ψ 126

„hol Akhilleusz

Patroklosz s a saját nagy sírhalmát kijelölte.” (23. ének 125–126.)

A hunok egy közös sírhalom alá temetik el hős vezéreiket, ahogy Akhilleusz is olyan sírhalom akar állíttatni magának, mely az elhunyt Patrokloszéval közös. Babits a hősöknek állított sírhalmok leírásához még további négy párhuzamos helyet gyűjt ki az *Íliász*ból.

Arany is kitér akadémiai székfoglalójában arra, hogy Homérosztól kezdve a temetések részletes és ünnepélyes leírása is a klasszikai hagyomány része lett: „A *halottak* illő eltakarítása, – e miatti stereotyp fegyvernyugvás – az Ilias VII. éneke nyomán divatba jött”.⁴⁷

Ψ 255

„sírhelyet is kerekítettek, megvetve alapját
körben a máglya körül” (23. ének 255–256.)

Patroklosz halotti máglyájának elhamvadása után a máglya helyén jelölték ki sírhelyét, ahogy a hun vezérek esetében is ez történt.

Ω 349 (jav. ebből: 350)

„Ílosz nagy sírhalmát odahagyták” (24. ének 349.)

Ílosz, Trója ősi királyának, Trósz fiának régi sírhantját Homérosz nagyméretűként írja le, hasonlóan ahhoz, ahogy Arany is jellemzi a hun vezéreket. Később Ílosz király „nagy sírhalma” vált a trójaiak tanácskozási és gyülekezőhelyévé.

Ω 798

„kivájt sírboltba betették, és tetejébe
roppant sziklákat seregestül hengerítettek.
Halmot emeltek gyorsan” (24. ének 797–799.)

⁴⁷ *Uo.*, 402–403.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

Keve, Béla és Kadosa temetésekor „magos kősziklából” emelnek jelt, ehhez hasonlóan Hektór halotti máglyájának eloltása után is sziklából építenek alapot, s arra szórnak földet, így emelnek halmot az elhunyt hős emlékére.

Ω 720–22

„fúratos ágyra letették: mellé dalnokok ültek,
rendeletükre, a gyászdalat kezdeni: bűteli hangon
zengtek azok, s körülöttük a nők is nyögve zokogtak.” (24. ének 720–722.)

Keve, Béla és Kadosa temetésekor „Búsán bűgött lassú gyászének”, ehhez hasonlóan énekelnek a trójaiak gyászdalat Hektór teteme felett.

30

Örökre hát a vérmezőn
Bátor *Kevének* háza lón;
Hol ő hadával nyúgoszik,
A temetőt így nevezik.
Év, év után gyorsan lejár,
Jő-megy miképp vándor madár;
De egy sem költi fel Kevét, –
De egy sem oltja ki nevét.

Ψ 833

„Rajta, kíséreljétek meg most ezt a csatát is;
még ha kövér szántója nagyon távol van is egynek,
öt kerek évig is eltart ez neki, lesz vasa bőven,
gazdának sose kell városba szaladnia érte,
sem pásztornak, mert ebből mindenre telik majd.” (23. ének 831–835.)

A megjelölt sor annak a leírásnak a része, melyben az akhájok Patroklosz végtiszteségére, a monumentális halotti máglya elhamvadása utáni napon különféle versenyt (pl. kocsihajtás, birkózás, futás) rendeznek. Ebben a részletben az argosziak öntött vas korong elhajításával versenyeznek Péleidész (Akhilleusz) biztató felhívására: „öt kerek évig is eltart” (πέντε περιπλομένους ἐνιαυτοῦς) a vas, ha valaki megnyeri. Nehéz értelmezni, hogy ebben az esetben Babits milyen hasonlóságot vélt felfedezni Arany és Homérosz között, talán az évek múlásának emlegetését mint közös, bár távoli motívumot tekintjük a lehetséges párhuzam alapjának.

31

Harmadnap a hunok hada,
Mint új vihar, feltámad;
Harmadnapon kürtödbe fűsz

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

Torda fia, hős *Bendegúz!*
Zászlóidat a keleti
Szellő vígan lebegteti,
Hogy a turul repdes belé –
Nyugot felé, nyugot felé!

Z 346

„bárcsak az első nap, hogy anyám megszült a világra,
hurcolt volna el engem a szél iszonyú viharával” (6. ének 345–346.)

Feltehetőleg a *Keveházában* hasonlatként szereplő „új vihar” motívumát tartja Babits analógnak a „szél iszonyú vihará”-nak (άνέμοιο θύελλα) emlegetéséhez, mely abban a beszélgetésben szerepel, mikor Helené „hízelt hangon” igyekszik meggyőzni Hektórt, hogy vendégként üljön le náluk a palotában, engesztelésül eközben a saját maga születését átkozza el a szélvihart emlegető sorokkal.

32

Nem messze van már Cezumór,
Ott éri ő Makrint utól;
Hadával a Hunbércre hág:
Onnan zúg le a sokaság.
A déli nap megváltozik,
Fényében megfogyatkozik.
Elrejti szép ábrázatát:
Ne lássa e szörnyű csatát.

P 366–7–8

„Így tusakodtak ezek tűzlángként; mondhatod akkor
tán, hogy a nap meg a hold sincs már épségben az égen:
mert a csatában köd borított minden deli harcost” (17. ének 366–368.)

A hunok csatája közben „megfogyatkozó” napfény leírása hasonló ahhoz, ahogy Homérosz jellemzi az égitegek ködbe borulását a trójaiak és akhájok harca közben. Babits a 32. és 33. strófa szövegében található természetleírásokhoz, melyek a több napon át tartó harcot festik le, további homéroszi példákat is kigyűjt.

33

Fényes delet éjszürkület
Váltá fel a küzdők felett,
Rémes homályban dül a harc,
Haragosabb lesz minden arc,
Ám Isten úgy akarta, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

Az ellenség ritkulva fogy,
S hegyről alá vérzuhatag
Hömpölygeti a holtakat.

Π 567

„S Zeusz a kemény viadal fölibé feszített veszedelmes
éjt, hogy drága fiáért harcuk könnyü ne légyen.” (16. ének 567–568.)

A 16. ének Babits által megjelölt részében sötétben is folytatódik a trójaiak és akhájok közti harc, mely a Patroklosz által megölt Szarpédón teteméért bontakozik ki, hasonlóan ahhoz, ahogy a *Keveházában* is az éj leszállta után „Rémes homályban dül a harc”. Az egész napos küzdelem után leszálló éjszaka leírására, a homályban vagy ködben is folytatódó harc témájának különböző variációira Babits további négy párhuzamos homéroszi helyet is kikeres.

Ω 351

„jött a homály, s betakarta a földet.” (24. ének 351.)

Ebben az esetben csak a közeledő este leírása a közös mindkét műben, mert a 24. énekben leírt naplemente, ellentétben a *Keveháza* „rémes homályával”, nem csata közben, hanem tanácskozás közben történik.

P 243

„a hadaknak fellege, Hektór,
már mindent beborít” (17. ének 243–244.)

A Babits által megjelölt részben Patroklosz teteméért folyik a harc: Aiász segítségével hívja Meneláoszt, hogy védjék együtt társuk holttestét, miközben a harc reménytelenségét úgy jellemzi, hogy a hadaknak fellege mindent beborít (πολέμοιο νέφος). Babits feltehetőleg a fellegek okozta elsötétülés közös motívuma miatt figyelt fel a részletre, bár itt a felhő metaforikusan, mint a hadak fellege, szerepel, és nem mint az esti homály jele.

P 375–6

„ők túrték a középén a sok kint
ködben, küzdés közt, gyötrődtek a sok gonosz ércetől.” (17. ének 375–376.)

Patroklosz tetemét védve a harc olyan vad, hogy szintén ködben (ήερι) vívnak az egymással szembenállók. Szintén az elsötétülő hadtér, a küzdőkre leszálló homály lehet a Babits által megfigyelt párhuzamos motívum.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

P 384

„Ott az egész napon át a keserves harci viszálynak
kéltt roppant küzdelme” (17. ének 384–385.)

Patroklosz teteméért is egész napon át (πανημερίως) küzdenek egymással a harcosok,
ahogy a *Keveházában* is.

P 360–1

„vér pirosában
ázott már a mező: s ők sűrűn hulltak a földre” (17. ének 360–361.)

Arany a kiömlő vér mennyiségét zuhataghoz hasonlítva jellemzi a harc vadságát
(„vérzuhatag / Hömpölygeti a holtakat”), ahogy Homérosz is a Patroklosz tetemének
védelmében folyó harc hevességét a földet eláztató vér sokaságával érzékelteti. A véron-
tás nagyságára Babits további három jellemző homéroszi példát is kikeres.

Ψ 34

„a tetem mellett körben vér folyt ki vederszám” (23. ének 34.)

A Hektóron aratott győzelem után Akhilleusz ünnepséget szervez az akhájok táborá-
ban, Hektór teteme mellett sok állatot leölnek, ott is ömlik a vér, vagyis a „vederszám”
(κοτυλήρυτον) kiömlő vér nem a harcban elesett embereké, hanem leölt áldozati állato-
ké. Babits feltehetőleg mégis a kiömlő vér leírásának hasonlóságát fedezhette fel.

Φ 325

„zavaros habbal magasodva,
morgott tajtékkal; vérrel, holtak tetemével” (21. ének 324–325.)

Akhilleusz a Xanthosz folyama felé szorítja a trójaiakat, és olyan sokat leöl közülük,
hogy vértük pirosra festi a folyó vizét. Ezért megharagszik rá a folyó istene, hullámaival
el akarja sodorni a hőst, miközben vize hasonlóan „Hömpölygeti a holtakat”, mint a *Ke-
veházában* a zuhatagként aláömlő vér.

Υ 494

„ölni akart Akhilleusz: vértől ázott a sötét föld.” (20. ének 494.)

A feldühödött Akhilleusz harca nyomán pusztulnak a trójaiak, ömlik a vér a fekete
földre (ῥέε δ' αἵματι γαῖα μέλαινα), mint ahogy a *Keveházában* is.

34

Szórja nyilát hős Bendegúz,
Ivet nem is hiába hűz;

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Csörög-csattog szélvész gyanánt,
Kardot nem is hiába ránt.
Kardjával ő Makrin fejét
Irgalmatlan repesztí szét;
Míg gyors nyilát az ívnek hurja
Szász Detre homlokába furja.

Π 340 körül

„Péneleósz most
fültövinél a nyakát hasította, a kard beszaladt, s csak
bőr tartotta fejét, úgy csüngött, teste elernyedte.” (16. ének 339–341.)

Patroklosz seregében Péneleósz karddal támadja Lükónt, szinte teljesen levágva fejét. Hasonlóan súlyos csapás ez ahhoz, ahogy Bendegúz szétrepesztí Makrin fejét. Babits ezen kívül még további három olyan részletet jelöl meg, főleg a 16. énekből, a Patroklosz vezette támadás leírásából véve a sorszámokat, amelyben a harcosok a fejüket ért súlyos csapás miatt hálnak meg. A „csataroncsolt” harcosok leírásának öröklődő leírásait Arany is említi mint az eposzi közvagygon jellegzetes részét.⁴⁸

Π 345–7

„Ídomeneusz Erümász szájába ütött a vad ércel:
és a fején túloldalt tört ki az érchegyü dárda,
agyvelejének alatta: fehér csontját hasogatta” (16. ének 345–347.)

A krétai hadvezér, Ídomeneusz a trójai hősnek, Erümásznak a fejét találja el dárdájával.

Π 411–3

„Most meg a rárohanó Erüláoszt kővel ütötte,
épp feje legközepén: kettéhasadott koponyája
fényes harcisisakjában, s ő fővel a földre
hullt le, s a lélektépő vég omlott le köréje.” (16. ének 411–414.)

Patroklosz a rátámadó trójainak, Erüláosznak a fejét egy kővel üti meg olyan erősen, hogy ugyanúgy hasad ketté koponyája, mint Makriné.

Π 737

„Kebrionészt, fattyú-sarját a dicső Priamosznak,
míg gyepelőt tartott, a hegyes kő homlokon érte:
szétmorzsolta a szikla szemöldjét, csontja sem állta

⁴⁸ *Uo.*, 396.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

ezt a követ: mindkét szeme lába elé a homokba
hullt le” (16. ének 738–742.)

Patroklosz egy „csillámló érdeshegyü sziklát” hajítva zúzza szét Priamosz fiának, Kebrionésznek a fejét.

Π 480

„most érczel nekirontott

Patroklosz, s nem szállt ki hiába kezéből a fegyver:
döfte be, hol gyöngéd szívét beborítja a hártya” (16. ének 479–481.)

Patroklosz kezéből se „szállt ki hiába a fegyver” (τοῦ δ' οὐχ ἄλιον βέλος ἔκφυγε χειρός), hiszen Szarpédón szívét döfi át csatában, hasonlóan Bendegúzhhoz, aki „Kardot nem is hiába ránt”, mert kardjával eltalálja Makrint. Ebben a részletben a költői mondatalkotás módjában található hasonlóságot Babits.

Υ 51

„másoldalt meg Arész, a sötét viharokkal egyenlő,
várfokról sivitott, serkentve a trójai népet” (20. ének 51–52.)

Az akhájok és a trójaiak összecsapásakor egyik oldalról Pallasz Athéné biztatja az akhájokat, másik oldalról Arész a trójaiakat. Arész „sötét viharhoz” (έρεμνῆ λαίλαπι) hasonló, ahogy a támadó Bendegúz is „szélvész gyanánt” támad.

35

Utoljára lón az, hogy ott
Makrinnak a nap elfogyott!
Majd megteli vidám sugár:
De Makrin azt nem látja már.
Ám Detre hős, mint egy bika,
Ha taglót érez homloka,
Megrendül a csapás miatt –
S kettétöri a vas nyilat.

Π 316

„a hős szemeit betakarta sötétség” (16. ének 316.)

A sötétség takarja be Amphiklosz szemét is (σκότος ὄσσε κάλυψε), amikor Phúleidész a combját vágja keresztül hasonlóan ahhoz, ahogy Makrinnak is „a nap elfogyott”, miután fején érte halálos sérülés. Babits több helyet is talál az *Íliászban*, melyben a Makrin halálát jellemző „a nap elfogyott” metaforához hasonló költői megoldás található. Az *Íliászban* igen gyakran előforduló formula.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Π 344

„földre zuhant a szekérről, és a szemére homály hullt” (16. ének 344.)

Mérionész olyan erősen üti meg jobb vállon Akamászt, hogy nyomban meghal, a szemére sötétség hull (κατὰ δ' ὀφθαλμῶν κέχυτ' ἀχλύς).

Π 350

„a vég feketült felhője borult rá” (16. ének 350.)

Ídomeneusz Erümász szájába ütött a vad ércel, akit a halál jeleként szintén sötét felhő burkolt be (θανάτου δὲ μέλαν νέφος ἀμφεκάλυπεν).

Υ 475

„markolatos karddal koppantva fejére:
vérétől melegült fel a kard, míg két szeme fényét
bíborszínű halál s a kemény végzet betakarta.” (20. ének 475–477.)

Akhilleusz karddal mér akkora ütést Ekheklosz fejére, hogy azonnal meghal, vér önti el fejét, bíborszínű halál száll szemére, hasonlóan Makrin halálának leírásához.

Υ 386–7

„ezt, amikor rátört, dárdázta le fényes Akhilleusz,
épp feje legközepén, s kettéhasadott koponyája;” (20. ének 386–387.)

Akhilleusz Íphitiónt dárdázza le úgy, hogy koponyáját hasítja ketté, halálos sebesülése hasonló Makrinéhoz.

Ψ 30

„Sok hősziű barom hörgött, mert vassal a torkát
elvágták, mekegő kecskék, juhok is seregestül” (23. ének 30–31.)

Ebben a részletben Homérosz az áldozatként leölt barmok hörgését (βόες ἀργοὶ ὀρέχ-
θειον = jóltáplált, fényes barmok hörgöttek) írja le, Arany pedig a sebesült Detre küzdel-
mének hasonlataként részletezi a tagló sújtotta bika szenvedését. A homéroszi hasonlatok egyik fontos csoportja, amikor a halálos küzdelem jellemzésére a megvadult állatok (bika, oroszlán, vadkan) harca és szenvedése a példa. Babits még további három helyet gyűjt ki az *Íliász*-ból, melyben Homérosz a megtámadott, halálosan megsebesített bika vadságának leírását használja fel egy hasonlat részeként.

Φ 237

„mint bika, bögvé” (21. ének 237.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

A bika bögéséhez (μεμυκῶς ἦυτε ταῦρος) hasonlatos a mélyörvényű Szkamandrosz folyó áradatának hangja, mikor vad hulláma a harcosok tetemét tömegestül veti ki a partra.

Π 487–489

„Mint ha bikát öl oroszlán, megtámadva a csordát,
büszkeszívű ragyogót a kaszáslábú tehének közt,
mely az oroszlán állkapcsában nyögve kipusztul:
így tombolt pajzsos lükiébeliek vezetője” (16. ének 487–490.)

Miután Patroklosz ledöfte Szarpédont, ő is úgy szenvedett, mint egy bika, akit oroszlán támad meg.

P 520

„Mint mikor éles bárddal hátulról üt az ifjú
férfi a réti ökörnek szarva mögé, s az inát mind
elszeli ott a nyakán, az meg fölugorva lehuppan” (17. ének 520–522.)

Hektór Áréoszt találja el gerelyével, akinek összeomlása szintén „réti ökör” (βοῦς ἀγραύλοιο) haláltusájához hasonló.

36

„Add meg magad, jó Detre százsz!”
– Nem én soha, míg élve látsz.
„Add meg magad kegyelemre!”
– Nem én soha, szégyenszemre.
S mint a szelindek hogy forog,
Ha tépik nagy komondorok:
Majd erre, majd amarra csap, –
Homlokában a vasdarab.

P 282–3

„Tört egyenest az elősoron át, valamint az erős kan,
mely a hegyen könnyen szór szét ebeket s viruló szép
ifjakat is” (17. ének 281–283.)

Akhilleusz úgy védekezik, mint a kutyák (κύνες) által megtámadott vadállat (a görögben vaddisznó = καπρίω), hasonlóan Detréhez, aki „mint a szelindek” forog, ha „tépik nagy komondorok.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

[?] 290

A halvány ceruzairású bejegyzésből nehezen eldönthető, hogy milyen jel szerepel a 290. szám előtt. Leginkább egy függőleges, L alakú jelölő vonalnak tekinthető, mely arra utalna, hogy a bejegyzés fölött szereplő, fentebb leírt 17. ének részletéhez csatlakozik ez a sorszám is. Tartalmilag ez a megoldás tűnik valószínűnek, ugyanis e sortól kezdődik egy olyan jelenet, melyben hasonló sebesülés kerül leírásra, mint Detréé. Hippothoosz leli súlyos fejsérüléssel halálát, mikor diadalittasan Patroklosz holttestét vonszolja és a feldühödött Aiász, Telamón fia dárdával lesújt fejére.

„mert szíjat fűzött már át ina közt a bokáján,
trósznak, Hektórnak kedvezve; de veszte hamar jött,
s attól senki se védte meg őt, noha vágyakozott rá.
Mert Aiász, Telamón fia, ráugrott a tömegben,
és szemből sujtotta meg őt ércarcu sisakján:
szertehasadt az a lóforgós sisak érce hegyétől,
mert az erős kelevéz meg az izmos kéz belesujtott,
és a velő is előbuggyant vérrel keveredve
nyílásán” (17. ének 290–298.)

Y 403–5

„és kilehelve a lelkét bődült, mint bika bömből,
míg a legények vonszolják” (20. ének 403–404.)

Hippodamász, akit Akhilleusz döfött le a csatában, az áldozatra vonszolt bikához hasonlón bömböl. Ez a példa az előző szakaszhoz is tartozhatna (letaglózandó bika – megsebesített Detre).

37

„Kár volna még, vitéz, neked
Táplálni éhes ölyveket,
Heverni, mint egy kődarab
S nem úzni el a madarat.

Imhol kezem: fogadd jegyül
Békében és hadban frigyül.”
És Bendegúz és Detre szász
Kezet kézben ropogva ráz.

Z 240

„fiáról kérte, fivére felől, rokonáról
s férje felől; s mindet sorjában küldte, imával
kérni az isteneket: sok nőt várt vésszel a végzet.” (6. ének 239–241.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

A 6. ének 240. sorában s annak környékén leírtak, amikor Trója kapujában a harcból megtérő Hektórt az asszonyok faggatják a harcban részt vevők sorsáról, nem mutatnak jellemző összefüggést a *Keveházának* ezzel a szakaszával. Feltehetőleg Babits itt a 6. ének tíz sorral korábbi, híres békekötési motívumára akart utalni:

„rajta, cseréljünk hát fegyvert; lássák ezek is, hogy
ősi barátoknak valljuk dicsekedve magunkat.«
Így szóltak ketten, s lovaikról földre szökelltek,
és a baráti szövetséget kézzel kötötték.” (6. ének 230–233.)

A 6. ének 230. sorában a görögökkel harcoló Diomédész fegyverbarátságot köt a trójaiak oldalán harcoló Glaukossal, miután felismeri benne korábbi vendégbarátját, hasonlóan ahhoz, ahogy a *Keveházában* Bendegúz békét ajánl Detrének. Azért is valószínű, hogy Babits e jelenetre gondolhatott, hiszen két évtizeddel az ő jegyzeteinek elkészülte után Trencsény Károly, természetesen Babitstól függetlenül, éppen e két részlet hasonlóságát („nemes ellenfelek a harcban kibékülnek”) hozza példaként *Arany János és az eposzi közvagyton* című tanulmányában arra, hogy Arany műveiben többször is más eposzokkal „egyező mozzanatok” fordulnak elő a „cselekvény fordulataiban”.⁴⁹ Csengery János is említi ezt a párhuzamot az egy évtizeddel későbbi dolgozatában.⁵⁰

Π 836

„keselyűk falnak be ma téged” (16. ének 836.)

Hektór megjósolja Patroklosznak, hogy el fog esni a harcban, s keselyűk falják fel testét, ahogy Bendegúz is azt jósolja Detrének, hogy „éhes ölyveket” fog táplálni teste. „Általában az ilyenmű jóslat, midőn a végóra küzdelmei megnyitják lelki szemeit a haladoklónak, különösen hogy gyilkosa halálát előre megjelenti, nem szokatlan eposzi vonás” – írja Arany a *Zrínyi és Tassóban*.⁵¹ A homéroszi világban a legborzasztóbb sors, ha a kutyák és ragadozó madarak martaléka lesz az elesettek teste, a halott eltemetése a legszentebb kötelességek egyike. Babits e versszakhoz még további négy hasonló helyet gyűjt ki az *Íliászból*.

P 153

„Szarpédont odahagyta, a társad
s vendéged, hogy az argosziak zsákmánya maradjon;
őt, ki sokat használt neked és váradnak, amíg élt,
és a kutyákat most nem merted tőle elűzni.” (17. ének 150–153.)

⁴⁹ TRENCSENY Károly, *Arany János és az eposzi közvagyton*, Bp., Pallas Kiadó, 1928 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25; a továbbiakban: TRENCSENY 1928), 35, 86.

⁵⁰ CSENGERY 1933, 86.

⁵¹ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 393.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2023. évfolyam 2. szám

Glaukosz Hektórt vádolja, mert gyáván otthagyta a harcmezőn Szarpédón tetemét, mely az argosziak zsákmánya maradt, így nem védte meg testét a kutyáktól (κύνας). Vagyis az előzőhöz hasonló ez a példa abban, hogy az elesettek rettegett sorsa: testük az állatok martalékává válik.

P 241

„Patroklosznak féltem a testét,
mely Trójában lesz tüstént madarak s ebek étke.” (17. ének 240–241.)

Aiász szintén az állatoktól félti Patroklosz testét, ezzel biztatja Meneláoszt a csatára.

P 255

„Hát ki-ki törjön előre magától, lelke ne tűrje,
hogy Patroklosz a trósz ebeket táplálja, vidítsa” (17. ének 254–255.)

E jelenetben pedig Meneláosz biztatja hasonló érvekkel a harcosokat csatára, hogy védjék meg Patroklosz tetemét.

P 273

Kronidész „azt gyűlölte, hogy őt megkapják Trója kutyái
zsákmányul: hát küldte barátait érte kiállni.” (17. ének 272–273.)

Kronidész (vagyis Zeusz, Kronosz fia) megsegíti az akhájokat a trójaiakkal szemben vívott harcban, hogy Patroklosz tetemét megmentse attól a rettegett sorstól, hogy az ebek zsákmánya legyen.

38

Ott a sereg három napig
Áldoz, toroz, vigan lakik;
Hadúrnak ott hálaadást,
Ünnepeltek nagy áldomást.
Peng a koboz: húrjaira
Harcot idéz a dalia:
Őseiről csatás emléket;
S elzengi – mint én az övéket.

O 369

„mindegyik égilakóhoz
karjaikat fölemelve külön-külön is könyörögtek.
S mindjüknél inkább Nesztór, az akháj hadak őre,
esdett, két karját fölemelve a csillagos égre” (15. ének 368–371.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

Hektór előretörésekor a megtámadott akháj harcosok az istenekhez fordulnak könyörögve, Nesztór egyenesen Zeuszhoz intézi szavait. A *Keveházában* hasonlóan van közvetlenül jelen Hadúr, a hunok a győzelem után neki adnak hálát.

„χεῖρᾶς τε μένος τε”

„Másvalemely isten félhetne ilyen leleménytől,
más, akiben nincs ennyi erő, akinek keze gyatrább:
néked lesz híred, valameddig terjed a hajnal” (7. ének 456–458.)⁵²

Babits a lap aljára, a strófa-számoktól függetlenül, egy görög idézetet és egy homéroszi sorra utaló számot (X 510) jegyez le. A görög idézet – „χεῖρᾶς τε μένος τε” (ésszel, kézzel) – abból a beszédből való, melyet Zeusz intéz Poszeidónhoz, mikor az argosziak által épített sáncok sorsáról vitakoznak egymással, ekkor dicséri kezét és bátor szellemét.

X 510

„majd nyüzsgő férgek falnak, miután a kutyák már
meztelenül téptek” (22. ének 509–510.)

Ez a homéroszi részlet leginkább a 37. strófához gyűjtött példákhoz kapcsolódik, melyben a csatatéren magukra hagyott tetemek szörnyű sorsa a téma. Miután Akhilleusz legyőzte Hektórt, Andromakhé a trójai vár faláról megpillantja, ahogy férje tetemét a porban vonszolják, kétségbeesetten siratja őt, s attól retteg, hogy Hektór teste temetetlenül az állatok martaléka lesz.

*

Áttekintve a kigyűjtött példákat több kérdést is fel kell tennünk, még akkor is, ha nem tudjuk rájuk a választ. Vajon milyen céllal állította össze Babits a *Keveházára* vonatkozó jegyzékét? Akarta-e valaha is írásos formába önteni gondolatait? A legfontosabb kérdés mégis talán az, hogy miként kommentálta volna saját munkáját. Mennyiben talált volna közvetlen hatást, tudatos rájátszást vagy csak hasonlóságot, öntudatlan átvételt a kijegyzetelt részek és a *Keveháza* közt? Ő maga vajon milyen következtetéseket vont volna le? Mennyire fogalmazott volna feltételesen⁵³ az egyes példák esetében? Lehetséges kommentárjain tűnődve érdemes felidézni, hogy milyen kritikusan szemléli majd két évtized múlva Dézsi Lajos forráskutatásait, azokat a hatástörténeti elemzéseket, melyeket az irodalomtörténész Balassi Bálint költészetét vizsgálva végzett. Szerinte „Dézsi jóformán kritika nélkül közli az összes forrásegybevetéseket, amiket az eddigi kutatás elének tárt”, pedig ezeket „élesen ketté kellett volna választani”. Szerinte vannak olyan források,

⁵² Ezt a részt RADÓ Antal így fordítja: „Aki te náladnál karban és erőben alább áll.”

⁵³ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Csokonai és az irodalomtörténet feltételeessége* = „'s végre mivé leszel?”: *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció Kiadó, 2007, 11–36.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

„melyeket Balassa valóban mindenesetre olvasott, és tényleg fordított, vagy színeket kölcsönzött belőlük, ezek megmaradnak a becsületes filológiai munka egzaktságában”, de van egy másik fajtája is az egybevetésnek, „mely nem bizonyít semmiféle hatást vagy összefüggést: hanem véletlen és jelentéktelen egyezéseket mutat ki, többnyire oly helyeken, melyek minden korok vagy bizonyos korok költői közhelyeihez tartoztak”. Elrettenítő esetként épp egy homéroszi példát idéz: „Magyar filológusok jól emlékeznek a Csengeri-féle Arany-párhuzamokra, aki ha Arany valamelyik hőse valahol felel valakinek, nem mulasztja el rávágni a homéroszi τὸν δ' ἀπαμειβόμενος-t.”⁵⁴ Csengery az *Íliász* egyik gyakori fordulatának alkalmazását („τὸν δ' ἀπαμειβόμενος” – ’erre visszaszólva’⁵⁵) lényeges homéroszi hatásnak tekinti, holott Arany az *Elveszett alkotmány*ban gróf Lánghy felszólalásának karikírozására ironikusan citálja ezt a sokszor használt görög fordulatot, vagyis Babits úgy ítéli meg, hogy Csengery még ott is párhuzamot vél felfedezni, ahol pedig csak közhelyszerű egyezések vannak. Végül Babits Dézsit kritizálva leszögezi, hogy „nagyon veszedelmes terep ez, amelyen könnyen a hiú és értéktelen »párhuzamos helyek« papírpazarlásába csúszhatunk, mely a modern filológia legmértőbban kigúnyolható passziója.”⁵⁶ Mindebből az következik, hogy ő feltehetőleg igen óvatosan fogalmazott volna a lehetséges hatásokat kommentálva, talán hasonlóan ahhoz, ahogy Arany is tette Zrínyit elemezve: „Lehet, hogy e helyek villantak fel a költő emlékezetében, midőn ama sort fogalmazá”,⁵⁷ hozzátéve esetleg azt is: „nem mind kölcsönvétel, a mi annak látszik”.⁵⁸ Vagy, ahogy Arany állítja Ariostóról, Babits is kifejtene, hogy Arany „játékos szelleme” is milyen „gazdag tárháza mindenféle classica emlékezésnek”,⁵⁹ vagy úgy fogalmazna, hogy sokszor „a classicus példányok iránti előszeretet vezérlé tollát”,⁶⁰ hogy végül leszögezzé, mint Arany tette Zrínyit elemezve: „a sűrűn felismert kölcsönhelyek dacára is elenyészhetlen maradt nálam a benyomás, minőt csak eredeti mű, s határozott költői egyéniség tesz az olvasóra.”⁶¹ Sőt, talán a lap aljára kigyűjtött görög idézettel, melyben Zeusz a többi istenekkel összehasonlítva dicséri Poszeidón alkotóképességét, hogy „Másvalemely isten félhetne ilyen leleménytől, / más, akiben nincs ennyi erő, akinek keze gyatrább” („χεῖρὰς τε μένος τε”), Babits egyenesen Arany rájátszásainak művészi szintjére akart utalni. Nehéz tehát az egyes példák esetében a Babits által alkalmazni szándékozott feltételes mód fokozatának bemérése. Kérdés, hogy a kigyűjtött példákat milyen mértékben tarthatta közvetlen ihlető forrásnak. Vajon a felismert párhuzamokat Arany részéről valóban rájátszásnak, az „eposzi közvagyon” tudatos költői birtokba vételének és felmutatásának ítélte-e, vagy csak a homéroszi hagyomány kezdetektől fogva öröklődő, minden irodalmi alkotást átítató, költői részének?

⁵⁴ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre: Balassa*, Nyugat, 1924/8–9, máj. 16., 591–606; *ua.* = BMET II, 117.

⁵⁵ ARANY János, *Elveszett alkotmány* = ARANY János *Összes művei*, II, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 229.

⁵⁶ BABITS, *Balassa* = BMET II, 117.

⁵⁷ ARANY, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 1962, 401.

⁵⁸ *Uo.*, 338.

⁵⁹ *Uo.*, 334.

⁶⁰ *Uo.*, 381.

⁶¹ *Uo.*, 331.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

Azonban a majdnem száz kigyújtott hely, s Babits mondata, melyet a *Keveháza* görög fordítása mellé fűzött kommentárként, hogy ez „a leghomerosibb zamatú költemény, melyet magyarul ismerünk”, azt valószínűsíti, hogy nagyon is tudatosnak tekintett költői magatartás nyomait kutatta kitarató alapossággal.

Ha most a továbbiakban a kigyújtott példákat nem abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a megjelölt helyek vajon mennyiben hathattak valóban Aranyra, illetve vajon Babits mennyiben gondolt közvetlen homéroszi hatásra az egyes részletek esetében, és hogy ez az utalásjegyzék végül is változtat-e a *Keveházáról* kialakított képünkön, hanem önmagában vizsgáljuk a homéroszi helyek megfejtése során kikövetkeztetett, lehetséges párhuzamokat, és tartalmuk alapján csoportosítjuk őket, akkor megállapíthatjuk, hogy Babits a legkülönbözőbb típusú eposzi, költői, poétikai hatásra talál példát. Egyrészt kigyújt olyan helyeket, amelyek az úgynevezett homéroszi eposzi kellékek jellegzetes előfordulásai, vagyis a csodás elem működésére, az enumeratio egyik jellegzetességére, az aposztrophé alkalmazására talál párhuzamokat. Azonban észrevehető, hogy nem csak ez izgatja, hanem a homéroszi formulák hatásának, a nyelvi-stilisztikai megoldások hasonlóságának a kinyomozása is. Ezen a területen igazán tanulságos és néha meglepően váratlan az összegyűjtött példatár. A jellegzetes homéroszi hasonlatok ihlető hatásának felkutatása széleskörű: például Aranynál is a harcosok számának sokasága, pusztulásuk tömeges volta olyan, mint a tengerparti fövény homokjának természete; a harc olyan, mint a vad tánc; a párbajt vívó harcos, mint a támadó, védekező, szenvedő bika vagy más állat; a csapatok ütközete olyan, mint a hullámok összecsapása, a vad szél feltámadása stb. A vérontás költői szemléltetésére, mely Arany által is részletesen elemzett, hagyományosan öröklődő eposzi kellék, Babits több lehetséges ihlető helyet is felkutat. A legtöbb példát a harc menetének leírására, a párbajok részleteire, a „csataroncsolt” (ahogy Arany nevezi)⁶² harcosok sebesüléseinek, halálának leírására találja. Ami igazán meglepő, hogy még az Arany által használt „Barát baráttal szembe ví” figura etimológiájához is talál hasonló formát Homérosznál: „Férfiu férfiut ölt”, illetve a „hullám hullámra kél” kifejezéshez a „bajra baj áradt” homéroszi helyet párosítja. Tehát nemcsak az eposzi kellékek, a „classikai fogások”⁶³ jól ismert részleteire keres példát, hanem a költői nyelv használatának, a hasonlatok, a fordulatok, a frazeológiai egységek alkalmazásának összefüggéseit is kutatja.

Másrészről érdekes, hogy Babits például Detre fejsérüléséhez még akkor is több lehetséges párhuzamos példát keres ki Homérosz *Íliászából*, ha a történeti források alapján megállapítható, mint ezt már a korabeli szakirodalom is tárgyalta, hogy Arany hűen követte a korabeli magyar történeti forrásokat, mikor azt részletezte, miként hatolt nyíl Detre homlokába, és sebesülését a szász miként élte túl. Ugyanígy Babits a halotti máglyák formájának és tűzésének leírására, a felettük emelt sírhalmokra is az *Íliászban* talál klasszikai mintát, pedig ennek is lehettek más, magyar történeti forrásai, mint erre Voinovich rámutat.⁶⁴ Egy valami kétségtelen, akár az amúgy példásan következetes és ala-

⁶² *Uo.*, 396.

⁶³ *Uo.*, 385.

⁶⁴ ARANY 1953, 213.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

pos Trencsény Károly az *Angyalos könyv*ben található jegyzetek megírása után húsz évvel később publikált, akár Csengery János huszonöt évvel későbbi, akár Voinovich Géza ötven év múltán napvilágot látott, az eposzi hatást vizsgáló, forráselemző munkáit vizsgáljuk, a *Keveháza* tekintetében Babits szövegösszefüggéseket feltáró kutatásai összehasonlíthatatlanul a leggazdagabbak. Hiszen az általános megjegyzéseken kívül Trencsény hét, Csengery három, Voinovich pedig egy konkrét párhuzamot említ csak.⁶⁵ Dolgozatomnak azonban nem a lehetséges források kritikai egybevetése, az Arany-szakirodalommal való összefüggés vizsgálata a kitűzött célja, hanem a Babits által összegyűjtött anyag megfejtése és az ő életműve szempontjából való értelmezése.

Tanulságos a hivatkozások énekek szerinti megoszlását is számba venni. A legtöbb példát (22 hivatkozás) a 16. énekekben találja Babits, mely Patroklosz csatáját és halálát írja le, a második legtöbbször idézett ének a 17. (16 hivatkozás), melyben Meneláosz vezetésével Patroklosz teteméért folyik a harc; harmadik helyen áll a 15. ének (14 hivatkozás), mely a Hektór vezette csatát írja le, amikor a trójaiak a hajókig űzik vissza a görögöket. Babits 8–8 példát gyűjt össze a 21. és 24. énekekből, az egyikben a folyóknál zajló harc leírása szerepel, a másikban Hektór tetemének kiváltása. Összesen 96 példát gyűjt össze az *Íliász* 16 énekeiből és két példát az *Odüsszeia* 10. énekeiből. Az énekek sorrendjében a hivatkozások száma a következő: *Íliász* 1. ének 2; 2. ének 3; 3. ének 1; 4. ének 1; 6. ének 2; 7. ének 1; 8. ének 2; 9. ének 1; 14. ének 1; 15. ének 14; 16. ének 22; 17. ének 16; 20. ének 6; 21. ének 8; 22. ének 1; 23. ének 6; 24. ének 8, illetve az *Odüsszeia* 10. ének 2. A nagy csatajeleneteket tartalmazó énekekből gyűjti tehát Babits a legtöbb példát.

Néhány helyen nem sikerült kideríteni, hogy mi lehetett Babits asszociációjának alapja. Nem tudhatjuk, hogy valamilyen esetleges, szubjektív, költői logika érvényesült ezekben az esetekben, vagy pedig egyszerű tévesztés áll a háttérben: Babits véletlenül rossz sorszámot írt ki, eltévesztette az ének görög betűs jelölését vagy a *Keveháza* strófájának számát.

Felmerül a kérdés, vajon milyen Homérosz-kötetből olvasott Babits. Mennyire volt a kiadás alapos jegyzetekkel ellátva? Milyen szótárt használt? Sajnos Babits könyvtárának jelentős része elpusztult a második világháború alatt, s a fennmaradt megtizedelt állomány, illetve a rendelkezésünkre álló visszaemlékezések nem nyújtanak segítséget számunkra e témában. A fogarasi gimnázium könyvtárának töredékes jegyzéke szerint maga az iskolai könyvtár elég szegényes lehetett Homérosz témakörében: csak az *Odüsszeia* Csengery általi fordításának 1903-as kiadása, egy Gyomlay Gyula által fordított és összeállított, szintén az *Odüsszeiát* bemutató 1903-as szemelvényes gyűjtemény, valamint Cserép József homéroszi görög nyelvtana található abban a listában, mely nemrég került nyilvánosságra.⁶⁶ Babitsnak nyilván volt saját példánya, azzal dolgozhatott otthon, nem szorult az iskolai könyvtárra. Az utalásjegyzéket vizsgálva annyit azonban megállapíthatunk, hogy a konkordanciákat készen nyújtó kötetek nem állhattak Babits rendelkezésére.

⁶⁵ TRENCSENY 1928, 15, 35, 46, 47, 48, 50; CSENGERY 1933, 86; ARANY 1953, 212.

⁶⁶ CSOKONAI-ILLÉS Sándor, *Babits és Fogaras*, Bp., Argumentum, 2010, 87–99.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

zésére, hiszen a szakirodalom által közismert ismétlődéseket, hasonlóságokat nem párosítja egymással. (Talán nem is ez volt a célja.) Annál inkább elismerésre méltó a teljesítménye, hiszen feltehetőleg saját tudása és emlékezete volt a legnagyobb segédeszköze.

Az az elmélyült kutatás, mellyel Babits feltárja a lehetséges összefüggéseket Arany *Keveházája* és Homérosz *Íliásza* között, természetesen nem öncélú filológiai adatgyűjtés, hanem sokkal inkább egy saját maga számára végzett, lélegzetelállítóan izgalmas, kitartó nyomozás, mellyel Arany múltidéző módszerét, a klasszikus eposzi közvagyon költői birtokbavételének titkait akarja az utolsó részletig kifürkészni, hogy a szinte detektívi alapossággal tanulmányozott mesterfogásokat ellessesse, megtanulhassa, alkalmazhassa. Fogarasi görögös korszakának ihletőjeként a francia parnasszistákat, különösen Leconte de Lisle verseit szokták számon tartani (melyeket Babits bár inspirálónak, de „szónokias, hideg” alkotásoknak nevez), vagy az angol Swinburne műveit (melyeket viszont hozzá sokkal közelebb állónak, „lázás, forró” művészetnek tart).⁶⁷ A most megfejtt utalásjegyzék alapján azonban ma már bizonyosan állíthatjuk, hogy a világirodalmi hatások mellett Arany János antikvitáshoz való viszonya is meghatározó volt számára. Alapos jegyzéke nemcsak a görög és a magyar szerző átfogó ismeretéről tanúskodik, hanem arról is, hogy Babits milyen fontosnak tartja feltérképezni Arany homéroszi rájátszásainak összefüggéseit, hogy megismerve azok mélységét, mintegy mintaként szem előtt tartva módszerét, ő is hasonló tudatossággal dúsíthassa ráutalásokkal saját szövegeit. Amilyen részletesen, szinte irodalomtörténeti szerepben, listába szedi a homéroszi összefüggéseket Arany vonatkozásában, ugyanilyen filológiai alaposságra törekedve, alkotói vallomásként fogja felsorolni majd Szilasinak saját verseinek, pl. a *Laodameia* rájátszásainak több antik szerzőre is kiterjedő forrásait.⁶⁸

Fogarasi görögös korszaka előtt is jellemző Babitsra, hogy verseiben a nyílt és a burkolt idézetek, a rájátszások a mű egészét meghatározó stílusesszékké, a kompozíció fontos elemévé válnak. A más költőkre rájátszó elemeket úgy építi szövegeibe, hogy nem különíti el őket saját szavaitól idézőjellel, tipográfiai kiemeléssel vagy a másik költő egyenes megnevezésével, hanem beleolvastja azokat szövegébe, mintha sajátjai volnának, mégis a nyilvánvaló szándékkal teszi ezt, hogy az olvasó rájuk ismerjen. 1908 és 1911 között fogarasi, magányos tanulmányainak eredményeként költészetében az intertextuális utalások egyik kiemelkedően fontos része a klasszikus görög irodalom és ezen belül Homérosz életműve lesz. Az *Angyalos* könyvben található utalásjegyzék azt is egyértelművé teszi, hogy nemcsak az eposzok görög szövegét olvassa, hanem egyúttal a közvagyonná vált „classikai fogások” öröklődésének útjait is fűrkészi, épp ezért egyre nagyobb tudatossággal és mélyülő anyagismerettel játszik rá ekkor születő verseiben Homérosz műveire.

Végül érdemes megvizsgálni három jellemzően homéroszi Babits-vers szövegét, hogy láthassuk, Babits ekkortájt mennyire az Aranytól éppen eltanult tudatossággal építi szövegeibe az eposzok részleteit. A hasonló módszert leginkább eláruló jel az, hogy a *Tha-*

⁶⁷ BENEDE László, *A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé...*, Esti Kurir, 1928/144. jún. 27., 13; *ua.* = TÉGLÁS 1997, 231.

⁶⁸ KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994, 755.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 2. szám

myris című versnek a kéziratán Babits pontosan azzal a betű- és számkombinációval utal Homérosz *Íliász*ára, mint amilyenekkel a *Keveháza*hoz kapcsolta az *Íliász* megfelelő sorait, vagyis 1909 őszén, amikor az *Angyalos könyv* harmadik füzetében letisztázza *Thamyris* című versének⁶⁹ szövegét, a ceruzairású cím mellé szintén ceruzával, alig olvashatóan odafirkantja: „B 595.” A B az *Íliász* 2. énekének görög betűjele, az 595. pedig annak a sornak a száma, melyben a Thamürisz név a költeményben feldolgozott történettel együtt előfordul. Homérosz ezen a helyen, híres hajókatalógusában több város nevét említve, Dórion kapcsán hat soron keresztül idézi fel a thrák költő híressé vált történetét: „s Dóriont, ott, hol a Múzsák / thrák Thamüriszt dühösen megfosztották a daloktól, / (Eurüosz Oikhaleusztól jött épp Oikhaliából / és dicsekedve fogadta, hogy ő lesz, bárha a Múzsák / zengenek is, pajzsos Zeusz lányai, dallal a győztes; / megharagudva, szemét és isteni daltudományát / elvették azok, és lantját pengetni feledte)” (2. ének 594–600). „Homérosz hatása” – vallja majd Babits később Szilasinak a vers keletkezése kapcsán,⁷⁰ de hogy milyen pontos helyismerettel és tisztázott módszerrel játszik rá a görög eposzra, azt a cím mellé beírt pontos utalásnak és a *Keveháza* kapcsán végzett kutatásnak az összefüggéséből tudjuk csak meg igazán.

A *Héphaisztosz* című vers, melynek kézírata a *Keveháza* jegyzeteit követi az *Angyalos könyv*ben,⁷¹ hasonlóan homéroszi ihletésű, mint a *Thamyris*. Babits e versében szintén az *Íliász* egyik leghíresebb részletére játszik rá, melyben Thetisz azzal a kéréssel keresi fel Héphaisztoszt, a kovácsistent, hogy készítsen új fegyverzetet a Trójában harcoló fia, Akhilleusz számára. Héphaisztosz neki válaszolva emlékszik vissza életének tragikus kezdetére, s arra, hogyan segítette meg őt hajdan az istennő. „Lám, félelmetes és tisztelt isten van a házban, / ő, aki megmentett, miután gyötrődve zuhantam / ebszemű édesanyám szándéka szerint, aki engem / rejteni óhajtott, mert sánta vagyok: bizony akkor / szenved az én lelkem, ha Thetisz nem ölel kebelére, / s Eurünomé, lánysarja kanyargó Ókeanosznak. / Hosszu kilenc évig remekeltem náluk az ékszer, / csattokat és hajló peracet, függőkkel a láncot, / barlang öblös ölén: körülöttem az Ókeanosznak / hajjai mormogtak végetlen; senki se tudta, / hol vagyok én, se halandó ember, sem pedig isten, / csak megmentőim, Thetisz és vele Eurünomé is.”⁷² Az egyes szám első személyű alak, Héra jelzője (ebszem), a történet menete, az ékszerek megnevezése, az óceán mélyének leírása, a lent töltött idő (kilenc év), a megnevezett személyek (Thetisz, Eurünomé) szinte idézetszerűen követik a homéroszi példát, melynek motívumai végül a szonett szabályai szerint komponált szövegben új alkotássá, Babitsra vonatkozó személyes vallomássá minősülnek át.

Harmadikként egy kevésbé ismert, ám éppen ebben az időszakban keletkezett vers példáját érdemes alaposabban szemügyre venni, hogy még világosabban lássuk Babits gondosan kialakított módszerét, mellyel a homéroszi hagyományt költészetébe építi. Ez

⁶⁹ OSZK, Fond III/2356, 77. f. rektó, tintairású tisztázat, ceruzairású cím.

⁷⁰ KELEVÉZ, *i. m.*, 1994, 755.

⁷¹ *Angyalos könyv*, 78. f. rektó.

⁷² *Íliász*, 18. ének, 394–405.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 2. szám

a vers az *Odysseiabeli tájkép*, melyet a költő életében nem publikál,⁷³ mégis szinte kulcsműve az antik kultúra hatására írott fogarasi verseinek, melynek önkifejező látomása nemcsak általában homéroszias, hanem talán a legsűrűbben van átszőve szövegszerűen követhető, eposzi utalásokkal. Egy lírai bevezető szakasz után, amely mintegy életképszerűen vall az eredeti görög szöveg friss olvasmányélményéről – „Ha most a szobamba nyitnál be, modern fi / látnál kicsi gyertyát, hunyó tüzeket / nagy könyvet előttem kinyitva heverni / s könyvben kerek ósdi görög betűket. / Ha most a szívembe nyitnál be (de nem tudsz) / látnád hogy előnti egy ókori báj; / s ha képzeletembe jutnál be (de nem jutsz) / egy tájra találnál” –, a vers további öt strófája nem vallomásos, hanem epikus jellegű, a *Odüsszeia* 5. és 6. énekének részleteiből építkezik, helyenként meglepő nyelvi hűséggel követve a cselekményt a hajótöréstől a phaiákok földjére való megérkezésig. Elsőként a tengeri hajózás mámorát (5, 268–281), másodikként a „megcsattanó” menny és „lezuhanó” zápor félelmetes képeit (5, 291–296) álmódja újra Babits; harmadikként Odüsszeusz megpróbáltatásait és az isteni segítség megjelenését tömöríti, amikor Inó, a tengeri istennő, viharhadár képében tanácsokkal látja el a tutaján vergődő görögöt, majd egy fátlyat dob megmentésére (5, 297–353); negyedikként a habokkal hősiesen küzdő és végül partra úszó ember megpróbáltatásait eleveníti meg (5, 354–453), ötödikként a phaiákok földjén az „alétan” és „csapzottan” álomba merülő, majd egy „szép lányka” (az eposzból tudjuk, hogy Nauszikaá) odavetődő labdájának zajára felébredő Odüsszeusz megkönnyebbülését sűríti egy versszakká (5, 453–493; 6, 110–126). A versben Inó nevén kívül más nem utal közvetlenül a két homéroszi ének konkrét történéseire, a rájátszások szándékosan könnyedek, eredetijük aprólékos ismerete nélkül is átélhetők, de visszakeresve őket, ahogy Babits tette Arany után nyomozva, kiderül, hogy mennyire pontosak. Az epizód újraélése és maivá lényegítése során a vers szinte az antik világ modern apoteózisává válik, hexameterek helyett a *Szeptember végén* ismerős versformájában, és így már szinte rólunk is szól ez az érzéken homéroszias látomás, melyben „messzire tárva a légszerű tenger” és „mélyöblü hajóban a tágszívű ember” küzd az elemekkel, mielőtt „rózsa ujjakkal kivirran a hajnal”.

A görög betűk és arab számok titokzatos halmazának megfejtése, a *Keveházához*, a Babits szerint „leghomerosibb zamató” Arany-költeményhez gyűjtött inspiráló utalásjegyzék értelmezése nemcsak azért érdekes, mert így még inkább érteni véljük, miért nevezi Babits fogarasi szonettjében „hunyt mesterének” Aranyt. Sőt, nemcsak az Arany- és Babits-kutatás szempontjából fontos, hanem Homérosz magyarországi fogadtatásának⁷⁴ is izgalmas állomása. A könyv, „amelybe ezek álma révedt”, a dús serleg, amelybe „ajkat hajdan annyi mártott, hogy száz király szájjáze beleévedt”, újabb, nem is akármilyen zamattal lett gazdagabb.

⁷³ BABITS Mihály, *Aki a kékes égbe néz*, s. a. r. MELCZER Tibor, Bp., Magvető, 1985, 41–42.

⁷⁴ Vö. RITOÓK Zsigmond, „A könyv, amelybe ezek álma révedt...”, *It*, 1989, 429–451.

BITSKEY ISTVÁN

**„KULTURÁLIS PEREMHELYZETBEN”
(Veress Dániel levele 1991-ből)**

A romániai diktatúra bukása után, 1990 szeptemberében nagyszabású emlékkonferenciára került sor Sepsiszentgyörgyön és Zágomban Mikes Kelemen születésének 300. évfordulója kapcsán. Az erdélyi magyar szellemi életet a felszabadultság érzése járta át, az euforikus hangulatú ünnepség programjában a tudományos előadások mellett emlékkiállítás, irodalmi műsor és ökumenikus istentisztelet is szerepelt. Ekkor került sor arra, hogy a rendezvény debreceni résztvevői (Imre Mihály, Nagy Miklós, Bitskey István) találkoztak Veress Dániellel, a neves sepsiszentgyörgyi drámaíróval, irodalomtörténésszel, az erdélyi emlékiratok ismert és igen termékeny kutatójával. Eszmecsere során azonnal kiderült, milyen keveset tudunk egymás munkájáról, de azt is érzékeljük, hogy gondolataink, véleményünk nagyon közel áll egymáshoz. A sok évtizedes elszigeteltség az erdélyi és magyarországi irodalmi és tudományos élet számára egyaránt jövátéhetetlen károkat okozott, ezeknek felszámolása csak ekkoriban kezdődhetett meg. Veress Dánielnek a hozzánk intézett, most közreadandó levele ebbe a folyamatba enged bepillantást. A károk felmérése, az elszigeteltség feloldása csak lassan, fokozatosan mehetett végbe, a székelyföldi irodalmi hagyományok e jeles kutatóját is sok sérelem érte a „kulturális peremhelyzetben”. A kisebbségi lét szorongatottsága, a lehetőségek korlátozottsága, a reménytelenséggel való küzdelem egyaránt hangot kap soraiban. Levele életszerű képet ad a diktatúra nyomása alatt is szívósan munkálkodó irodalomtörténész helyzetéről, az akkori idők szellemi légköréről, az anyaországgal való kapcsolattartás nehézségeiről, a segítő szándékokról egyfelől, a magyar kultúrpolitika egyes figyelmetlenségeiről másfelől. Veress Dániel levele látélet is a romániai és a magyarországi rendszerváltás éveiről, ugyanakkor bepillantás egy filológus író műhelyébe, abba a szellemi közegebe, amely állandó – s nem ritkán kilátástalan – küzdelemre készítette az értékeket alkotó személyiségeket. Mindennek alapján úgy látjuk, érdemes a levelet közreadni, tanulságait hasznosíthatja a 20. század második felének erdélyi magyar irodalomtörténetét feldolgozó későbbi kutatás, a memoáriróadalom historiográfiája is árnyalódhat általa, s talán mentalitástörténeti szempontból sem érdektelen a kisebbségi léthelyzetben alkotó író önvallomása.

Közlésünk betű szerinti, a birtokunkban lévő példányon az aláírás eredeti, a két lábjegyzetes betoldást maga a levél írója illesztette a lapszélre.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 1. szám

Sepsiszentgyörgy, 1991. január 9-én

Bitskey István és Imre Mihály
tanár uraknak Debrecenbe
tisztelet- és szeretetteljes üdvözetünk.

Kedves Barátaim!

Hálásan köszönöm küldeményetek, az Irodalom és ideológia a 16–17. században című kötetet. A kiadvány a közvetítésre felkért alanyi költő lebegései folytán csak január derekán jutott el hozzám, de minden jó, ha jó a vége; a várakozás izgalma azóta elfeledém. A tanulmányokat elolvastam, persze váltakozó érdeklődéssel, hozzáértéssel illetve hozzá nem értéssel, a kívülről kíváncsiságával s a titkokba be nem avatott sóvárgó ámuldozásával a tudomány előtt. Mint oly sokszor (erről alább bővebben) „véletlenül”¹ tudtam meg, hogy Istvánnak van egy História, emlékirat, önéletírás címet viselő dolgozata. Elsősorban ez érdekelt. És most rögvest bele is vágok a dolgok sűrűjébe, fogyasztván jobbra hasznosítható időtöket.

Ebben a tanulmányban az volt számomra a reveláció, hogy számos vonatkozásban és ponton érintkezik az általam kialakított memoártörténeti képpel. Tehát én, tökéletes elszigeteltségben, kulturális peremhelyzetben, segédeszközök nélkül, a dolgokban valamelyest jártas társakkal folytatható eszmecserek nélkül, könyvtár híjján, havas-szeles éjszakákon tűnődvén – néhány éven át stílszerűen gyertyafény mellett – sok mindenben odakonkludáltam, amerre idézett tanulmány szerzője is, akinek az égvilágon minden a rendelkezésére állt, hogy levezetéseit kidolgozza, alátámassza, gondolom negyedannyi idő- és energiabefektetéssel, mint a magányos Olt-parti műhely szomorú remetéje. Ez a tradicionális kisiparosság erdélyi modellje (Bod Péter!) és modernnek minősíthető kutatási lehetőségek és szisztéma közti csillagnyi távolságból adódó különbség. De pontosítanom, árnyalnom kell a képet.

Az erdélyi magyar emlékirodalommal 1951 nyarán kezdtem el foglalkozni. Akkor, első egyetemi kizárásom utáni rettenetes holtponton olvastam el a sokszori házkutatások után megmentett Erdély öröksége (Makkai László–Cs. Szabó László) tíz kötetét. Meghökkenően hangzik, de ez a több hónapos „bíbelődés” segített át a válságon, s tette lehetővé, hogy munkaszolgálatosként három esztendőn át „vidáman” lapátoljak, hiszen volt itt rosszabb is, s lám mégis vagyunk. Mindez végsősoron nem az ismeretszerzést jelentette, hanem a gondolati és érzelmi ráhangolódást: a feladat szívügyemmé vált, kétszeresen azzá, mert egy ideig pusztán tabu, aztán egyértelműen tiltott téma lett. A szelék járása persze felénk hol ilyen, meg hol olyan volt, így az elmúlt negyedszázadban – ha a többrészeseket különálló egységekként vesszük – nem kevesebb mint harmincnyolc írásom (recenzió, glossza, könyvismertetés, tanulmány, portré, elméleti eszme-futtatás,

¹ A tavalyi év végén végre megérkezett tíz kötetnyi Hungarológiai Értesítő adat-tengerében bukkantam rá, miként F. G. Cushing úrnak felületeken röpködő dolgozatára is (Történelem vagy irodalom?). Sokszor láb-jegyzetektől tudom meg – számomra elérhetetlen – írásk megjelensét. Pl. írásodból – Bessenyei: Mindszenti G. történeti forrásértéke; Bitskey: Humanista erudíció... c. kötete (gondolom Pázmányról?), s hányról nem is tudok-tudhatok?

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

történelmi analízis, esszé) jelent meg az emlékirodalom köréből, legalább négyszáz gépelt oldalnyi terjedelemben. A sorban van két kötet is, amolyan „provinciális antológiák”. A bölcsőhely parancsai valamint az Emlékezetül hagyott írások, melyet újranyomtak magyarországi terjesztésre is, tudtomon, szándékomon kívül, megkérdésem nélkül, elhagyván a majdnem száz oldalas két bevezető dolgozatot. Nevezz, ha van kedved Bajazzo, mert ilyen kalandjaim a magyarhoniakkal nékem bőven adódtak. (A legfrissebből szólni fogok).

A memoárirodalom számomra rögeszme volt, az ma is. Volt aki ezt a „szerelmet” megértette, például Ilia Mihály drága jó barátom, s ahogy tudott az anyaggyűjtésben támogatott, ugyanis ahhoz, hogy bármit elolvashassak, könyvtárak, tudományos intézetek stb. híjján, mind meg kellett szereznem, ő pedig erre saját zsebéből áldozott, amit nyilván soha és semmiképpen meghálálni nem tudok. Segített, miután a Filológiai Társaság megalakult Jankovics József és Nyerges Judit is: pl. két esztendőbe került, amíg Bethlen Miklós leveleit szószerint ide tudták csempészni. A végeredményt tekintve olyan volt munkám, mint aki négyszáz lóerős motorral félméteres ösvényt akar vágni, felfedezvén átjárókat, melyeket mások már régen bejártak, letisztítottak, de hát Istenem, ez a mindenkori erdélyi-lét alapképlete: a szigetretvetettség. A memoárirodalomba investált évtizedeimet – miként a Mikesbe, Wesselényibe, Keménybe, Németh Lászlóba – ömlesztett sokszáz órát sem „sajnálom”: nagyon zord körülmények közt „jó társaságban” mulathattam időmet, szívem és értelmem szerint is rokonlelkek közt. Minél nagyobb volt a légköri nyomás (az ma is), minél elevebb volt a tiltás (az ma is), annál „izgalmasabb volt a játék”. Ime summájában, miért jelentett, kedves Barátom, tanulmányod többet immanens önmagánál, s hatott még ma is, legalább harmincezer oldal történelmi emlékirás elolvasása után is, impulzáló erőként.

Természetesen én tökéletesen tudatában vagyok annak, hogy az a tájékoztató-népszerűsítő munka, amit témáim tájain eddig végeztem, s talán-talán ezután is végezni fogok – bár ez nem biztos – nem a szaktudományosság, hanem az ismeretterjesztés körébe tartozik. Nyelvünk, történelmi tudatunk végveszélyben van: mozdítsunk legalább egy szalmaszálat. 1947 óta, ugyanis akkor közölt először Szabédi László a Népi Egységben, minden erőmet ebbe az irányba működtettem, a lehetőségek, állapotok, eróm és időm szerint, fittyet hányva minden egyéni önérvényesülési ambícióra. Azt soha sem helyeztem a szolgálat és elkötelezettség elé, s ha drámát, ha esszét, ha elbeszélést, ha mit tudom én mit írtam, egyetlen cél vezérelt: fajtámat szolgálni. Régebben számos visszajelzés történt: egyrészt az ilyen-amolyan kritikákban, de az értékesebb az évi több tucat olvasó–író találkozó során, mikoris az ember azt érezte, hogy nem koptatja eszét és penáját hiába. A nyolcvanas évek elsöpörték ezt a tájékoztatói lehetőséget, a művelődési köröket megszüntették, témáimat a sajtóból, előadási programokból törölték, azóta szinte légüres térben mondom a magamét, monologizálok, s alighanem akadnak akik – ismétlődő témáim okán – rögeszmés vén embernek tartanak. Azt hiszem, igazuk van. Ha egy mai mentalitású ember tudná, hogy én hetek óta – Öböl-válság, felénk rettenetes gazdasági helyzet, magyarán növekvő nyomorúság, akár az éhezést is előrevetítve, hogy a pokoli provokációkról hallgassak – Tótfalusi Kis Miklós „letisztításán” munkálkodom

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

(mennyi ostobaságot összeírtak derék nyomorult elődünkről!), azt hinnék, hogy csakugyan begolyóztam. Dehogyan: mint eddig is védekezem, mentem elmém épségét, szeretném a példaképet a maga tragikus egyediségében de máig általános érvénnyel – felmutatni. Persze szüntelenül nő bennem a kétely, hogy – keményen fogalmazok – van-e kinek és van-e miért? Ez a mondat elárulja sérelmezettséget, azt az alaplelkiállapotot, mely Szávai János úrnál (új kötete ugrasztotta ki épp az ő nevét, pusztá példaként) – mikor a memoárirókat szondáztatja nem kerül kellő súllyal előtérbe, pedig a kérdések egyik fontos rétege. Nekem ezekben a dolgokban érzékenyebb – lévén erdélyi, lévén utód, élvén most is ITT – a radarom.

De mit nekem a testvérország tudományossága, mikor én egyszerűen nem is létezem. Tényekkel magyarázok és érvelek. A tél elején a kezembe került egy 1989-ben megjelent kiadvány: Kortárs magyar írók kislexikona 1959–1988, Bp., Magvető 471 l. Kíváncsiságból végiglapoztam. Mintegy kétszáz romániai magyar író neve szerepel benne. Hadd lám, mondom magamnak, rólam mit közölnek: a lexikon adatösszefoglalás és nem értékítélet, s van kilenc önálló kötetem, öt bemutatott színművem, ezernél több nyomtatásban, kereken 47 lapban, folyóiratban megjelent mindenrendű írásom. Nevemet sem említik, tehát nem vagyok. Hogy mit gondoltam a szerkesztőkről, a kontrollszerkesztőkről, az ún. „szakértőkről” – nem vetem papírra, hisz köztük kollegáitok, barátaitok is vannak. Pusztán a tény és mögötte a jelenséget rögzítem, talán némi meglepődéssel, hogy alkati borúlátásom, nemzetjellemtani következtetésem a magam vonatkozásában is ily remekül beválnak. Persze azt sem értem, hogy – kapásból mondom – a nyolc könyves Holló Ernő költő, a kiváló – négy kötetes – Fábíán Ernő, a drámaíró Szabó Lajos és mások – rengeteg jelentéktelen perцемberke mellett – miért nem szerepelnek? Mondom, nem értem, de azt hiszem értem, mert értem emlékirodalmunk mélyáramlatait is, amit Kányádít parafrazálva ekként fogalmazhatnék meg: „nem kellünk mi itten, nem kellünk mi ottan”. Kész, illetve – önbabusgatással – hadd ellenpontozzam a dolgot, az élet igazi rendje szerint. Örültem, amikor az olvasására kölcsönkapott 1973–74-es Naplójegyzetek 111. oldalán munkám dicséretét olvastam Illyés Gyulától A magyar elbeszélő költészet remekeiből című összeállításom margójára. Számomra ez a szövegrész ér annyit, mint a „feledékeny” lexikonszerkesztők személyemet-munkásságomat illető semmibevevése.

Sok mindenről beszélgethetnénk, hiszen a levél számunkra a konverzálás műfaja, de kevés a kedv, erő, az idő. Meg aztán vannak Néktek fontosabb dolgaitok is sirámok olvasásánál. Mihály Szenczi Molnár Albert írásai – a Mester szótárát valamilyen különös örömmel izlelgetem! – újabb hiányosságomra hívták fel figyelmem a múltunk vonatkozásában. Szerencsére birtokomban a naplója, költői műveivel a Régi Magyar Költők Tára vaskos kötete, tehát tavasz felé – ha megérjük? – Tótfalusi uramot felváltom Molnár Úrral,² ami megint jó-keserű mulatságnak ígérkezik, hiszen sorsunkhoz mérten, tulajdonképpen mi változott máig a mi életünkben? Kevés, s az sem a dolgok javára, de azt megérteni itt kellene élni, vonszolni a napokat, kapni a pofonokat, kínlódni megbí-

² Feljegyzéseimben szerepel: Vásárhelyi J.: Eszmei áramlatok és politika Sz. M. A. életművében, de hogy egy esszéhez mennyire nélkülözhetetlen forrásmunka – megítélni nem tudom, miként azt sem, hogy az 1973-as Sz. M. évforduló mit csiholt ki az agyakból és pennákból.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

csakló jó ügyekért, kiszolgáltatottan, sorsukba belebújva gyűjtögetni az erőt a pusztá fizikai és szellemi túléléshez.

Ismételt köszönettel a többszörös szellemi tápért, kívánok Nektek további jó és hasznos munkálkodást, erőt és egészséget, s vágyaitok valóra válását.

Ölel hívetek

Veress Dani

**PÁLFFY GÉZA: A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A HABSBERG MONARCHIA
A 16. SZÁZADBAN**

Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2010 (História Könyvtár: Monográfiák, 27), 564 l.

A Kárpát-medence kora újkori történetének az utóbbi évtizedben egyik legszorgosabb kutatója Pálffy Géza, akinek a közelmúltban több könyve és számos tanulmánya jelent meg, s valamennyi írása új levéltári források feltárásával, valamint a nemzetközi szakirodalom legfrissebb produktumainak széles körű felhasználásával irányította magára a figyelmet. Az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa végül akadémiai doktori értekezésében összegezte eredményeit és a terjedelmes munka most már reprezentatív kiállítású monográfia formájában is olvasható a *História Könyvtár* rangos sorozatának köteteként.

Pálffy Géza monográfiája már csak terjedelme miatt is átlagon felüli teljesítmény: az 564 lapnyi összterjedelemből 418 lapot tesz ki a fejtegetések szövege, s mintegy másfélszáz lapnyi a források, a szakirodalom, a rövidítések és mellékletek felsorakoztatása. Már ebből is látszik a szokatlanul bőséges forráshasználat, s e tekintélyes – túlnyomórészt levéltári – anyag alapján a szerző több tekintetben újszerű s az eddigieknél jóval árnyaltabb képet rajzol fel a Mohács után darabokra szakadt magyar állam sorsáról.

A monográfiának mind a tizenkét fejezete akár önállóan is megálló eszmefuttatás, többségük – vagy legalábbis egy változatuk – magyar és/vagy idegen nyelvű

igényes szakmai fórumon már korábban megjelent, a teljes mű angol nyelvű változata pedig úgyszintén napvilágot látott: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*, New York, Columbia University Press, 2009 (East European Monographs, 735 – CHSP Hungarian Studies, 18), 410 l. Ez már csak azért is örvendetes, mert a magyarországi humán tudományok eredményei viszonylag ritkán kerülnek be a nemzetközi szakmai fórumok látószögébe, noha nem egy esetben – speciális adottságaik révén – sikeresen árnyalhatnák és gazdagíthatnák az európai történelem összképét. Jelen esetben minden adottság megvan ahhoz, hogy ez megvalósuljon.

Igényes célkitűzését a szerző az előszóban világosan megfogalmazza: „E könyv a mohácsi csata (1526) és Buda eleste (1541) után három részre szakadt magyar–horvát középhatalom (másként Szent István birodalma) Habsburg Monarchiához csatlakozott része és jogutódja, a Magyar Királyság (azaz a Szent István-i állam) 16. századi működéséről és a közép-európai Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyéről, valamint kapcsolatrendszerükről szól” (9).

A monográfia egyes fejezetei közötti kapcsolat logikus, gondolati ívük koherens koncepciót tükröz, mivel azonban mindegyik fejezet végén összegzés található, s

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

mindegyiknek van önállóan is hozama, metodikája, figyelmet érdemlő szemléletbeli vagy adatszerű újdonsága, érdemes külön-külön is sorra venni a bennük kifejtett eredményeket.

A bevezető fejezetben historiográfiai áttekintést kapunk: a szerző a kutatás elmúlt évtizedeit és jelenlegi helyzetét vázolja fel, utal a témával kapcsolatos előítéletekre és vitás kérdésekre, a kutatás fehér foltjaira, s a 16. századi Magyar Királyság helyzetének, Habsburgokhoz való viszonyának új szempontú bemutatását ígéri.

A következő fejezet – logikus módon – a késő középkori magyar államalakulatnak, Szent István birodalmának, a jelentékeny európai középhatalomnak a helyzetét vázolja fel, s a későbbi fejtegetések kiindulópontjaként hangsúlyozza ennek az államnak az összetett („zusammengesetzter Staat”) jellegét, későbbi sorsának alakulását ugyanis ez a tényező a szerző szerint igen nagy mértékben befolyásolta. A kontinens történetének centrumába, az európai politika homlokterébe viszont akkor került a magyar állam, amikor az oszmán terjeszkedés következtében a két világhatalom határvidékére szorult, frontországává, küzdőterévé vált a nagyhatalmi törekvéseknek. Meggyőzően érvel amellett az értekezés szerzője, hogy a mohácsi csata ilyen módon nem csupán magyar, hanem összeurópai szempontból is fordulópont lett, politikai és hadtörténeti korszakhatárrá vált.

A harmadik fejezet a katasztrofális vereséget követő kettős királyválasztás eseményeit értelmezi, s megállapítja, hogy mindkét királyválasztás törvényes volt (53. lap, hozzátehetjük: mindkét koronázás ugyanazon magyar koronával történt), más kérdés, hogy polgárháborúhoz vezetett,

mivel az egyes országrészek és a politikai vezető réteg egyes tagjai eltérő módon reagáltak az eseményekre. A felemás helyzetben a horvát előkelők vagy pl. az erdélyi szászok Ferdinándot ismerték el, a szlavóniai és erdélyi rendek János-pártiak voltak, viszont köztudott, hogy a török Porta egyértelműen Szapolyait támogatta. A megosztottság és szétdaraboltság Buda 1541-es oszmán kézre kerülésével vált teljessé, a kérdés a továbbiakban az volt, hogy mit tud kezdeni a Habsburg monarchia az új helyzetben, miképpen tudja az immár elnyert Magyar Királyságot a saját – már egyébként is eléggé összetett – birodalmába beilleszteni. Láthatóan éppen ez a kérdéskör áll Pálffy Géza értekezésének középpontjában, s mindjárt hozzá is tehetjük: egyáltalán nem könnyű feladat erre a kérdésre árnyaltan, előítéletek nélkül megkeresni a válaszokat.

Logikusan következik az elmondottakból, hogy az újabb fejezet Bécs városának új szerepkörét veszi górcső alá: 1541 után itt jött létre a Magyar Királyság „második fővárosa”, amely egyben „Közép-Európa új erőd- és rezidenciavárosa” (93). Nyilvánvaló, hogy I. Ferdinándnak teljesen új helyzettel kellett szembenéznie, intézkedéseit a szerző modernizációs programként értelmezi. Határozott kritikával illeti azt a szimplifikáló, s így elavultnak tekinthető nézetet, amely szerint Bécs Magyarországot csak ütközőállamnak, netán „gyarmatnak” gondolta volna, ehelyett amellett érvel, hogy a Habsburg kormányzatnak érdeke volt a birodalom új tagjának korszerű keretek közötti integrálása, védelme, sőt még fejlesztése is. Más kérdés, hogy a magyar rendek számára ez szükségképpen komoly pozícióvesztést eredményezett, s korántsem volt könnyű a kortárs magyar

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

politikai elitnek belátnia, hogy Szent István állama helyett most már csupán a Habsburg monarchia egy tagországának lehetnek korlátozott jogállású tisztségviselői.

Az ötödik fejezet azt a folyamatot kíséri nyomon, amelynek során a magyar nemesesség – a helyzet reá nézve igencsak kedvezőtlen alakulása ellenére – mégiscsak megkísérelte az integrációt, a betagoledást az új politikai alakulat döntéshozó testületeibe. Ezt a korszakot jelöli meg Pálffy a „nemzetek feletti arisztokrácia” kialakulásának periódusaként: az osztrák, magyar, horvát, cseh, szlovén, dalmát eredetű családok vegyes házasságai, valamint a földbirtokok tulajdonosi cseréi, a politikai és katonai helyzet gyakori változásai egyaránt ebbe az irányba mutattak. Jól áttekinthető és szemléletes módon is érzékeltetik a fejtegetések közé beiktatott táblázatok (a 112. és a 117. lapon) a tényleges bécsi és a névlegessé vált magyar királyi udvari tisztségek ügyes társításának, együttes alkalmazásának bécsi gyakorlatát. A Hofburg és a magyar politikai elit ilyenformán létrejött kompromisszuma azt eredményezte, hogy a Magyar Királyság a század második felére kiemelten fontos részévé vált a Habsburgok közép-európai monarchiájának.

Az értekezés egyik legterjedelmesebb, központi fejezete *A monarchia védőbástyája* címet viseli. Itt Pálffy Géza igyekszik közbülső, objektív álláspontot elfoglalni az osztrák historikusok egy része, valamint az általa nemzeti romantikusnak minősített szemléletmód képviselői között, amikor mindkét fél túlzásaival szemben hangsúlyozza, hogy Bécs politikáját nem valamiféle magyarellenesség vezette, viszont másfelől a magyarok állandó rebellis hajlamának hangoztatását is erős szimpli-

fikációnak minősíti. Fejtegetése logikusan mutatja be, hogy a mindkét fél számára fontos törökellenes védelem megszervezésében inkább az – olykor persze zökkenőkkel, komoly konfliktusokkal tarkított – együttműködési mozzanatok váltak egyre fontosabbakká. Noha a szerző által megmozgatott terjedelmes levéltári anyag meggyőzővé teszi érvelését, arra talán erőteljesebben is érdemes lett volna utalni, hogy a Habsburg uralkodónak egy évszázados európai katonapolitikai szerepet kellett átvennie a Magyar Királyságtól, s ezt nem tudta maradéktalanul teljesíteni. Az előrelátás hiánya, a késlekedés, a török expanzió veszélyességének időnkénti lebecsülése is közrejátszott a német nyelvterületen a „Türkenfrage” kezelésében, ambivalens tehát a kép a Magyar Királyságnak nyújtott nyugati segítséget illetően. Kétségkívül igaz van viszont a szerzőnek abban, hogy nagy előrelépést jelentett a Kárpát-medence földrajzi, politikai megismerésében, feltérképezésében a nyugati irányból megnövekedett katonai-politikai érdeklődés, továbbá a közigazgatás átszervezése ugyancsak a modernizáció irányába hatott.

A következő fejezetek (a 7., 8., 9.) a Magyar Királyság Habsburg birodalomba történő integrációjának meglehetősen bonyolult folyamatát kíséri nyomon. Mint-hogy a Hofburg számára világossá vált, hogy a megcsonkult, de még mindig jelentős terület jövedelemforrásul szolgálhat, az alsó- és felső-magyarországi bányajövedelmek elengedhetetlenül fontosak lettek a kincstár számára, ezért igyekezett saját pénzügyigazgatási és hivatali rendszerébe beépíteni az újonnan elnyert királyságot. Az integrációhoz azonban szükségesnek bizonyult a helyi viszonyokat ismerő ma-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. évfolyam 1. szám

gyar rendek bevonása a hivatali apparátusba, így számos egyházi és világi értelmi-ségi került az újjászervezett hatalmi struktúra szolgálatába. Róluk szól az értekezésnek egyik fontos következtetése, amely szerint: „Hivatali pozíciójukból és társadalmi kapcsolatrendszerükből adódóan tehát a kamarai hivatalnokok egyszerre lehetnek és voltak a dinasztia és a központi hatalom, illetve a Magyar Királyság és az egyházi-világi főrendek érdekeinek képviselői. Azaz a lojalitás és a hazafiság – a magyar fő- és várkapitányokhoz hasonlóan – esetükben sem zárta ki egymást” (214). Hozzátehetjük, hogy ez már csak azért is így lehetett, mert a királyságnak is érdeke volt az állam működőképességének fenntartása, tradícióinak megőrzése, s a végvári láncolat fenntartását ugyancsak a közös pénzügyi és katonai tevékenység tette lehetővé. Egymásra utalt területekké váltak az oszmán expanzió által fenyegetett Habsburg monarchia egyes részei, a magyar területek mintegy az éléskamra szerepét töltötték be a kontinens gazdasági vérkeringésében. Mindezzért cserében erősödhetett a Kárpát-medencében a kereskedők és vállalkozók, hadiipari szállítók rétege, s megszilárdulhattak a szuverenitás intézményei is: a királyválasztás, az országgyűlés Pozsonyban, a nemesi önkormányzatok, a joggyakorlat, ezáltal lett a Magyar Királyság a Habsburgok legönállóbb országa. Az értekezés egyik legizgalmasabb fejezetének magunk részéről a tizediket tartjuk, a szuverenitás szimbólumainak ilyen részletező bemutatása újdonság: a reprezentációs alkalmakon felvonultatott zászlók rendje, rangsora valóban eleven kifejeződése volt a sok részből összetett birodalom struktúrájának. Ezt a fejtegetést mindenképp a monográfia fontos új eredményének könyvelhetjük el.

Egyedül az utolsó előtti, a 11. fejezet az, amelyiknek fejtegetései számunkra nem látszanak meggyőzőeknek, s némi vitára készítenek. Az eddig elmondottakból ugyanis Pálffy Géza azt a következtetést vonja le, hogy a hatalmi egyensúly megbomlása miatt megindult Bocskai-féle mozgalmat semmiképp nem lehet szabadságharcnak nevezni, ehelyett indokoltabb polgárháborúról beszélni. Érvelése alátámasztására táblázatokban mutatja be, hogy a magyarországi rendek többsége nem Bocskai pártján állt, s a Habsburg-hú politikai elit tagjai a Magyar Királyságon belül is többséget alkottak. Végső összegzése így hangzik: „1604 novemberének közepétől a Bocskai-felkelés legalább négyféle mozgalommá vált: egyszerre volt Erdély oszmán vazallusságát visszaállító akció, a tiszántúli hajdúk Felső-Magyarországra kiterjedt felkelése, a Magyar Királyság felső-magyarországi kerületei rendjeinek a vallásszabadságért és a rendi sérelmek orvoslásáért folytatott fegyveres küzdelme, valamint az oszmánok saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúja” (404).

Nincs okom és alapom a táblázatos kimutatások érvényét kétségbe vonni, sőt Pálffy érveinek többségét elfogadom, csupán hiányolom az „audiatur et altera pars” elvének alkalmazását. Bőséges idézeteket kapunk ugyanis abból, hogy az erdélyi fejedelmet mindenféle árulónak, rebellisnek, latornak, törvényes királya elleni lázadónak nevezték a dinasztia hívei, viszont aránytalanul kevés szó esik a másik fél által használt kulcsszavakról, úgymint: haza, nemzet, religió, szabadság. A kor magyar költészete, amely a közhangulatot tükrözte, túlnyomó többségben a nemzet és a vallás szabadságáért harcoló Bocskait

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

laudálja. A magyar kései humanista értelmiségi elit, főként protestánsok (de – s ebben teljesen igaza van az értekezés szerzőjének – más felekezetűek is) egyértelműen szabadságharcnak értelmezték azt a mozgalmat, amelynek részesei voltak. Debreceni Szappanos János *Militaris congratulatio*-ja így üdvözlí a fejedelmet: „Az szép szabadságra, / Magyarság javára / Törekedő jó urunk / Úri dicsőségből / Mint Krisztus mennyekből / Alá szállott gyámolunk, / Szolgai ruhában, / Katona formában / Hallgasd meg azmit írunk” (RMKT XVII/1, 256).

Még hosszan sorolhatók lennének a Bocskait magasztaló írói-költői megszólalások, s aligha lenne helyes mindezt azzal elintézni, hogy Bocskai propagandistái voltak. Ha igen, akkor azért elég sokan voltak, így pl. udvari papja, Alvinczi Péter, az ő nyomán Szenci Molnár Albert, az unitárius Péchy Simon, majd Szepesi Korotz György, Káthay Mihály, Czobor Mihály, Petki János, Homonnai Drugeth Bálint, de szívélyes kapcsolatot ápolt a fejedelem Ecsedi Báthory Istvánnal is, s természetesen szolgálatában állt a kor legjelentősebb költője, Rimay János. Rimay két Bocskai-epitáfiumot is írt, az egyik az Eckhardt-féle összkiadásból ismert, a másikat Ritoókné Szalay Ágnes fedezte fel (ItK, 1982, 664), mindkettő a „magyarok Mózese” gondolatkörben mozog, az előbbi „népének szabadítóját”, „Pannonia koronáját”, a diadalmas hadvezért, az utóbbi a haza megsegítőjét és a béketeremtőt magasztalja Bocskaiában. Aligha mondható ez a névsor jelentéktelennek, s ez az értelmiségi elit csoport olyan szellemi erőt képviselt, amelynek véleményét aligha helyes figyelmen kívül hagyni. Ők a magyarság és a vallás szabadságának ügyét érezték a

Bocskai-vezette hadműveletek céljának, az ő felfogásuk szerint a szabadságért fogott fegyvert a fejedelem tábora. Persze nem a nemzeti függetlenségért, ebben igaza van Pálffynak, de hát az egyéni szabadság érzete ennél kevesebbel is beéri. Például azzal, hogy az „idegen fiak” ne szorítsák háttérbe a hazaiakat, miként azt Rimay írja közismert panaszversében: „Föld reménségére felnevelt úrfiak, / Szemétre vettek, úgy mint köz tyúkfiak, / Zsírjokkal hizódnak az idegen fiak, / Hozzád nem különbek, mint ördögfiak.”

Az e sorokban megfogalmazott közérzet is az összképhez tartozik, a reménytelenség és kiábrándultság, az egzisztenciális krízis tapasztalata a mozgalom egyik legfőbb indítékának mutatkozik a kor költészetének tükrében. Meggyőző Pálffy érvelése abban, hogy többcélú, többszínű volt a mozgalom, s a korábbiaknál árnyaltabb szemléletnek az általa megfogalmazott igényét is indokoltnak tartom. A „szabadságharc” kifejezést mégsem kellene a genfi reformációs emlékművön is szereplő fejedelem esetében teljességgel kiirtani, a neve összeforrt a vallásszabadságért harcoló európai személyiségek neveivel. Viszont az elfogadható, hogy hozzá kell tenni a pontosság kedvéért: elsősorban Bocskai tábora értelmezte szabadságharcnak a mozgalmat, a résztvevők e meggyőződésüknek a kor irodalmában bőségesen hangot is adtak. Másfelől viszont az is érthető, hogy Bécsből nézve ez Aufstand, Rebellio, katonalázadás volt, a német nyelvű szakirodalom ezeket a kifejezéseket használja. Evidencia, hogy a nézőpontok különbözőek voltak az események idején is, s ezt a modern történetírásnak célszerű tudomásul vennie. Kérdés persze, hogy a történész mennyire tartja fontosnak a poli-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

tikai és gazdasági iratok, pénzügyi kimutatók és jogi dokumentumok tömege mellett és azokon túl a korszak költői szövegeinek figyelembevételét. Mert míg az előbbieket az értekezés teljes szakszerűséggel és elmélyülten elemzi, az utóbbiakra kevesebb figyelmet fordít. Pedig – s ez talán nem csupán az irodalomtörténetész elfogultsága – a költői szövegek ugyancsak aktív részesei az események alakításának, az énekelte szövegeket sokkal többen ismerték, mint a jogi, politikai, hivatali iratokat, az énekek az írástudatlan hajdúkatonák között is terjedtek, közhangulatot teremtettek, identitástudatot erősítettek, s ami a tudatban megjelent, az már történelemformáló erővé is vált vagy válhatott. Az így kialakult kollektív tudat a mozgalom belső energiaforrásainak egyike volt, karakterének összetevői közé tartozott, mindenképp számolni kell vele. Kérdés, hogy ez nem tekinthető-e fontosabbnak a mozgalom indítékainak, céljainak és jellegének megítélésében, mint annak a külső (és magától értetődő) tényezőnek a hangoztatása, hogy a török hadvezetés saját céljaira használta azt fel.

Míndezzel nem akarjuk kizárni a polgárháború (*bellum civile*, Pápai Páriz szavával: „hazafiak közt való had”) fogalmának alkalmazhatóságát Bocskai mozgalomára, már csak azért sem, mert a kifejezés a kortárs Bocatiusnál is előfordul. De akkor érdemes hozzátennünk, hogy ez a történelem legtöbb fegyveres mozgalmára (forradalmakra is) elmondható, konfliktusok idején mindig akadtak hatalomellenes és hatalompárti polgárok. Kérdés, hogy a közöttük fennálló arányok méricskélésének helyes-e döntő szerepet tulajdonítani, mivel az ide vagy oda csatlakozás a mindenkori erőviszonyoktól, a földrajzi hely-

zettől, s az aktuális katonai eseményektől függően – olykor eléggé gyorsan – változó képet mutatott, ezt egyébként a Pálffy által említett példák közül több is messzemenően igazolja.

Az értekezés sokszor és erőteljesen hangoztatja, hogy Bocskai (és a későbbi erdélyi fejedelmek is) azért szálltak síkra, hogy török vazallusállamot teremtsenek Erdélyből. Erre a vádra már a kortársak is megfeleltek, érdemes idéznünk erről Keserői Dajka Jánosnak 1618-ban David Pareushoz küldött levelét, amely elég világosan fogalmaz az erdélyi álláspontról: „A német császártól nagyon messze, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk. Ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborútól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt tenni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, hogy bárcsak mindjárt pusztulnának s tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az embe- rek...” (NOVÁK József magyar fordításában: *Erdély öröksége*, IV, szerk. MAKKA László, Bp., 1994, 5–6.)

Még ha tudjuk is, hogy ez az erdélyi fejedelmek propagandaszövege, az argumentáció logikáját aligha lehet kétségbe vonni, már csak azért sem, mert meglehetősen sok korabeli szöveg érvel hasonló módon. A vazallusság Erdély esetében, „az oroszán torkában”, teljesen kiszolgáltatott geopolitikai helyzetben, szinte minden oldalról török területtel körülvéve aligha tekinthető a legfőbb rossznak, sokkal inkább a túlélés egyetlen esélyének mondható. Ez

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

az állapot egyrészt lehetőséget biztosított a belső fejlődésre (legalábbis a következő fél évszázadra), másrészt Bécs – éppen a Pálffy Géza által impozáns módon bemutatott pénzügyi nehézségei miatt – amúgy sem tudott volna megfelelő és hathatós védelmet nyújtani Erdélynek komolyabb oszmán offenzíva esetén. Aligha hihető ugyanis, hogy egy „Habsburg-Erdélyt” a Fényes Porta sokáig békében hagyott volna, ez ellentmond az oszmán birodalom működési elveinek, hódításra épült struktúrájának. A kortársak ilyen irányú aggodalma tehát érthető, s így az utókor nézőpontjából, a modern kor történetésének szemszögéből sem lenne indokolt, hogy politikai hibának minősüljön a Félholddal történő *modus vivendi* keresése az erdélyi fejedelemség esetében.

Bocskai István Habsburg-ellenes mozgalmának megítéléséről a jövőben bizonyára még sok vita folyik majd, Pálffy

Géza érdeme, hogy ezt az eszmecserét elindította, az általa elemzett levéltári anyag és a kiterjedt, soknyelvű nemzetközi szakirodalom alapján markáns véleményt fogalmazott meg, új szempontokkal járult hozzá eddigi ismereteinkhez. Következtéseinek időtállóságáról további szakmai megfontolások szülehetnek majd. Az viszont kétségtelen, hogy monográfiája új alapokra helyezte a 16. századi magyar történelem szemléletét, munkája a korzakkal foglalkozó szakemberek számára megkerülhetetlen lesz a továbbiakban. Ez már csak azért is így van, mert a könyvhez csatolt rendkívül gazdag tudományos apparátus (forrás- és irodalomjegyzék, táblázatok, ábrák, térképek, személy- és helynévmutató) felbecsülhetetlen segítséget nyújt – s egyben mértéket és színvonalat is jelez – az újabb kutatások számára.

Bitskey István

MACZÁK IBOLYA: ELORZOTT SZAVAK.

SZÖVEGALKOTÁS 17–18. SZÁZADI PRÉDIKÁCIÓKBAN

H. n. [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépmíves Bt.), é. n. [2010], 202 l.

Maczák Ibolya könyve újabb értékes dokumentuma a prédikációirodalom örvendetesen megélt kutatójának: igen figyelemreméltó adalékokkal járul hozzá az ilyen típusú szövegek létrehozásának vizsgálatához. A 17–18. századi szerzők forráshasználati módjait, szerkesztési eljárásait keresve elsősorban a primér szövegekre támaszkodik, de a korabeli elméleti munkákat éppúgy figyelembe veszi, mint a szakirodalom újabb eredményeit. Az utóbbiakat lényegesen meghaladva minden eddigénél árnyaltabb rendszert dolgoz ki és

alkalmaz a szövegalkotás módszereinek bemutatásához, jellemző példák alapján.

A munka alapkérdése, hogy a prédikációk szerzői mit és hogyan merítenek mások vagy éppen saját maguk korábbi szövegeiből, milyen változtatásokat végeznek a készen talált anyagon, és ezeknek a műveleteknek a sorozata milyen új minőséget hoz létre. Ennek megfelelően a vizsgálatok középpontjában a szövegalkotási technika áll, az összeszerkesztésként értelmezett kompiláció. Maczák Ibolya feltárja és rögzíti az átvételek forrását, mértékét, a ha-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

sonló vagy megegyező részletek elhelyezkedését az eredeti és az újonnan létrehozott szövegben. Az is világossá válik, hogyan lesz az olvasási módból írásmód: a prédikátor más szerzők műveit olvasva azokat kijegyzetelte – excerpálta –, és ezeket a kivonatokat később beépítette saját munkájába.

Más szerzők szövegeinek felhasználása, utánzása, jelölt vagy jelöletlen átvétele folyamatosan jelen van az irodalom történetében. Ebbe az igen tág összefüggérendszerbe illeszkednek a szóban forgó könyvben elemzett magyar nyelvű barokk prédikációk. Anélkül, hogy túlságosan elmerülnénk az *imitatio*, az *allusio*, a parafrázis vagy az *aemulatio* elméleti kérdéseiben és példáiban az antikvitástól napjainkig, az idetartozó jelenségek elterjedtségét a legrövidebben jellemezve idézhetjük Bazsányi Sándor szavait: „kultúránk idézetek, vonatkozások és párhuzamok pókhálószerű világa (ahogyan azt a kései Wittgenstein sem tagadná).” (BAZSÁNYI Sándor, *Anyja, lánya jegyese*, Élet és Irodalom, 49[2005], 49. sz., 24.)

Példákat könnyen találhatunk a kortárs irodalomban is a compiláció alkotó alkalmazására éppúgy, mint a módszer félreértésére – gondoljunk csak Esterházy Péter vendégszövegeire és a hozzájuk kapcsolódó plágiumvitákra, szerzői jogi perekre. Visszafelé haladva az időben: az eredetiség értelmezésében döntő fordulatot a romantika irodalomszemlélete hozott. Az imitáció Cicerótól kezdve kimondva is az írói mesterség elsajátításának eszköze; a humanizmus korában az alkotó tájékozottságának, tudós képzettségének bizonyítéka. A klasszicizmus ugyancsak a költészet megtanulhatóságával hozza összefüggésbe mint szükséges gyakorlatot. Ám a 18–19.

század fordulóján az írói tulajdonjog felértékelésével az elődök utánzását olykor plágiumnak minősítették, ahogyan ez a 19. század elejének hazai „pennaháborúiban” is tükröződik.

Közelítve Maczák Ibolya témájához, a prédikációirodalomhoz: ma már tudjuk, hogy ebben a műfajban is igen régi eljárás mások szövegeinek átvétele. Már a középkori szerzők sem mindig folyamatosan olvasták elődeik munkáit, hanem gyakran úgy használták őket, mint ahogyan ma használjuk a digitálisan rögzített adatbázisokat: kikeresték azokat a részeket, amelyekre szükségük volt mondandójuk kifejtéséhez, és beépítették saját műveikbe. Bárczi Ildikó megfogalmazásában: „A nemlineáris olvasás nem az elektronikus eszközök következménye – vagy ha tetszik: eredménye: a 13. században vált általánossá az igény a könyvek tartalmának globális áttekinthetőségére. Ekkor vált először fontossá, hogy a tartalmak fragmentálása által fogalmi struktúrákat teremtsenek – s ez a strukturálás önálló és meghatározó szellemi alkotás. Megszülethetett az a kíváncsi, hogy ugyanazon könyvben sokféle módon lehessen az egyes információkat feltalálni, hogy az olvasó több különböző útvonal közül választhasson, azon eszközöknek köszönhetően, amelyek egyrészt könnyű és gyors hozzáférést tesznek lehetővé tartalmuk meghatározott részéhez, másrészt lehetővé teszik, hogy ezt különböző szerkezetekben lehessen látni.” (BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Bp., Universitas Kiadó, 2007, 651.)

Az eredetiség megítélése a szakrális irodalom e speciális műfajában egészen más megvilágításba kerül, mint ahogyan azt a profán íróknál, költőknél – akár csak a romantika előtti korszakok irodalomfel-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

fogása alapján is – számon kérhetjük. Az egyházi szerzőt a hagyományok megtartására kötelezi a hitigazságok sérthetlensége, az évszázadokon keresztül hangoztatott tanítás tartalmának, sokszor megfogalmazásának, kifejezőképességének tiszteletben tartása. Maczák Ibolya elemzéseiből ugyanakkor világosan kitűnik, hogy a rendelkezésre álló, jól bevált panelek célszerű kiválasztásával, a források szűkítésével vagy bővítésével, az alkalomnak megfelelő átalakításával, az alkotóelemek átrendezésével igenis új minőséget lehet létrehozni. Ennek értékét a források felhasználásának módja határozza meg. Szerencsés esetben éppen a módszerben mutatkoznak meg a prédikátor írói erényei; a részletesen bemutatott példák gyakran irodalomtörténeti érdemeket igazolnak.

A kiindulási alap és az eredmény aprólékos összevetése mintegy bepillantást enged a prédikációírás műhelytitkaiba. Rekonstruálhatóvá válik, milyen megfontolások vezették a szerzőt, amikor beszédének összeszerkesztéséhez fogott, hogyan zajlott a kompiláció folyamata, hogyan sikerült kitűzött célját megvalósítani. Azért ne tévesszük szem elől: a művészi alkotás misztériumát alighanem ezzel a módszerrel sem lehetséges teljes mértékben feltárni. De talán nem is érdemes kimerítő választ keresnünk afféle kérdésekre, hogy a hálátlan utókor vajon miért biztosít az irodalomtörténetben előkelőbb helyet Pázmány Péternek, mint Stankovítsi Leopoldnak; és hogy vajon Kelemen Didák vagy Egyed Joákim volt-e nagyobb írásművész. Az irodalomtörténész teljesíti feladatát, ha elvégzi az elvégezhető. Maczák Ibolya igen szerencsésen döntött, amikor megválasztotta módszerét. A tényekben ritkán lehet csalódnai: a források

és a kompiláció egymásra vetítéséből – nem csekély munka eredményeként – pontosan kirajzolódik mindaz, ami leírható, megszámlálható, mérhető, és így megbízható alapul szolgál a további következtetésekhez. Habár a nagy titok továbbra is megmarad titoknak, a szövegek létrehozásának pontos rekonstrukciója bizonyos írói eszközöket, eljárásokat mégiscsak megragadhatóvá tesz. Ezek jelenthetnek viszonyítási pontot az egyes szerzők elhelyezéséhez az irodalomtörténet tágabb összefüggéseiben.

A szerző megfigyeléseit és eredményeit nemcsak folyamatos szövegben fejt ki, hanem táblázatokban és ágrajzokban is összefoglalja. Ezek meggyőzően bizonyítják lényeges irodalomtörténeti megállapításait. Az elméleti háttérrel legnagyobb részt a korabeli teoretikus művekben rögzített kánonok alkotják. A modern tudomány eredményei Maczák Ibolya számára nem az öntetszelgés eszközeül szolgálnak: ott támaszkodik rájuk, ahol felhasználhatók az elmondottak megvilágítására. Ilyen a gráfelmélet: a fatopológia és a csillagtopológia segítségével Pázmány és Csúzy Zsigmond (114), egy más alkalommal Pázmány és Stankovítsi Leopold (153) szerkesztésmódjának jellemzőit szemlélteti és hasonlítja össze.

A szerző nemcsak az átvételek szövevényes hálózatában igazít el, feltárva az egyes szöveghelyek eredeti és másodlagos „tulajdonosait”, hanem egyéb attribúciós problémákat is megold. Jóllehet könyvében éppen azt bizonyítja, hogy egy-egy szövegrészlet változatlanul vagy módosított formában többeknél is előfordul – a kompiláció eredménye, a különböző források felhasználásával összeszerkesztett prédikáció mégiscsak egy bizonyos alkotó ne-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

véhez kapcsolódik. Van rá példa, amikor kiderül: erre vonatkozó ismereteink nem helytállóak. Gyulafehérvári levéltári kutatásból vált világossá: a hagyományosan Kelemen Didáknak tulajdonított műveknek „jobbára Bernárd Pál a szerzője”. Maczák Ibolya felfedezése messze túlmutat az adott életművek értékelésén. Helyesen állapítja meg, hogy ez az adalék „döntően befolyásolja [...] a régi magyarországi irodalom szerzőségi kérdéseiről alkotott nézeteket” is (99).

Különösen érdekesek azok az esetek, amikor a „nyersanyag” felhasználásának módja nemcsak a kompozíció megtervezésében, az arányok kialakításában, a gondolatmenet végigvitelében játszik meghatározó szerepet, hanem lényeges tartalmi vonásokat is megjelenít. Ilyenkor a *dispositio* mellett a retorikai értelemben vett *inventio* (*inventio rhetorica* – nem tévesztendő össze az *inventio poeticával!*) is értékelendő. Jellemző példa erre Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja, amelyben Pázmány hasonló tárgyú beszédeiből és egy ugyancsak 17. századi eredetű kegyességi irat németből csehre, majd magyarra fordított és átdolgozott változatából, a *Makula nélkül való tükörből* merít. Maczák Ibolya finom megfigyeléseiből világosan kirajzolódnak a jezsuita és a ferences elmélkedési módok különbségei. Így a szerkezeti elemzés nyomán fontos lelkesítő történeti problémákra is fény derül (118–138).

Szorosan összefügg a politikai eszmétörténettel Alexovics Vazul és Verseghy Ferenc prédikációinak összevetése, különös tekintettel a fény szimbolikájának különböző célú felhasználására (138–148). Maczák Ibolya így ír a két szerző ellentétéről: „A miértre Alexovics konzervati-

vizmusának, felvilágosodás-ellenességének és Verseghy liberalizmusának jellemzésével már kielégítő feleletet adtak az eddigi kutatások. Ebben az írásban a hogyanra keresünk választ.” (139.) Elégedetten nyugtázhatjuk: a hogyanra is kielégítő választ sikerült adni. A retorikai hagyományhoz való viszonyok tisztázása elsőrendű irodalomtörténeti érdekű megállapítás.

Ugyanebben a fejezetben Maczák Ibolya kritikátörténeti szempontból is igen fontos vonásokra hívja fel a figyelmet: „mindkét szerző pontosan megfogalmazott elképzelésekkel rendelkezett az egyházi szónoklat gyakorlatát, a beszédírást illetően. Míg Alexovics ezt prédikációskötetének előszavában gyakorlati útmutatásként közölte, addig Verseghy egy retorikaelméleti tanulmányában tette közzé.” (145.)

A munkának az itt említetten kívül több más, a kritikátörténet számára értékelhető megállapítása is van. Az írók önreflexiójához, az irodalmi gondolkodáshoz kapcsolódik az eredetiség és a plágium megítélése az egyes alkotók részéről saját maguk és mások munkásságában (28–30). Ugyancsak rendkívül fontos annak leszögezése, hogy a különféle összeszerkesztési eljárások sok esetben pontosan megfeleltethetők az elméleti művekben rögzített szabályoknak – és ez aligha lehet véletlen. Jeremias Drexel *Aurifodinája* – Maczák Ibolya szavaival – „számos magyarországi könyvtár megbecsült darabja volt – nagyon is elképzelhető tehát közvetlen hatása prédikációirodalmunkra.” (31.)

Bár a könyv legnagyobb részét a prédikációszerkesztésről szól, több vonatkozása az irodalomtörténet egyéb területein is érdeklődésre tarthat számot. Pázmány eleven utóéletének, széles körű recepciójának ékes bizonyítéka műveinek sok feldolgo-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2011. évfolyam 1. szám

zása. A későbbi korok prédikátorai nemcsak egyházi beszédeiből, hanem a *Kalauzból* is merítettek. Érdekes a műfajok közötti átjárhatóság kérdése is: az elemzések több példával szolgálnak a prédikáció és a meditációs, lelkiségi irodalom vagy éppen a hitviták átfedéseire.

Maczák Ibolya fentebb említett érdemei mellett azt is nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy jórészt olyan szerzők szövegeiből válogatott, akiknek még a neve

sem fordul elő az irodalomtörténetben, értékelésükről, műveik modern kiadásáról nem is beszélve. Így munkája jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az egyházi irodalom méltatlanul elfelejtett képviselőit újra felfedezzük, és munkásságukat szakszerűen vizsgálva – az adott esetben a szövegalkotás szempontjából – jelentőségükhöz mértén részesüljenek elismerésben.

Bartók István

BEDNANICS GÁBOR: KERÜLŐUTAK ÉS ZSÁKUTCÁK. A MODERN MAGYAR LÍRA KEZDETEI

Budapest, Ráció Kiadó, 2009 (Ráció–Tudomány, 13), 296 l.

Valamely irodalmi korszakra irányuló interpretáció legalapvetőbb kérdései akkor tűnnek fel a jelenlegihez hasonló, Bednatics Gábor monográfiájában jól érzékelhető intenzitással, amikor a hatástörténeti tapasztalatok változásai gyökeresen átformálják a vonatkozó hagyomány utólagosságának, kanonizált megértésének a szerkezetét is. A huszadik század második felének közismert ideológiai korlátai sokáig lassították – mondhatni torzították – e változásoknak az irodalmi autopoiézisszel kölcsönhatásban artikulálható és ekként kirajzolódni látszó alakzatait. Különösen ellentmondásosan formálódott tudományunkban a 19–20. század fordulójának a modern irodalom korszakaihoz kötése, viszonyításuk újrendezése. Bednatics Gábornak a könyv alcímével jelölt – immár szerencsére nem előzmények nélküli – korszakoló javaslata nyilvánvalóan korszerűsíti-aktualizálja a 19. század második felének jelentéskanonát mindenekelőtt azáltal, hogy kimozdítja a századvégi évtizedeket a szimbolizmus célképzetéhez illesz-

tett, merőben átmenetként és előtörténetként jellemzett szerepéből, s historizmusát a modernség kései szakasza felé – és felől – megnyitott távlaton értelmezi újjá. E művelethez előbb természetesen magának e kései szakasznak a reinterpretálására volt szükség, mely folyamat nálunk lényegében az utóbbi két évtized eredményének tekinthető. A tézis továbbá, miszerint a modern magyar irodalom nyitánya nem a Nyugat indulásához köthető, kezd közmegegyezéssé válni, bár hangsúlyozandó, e korszakolás nem egyszerűen az adott századforduló periódusának a „belügye”, ahogy a kötet bevezetése ezúttal Derridát idézve állítja: „az archívum kérdése nem [...] a múlt kérdése.” A határ hátrább helyezése ugyanis a modernitás egészének, így éppen az említett kései szakasz revideálásának is a függvénye volt. Ezen epochális-kanonikus reláció tehát csak olyan historikus szemlélet alapján működhet, mely a modernitás periódusait – klasszikus és kései szakaszait – egymás alakítóiként képes felismerni. Olyképp, hogy átlátja: „a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

kánonokat a történetiség, a korszakokat pedig a kánonok korlátozzák”.

Az értekezés itt mindjárt szembenéz azaz a leküzdendő, ám a romantika–modernitás összefüggésben a jelentéskánonokat illetően mégis mellőzhetetlen kiindulásul szolgáló befogadás-történeti helyzettel, melyben „a lírai modernség kezdeteit firtató kérdésfeltevés sajátos módon úgy kérdőjelezi meg a 19. század végének teljesítményét, hogy többnyire a recepció kritikusan szóba hozott ajánlásaira támaszkodva értékeli a szóban forgó alkotásokat, így éppen azt a munkát nem végzi el, melyet a kárhoytatott recepciótörténetből hiányol”. Ennek következtében „a fogadtatás értékelésében rejlő előfeltevéseket vetíti rá a szövegek lehetséges interpretációira.” Az értekezés tehát fenntartja a modernitás periodizációjában az újabb kutatás által meggyőzően kifejtett négyfázisú modellt, korrigálja azonban a „kezdet” datálását. Eljárását igazolják az eredményei. De nem a mennyiségi kiterjesztés, nem a századvég pusztá annectálása a célja, hanem a korszak olyan újraolvasása, mely a modern irodalom egész történeti horizontjának mai áttekintéséből eredően érzékeli egy hovatarozás ismérveit.

Mindjárt alapkérdésként tűnik elő, hogy a tárgyalt periódushoz mennyiben csatlakoztatható Arany „kései” lírája, s hogy a Petőfitől Adyig húzóó vonulat sémájának említett megbontása mennyiben erősíti meg a Nyugat körüli költők némelyikének, így Babitsnak, Kosztolányinak és másoknak főleg az *Őszikék* lírájára vonatkozó, epochális jellegű javaslatait? Fontos aláhúzni, hogy miközben a kései Aranylírának – egy Schöpfunglín-idézet nyomán – bizonyos modern tendenciái említésre kerülnek, e ciklus mégsem egy új korszak

„nyitányaként” kerül felvezetésre. Igen helytálló mérlegelés révén rajzolóódnak ki az újabb magyar líra alakulástörténetének azon vonásai, melyek valóban modern módon különböznek el a líratörténet korábbi időszakától. Az értekezés tehát nem kívánja mindenáron a modernitás jegyeit heurisztikus egyoldalúsággal visszaolvasni a 19. század végének irodalmába, ezzel pedig teret enged a későromantikus sajátosságok kidomborodásának, poétikai előfeltevéseik és korszerű olvashatóságuk összhangba hozásának. A korszakszisztema módosítása továbbá nem jár együtt a vonatkozó kánon szerkezetének nagymértvű megbontásával, így a reinterpretáció csak kevésé változtat a vonatkozó művek színvonalának megítélésén. Ahogy egy Galamb Sándor-idézettel érzékelteti: „Kétségtelen, hogy Vörösmartyval, Petőfivel, Arannyal, Eötvössel és Keménnyel vetekvő tehetségeket nem mutathat föl” a korszak, még ha a „belső megformálás tekintetében annyiféle újat hozott, amennyit a magyar költészet előző korszakai közül csak Bessenyei és Kazinczy nemzedéke.” Mindehhez pedig megkerülhetetlen mozzanat a Vajda–Reviczky–Komjáthy konstelláció leépítése, a három költői mű eddigi rokonításának kritikája, s a vonatkozó stiláris fogantatású korszakfogalmak – szimbolizmus, szecesszió – dekonstruálása. Ennek megfelelően Vajda, Reviczky és Komjáthy költészete sem pusztán egy „preszimbolista” stílustörekvés jegyében kerül említésre. A modernség terminusának olyan produktív kifejtésével találkozunk a második fejezet végén, mely a fogalom epochális jelentését annak archeológiájából mint az archiválás színre viteléből bontja ki, s ezzel tovább erősíti alkalmazásának esélyeit. Így válik megállapít-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

hatóvá, hogy a „modernségnek tulajdonított sokféleség nem egységbe tömörítése” révén, hanem „a töredezettség, megtorpanás és átmenetiség” jegyében explikálható, többek között egy mindig új „küszöbtapasztalat” mindaddig fellelhetetlen – a korszakretorikákból kimaradó – sajátosságaként.

Mindennek konkrétebb explikálásához egy újabban sokat tárgyalt, igen aktuális, ám ilyen korszak-retorikai hatállyal mégis kevésbé szóba hozott szempont, a látás médiumaként értett képi szféra, a nyelv vizuális vonatkozása nyújt releváns kiindulást. Mégpedig azzal a felismeréssel, hogy „a költői kép nemcsak a festészet analógiáján keresztül lép be az irodalomba, hanem a reprezentáció illuzórikusságának lelepleződése nyomán is.” Ezzel a monográfia lényegében túllép az olvasás vagy elképzelés mesterséges dichotómiáin, miként azt egy Mitchelltől idézett, a verbális ikonicitásra vonatkozó kijelentéssel érzékelteti, a vizualitásnak mint recepciós ajánlatnak és a képi hasonmás helyébe lépő metaforikus struktúrának együttes érvényesülését hangsúlyozván. A rögvest ezután hivatkozott Rimbaud szerepe e téren meglehetősen ellentmondásosnak tűnhet: amit ő látnoki költészetnek nevezett, kevésbé a médiumok egymásban látszását és ekként olvasását, inkább maguknak a közegeknek az imaginációban végbemenő összekeverését, az érzékeknek önnön medialisitásukon túlnyúló, ilyen hovatarozásukat megtagadni akaró – s ezzel a képzelőerő romantikus poétikáját sok tekintetben az új érzékelésmód szerint rekreáló – vegyítését célozza. Mindenesetre a képiség szövegszerűségekre orientálódásának figyelembevétele teszi továbbgondolhatóvá a szubjektum–objektum szembeállításnak már

a szentimentizmus természetkultuszában sem mindig egyértelmű szituáltságát, a kettő analógiáit megkérdőjelező értelmezését. „A szubjektívvá lett táj emlegetése legalább olyan félrevezető, mint amilyen szimptomatikus” – véli joggal a találó megjegyzés Vajda lírája kapcsán. Erre támaszkodik például *Az üstökösnek* olyan meggyőző újraolvasása, melyhez hozzátehető, hogy az égitest festőecsetként előke-rülése beteljesíti azt az allegorézist, melyben a költői kép az én–külvilág megfelelések felszámolásaként szünteti meg egy alany autonómiáját, kifordítván egy természeti jelnek a bensőség „képeként” megjelenő funkcióját, s kirajzolván a beszélőnek a motívum idegenségéből eredeztetett „végzetét”.

A képiség századvégi érzékelhetőségéből természetesen kihagyhatatlan az impresszionizmus festészeti tapasztalata, a látás működésének e művészettörténeti forrású meghatározottsága. Megfontolandó ugyanakkor, hogy az impresszionizmus nem okvetlenül a „szubjektív benyomások” művészetének tartható, ellenkezőleg: az érzetek közösségére – egyénfölötti egyezéseire – hivatkozó, ekként akár a későpozitivisták világképtől sem távol álló esztétikája az érzékelésmód egyénfölötti-objektív karakterét is érvényesítheti. Mindez pedig a kép és a szó viszonya mentén csatlakozhat éppen a nyelvben nem látható színek és formák itt is szakszerűen logikus következtetéssel előhozott dilemmájához: létezik-e egyáltalán, s ha igen, hogyan a nem látható – csakis olvasható – látvány? Rudnyánszky Gyulának sokat sejtető, *Színek a sötétben* című költeménye például valóban nem csak a vak-ságát tematizáló alany emlékezetéből föl-idézett víziókból építkezik, hanem azon

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

archívum anyagából, melyet a képzelőerő nem tud korábban „látó” közegeivel ekvivalenciában felidézni. Az elvileg láthatatlan (akár sötétben megjelenő) alakzatok leírása a modern költészet egyre többet tárgyalt, fontos vonása. De hogy valóban „nem-fenomenális struktúrákról” van-e itt szó, az kétséges, mivel ez a nyelv mégiscsak „tud” önnön „vakságáról”, s ezzel máris egy reflektált (értelmezett) távlatra helyezi – azaz eleve azon tapasztalja – érzeteit. Olyannyira, hogy Rudnyánszky verse még írásbeliségének hasonló nehézségeire is kitér: „Nem láthatom, hol a rím, hol a cezúra”. Ugyanakkor igen találó észrevétel mindehhez Vargha Gyula lírájában a konkrét írásművelet és a képköltés összefüggéseinek a megfigyelése. Később *A poétikai megjelenítés csődje: képtelen szövegek* alcím alatt, Czóbel Minkának *Az erdő hangja* című kötetében közölt ciklusát (*Tükrökről, Szobákról*) szóba hozva kerülnek tárgyalásra e sajátos alakítások, talán érdemes lett volna együtt említeni őket, igaz, a Vargha Gyulára utalással a dolgozat visszacsatlakozik a kifejtés elejtett szálához. A poétikai „csőd” itt is egy adott hagyomány dekonstrukcióját jelentheti: a képek magyarázatának lehetetlenségét egy statikusan vizuális vagy logikai tapasztalat alapján. Hogy azonban a grammatikai széttöredezettség mennyiben lehet képes e szövegekben „uralkodóvá válni” a figurális reprezentációval szemben – túl a referenenciális mozzanatokon –, az megint egy olyan vitát nyithat meg, melyben fölhangozik a kérdés: a nyelvi jelek reprezentáló és materiális létmódja között létezhet-e bármilyen hierarchia, s a kettő „széttartó” mozgásának tapasztalatát vajon nem éppen a kettő állandó összjátéka ered-

ményezi-e, az anyagszerűség vélt dominanciája helyett?

Az említett rekanonizáció tipikus, egyúttal megkerülhetetlen eljárása továbbá a napjainkban érvényesülő 19. századi kánonnal történő olyan összevetés, mely a modernitással rokoníthatás jegyében veti fel a csatlakoztatás (odatartozás) kérdését. Bednaries Gábor dolgozata példás mértéktartást tanúsít e téren, s nem kívánja látványos analógiákkal reklámozni-felértékelni a századvég szövegeit. A gyakorta csak látszólagos vagy a tematika felszíni rétegeiben föllelhető megfelelésekből nem von le megalapozatlan következtetéseket, mint ahogy azt olykor megteszi az összehasonlító „fölfedezések” eufóriájában elmerülő kutatás. Például a modern nyelvezet „vizuális és auditív dimenzióinak” vizsgálata, miközben Ady Endre vagy Vajda János némely versében találja meg történeti kontextusait, nem mellőzi a kritikai hozzáállást sem, így nem elsősorban a tárgyalt művek lényegesen magasabb színvonalra helyezéséről, hanem a modernitással együttolvashatóságukról kíván bizonyosságot adni. Ezzel kapcsolatban jegyezhető meg, régi problémája és nem érdektelen területe az irodalomértésnek az ún. kismesterek szerepe. Kissé zavarba jön a kutatás akkor, ha úgy érzi, igazolnia kell önmagát, s általában vagy egy félreértve abszolutizált történeti jelentőségre, vagy a második vonalban is fellelhető egyéni „színekre” hivatkozik. A kánonnak e versenyszerű felfogása vezet a oktatás kötelező műveinek olyan összeállításáig, mely szinte merényletnek tekinti a válogatást, kudarcnak egyik-másik szöveg kimaradását, s diadalnak – az „értékkörzés” vívmányának – a lista minél bővebb terjedelmét.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

Az értekezés szerencsésen túllép nem csak a műveknek a szerzői nevek által értékelő csoportosításán, hanem a szövegeknek a „jól” vagy a „rosszul” formáltság szerint egyértelműsíthetőnek vélt elszigetelésén is, feltűnni engedvén a modern jelentéskánon nyomait az akár kevésbé összetettnek sikerültnék tartható alakítások esetében. Vagyis nem a kánon élvonalának lelkes kiszélesítését javasolja, hanem a materiális kánon és a jelentéskánon összefüggésrendjének olyan megváltoztatását, miáltal az utóbbi felől könnyebben átjárható utak épülhetnek az előbbihez, így a vonatkozó receptív készségek adott esetekben hajlékonyan nőhetnek át a különböző listákkal – akár megalapozottan – megállapított határokon. Ezzel a materiális kánon változatai sem válnának egyetlen pillanatra sem statikus képződménnyé: nem a kevésbé fontosnak tartott művek kizárását, ellenkezőleg, újraértelmező megközelítését segítenék elő.

A mondott metodika szempontjából igen számottevő kezdeményezésnek bizonyul Mednyánszky László poliszémikus „képi szintaxisának” megemlézése Czóbel Minka költészetének interpretálásához, az előfutár-szóhasználat kritikájához. Czóbel Minka líráját már többször „felfedezték”: mondhatni recepciójának szinte állandósult normája lett, hogy valaki lelkesen fölfedezze és aztán mindenki ugyanolyan gyorsan elfelejti. Bednatics Gábor megközelítése ezúttal is a tradíciót visszanyerni képes befogadás-történeti távlatra nyitással lép túl az elfeledett értékek fölfedezése című társasjátékon, hogy a képiség szempontja felől lendítse mozgásba a modern poétika itt alkalmazható repertoárját, vagyis a szubjektivitás és nyelve, a látás és látottság, a kint és a bent szférái, a termé-

zeti vonzatú szimbolizáció idegensége és a közlés anyagisága mentén, Ady és Kosztolányi megoldásaival kapcsolatosan. Az üvegfal-motívum értelmezését például olyan irányba viszi tovább, mely különösen alkalmas a szimbolizáció folyamatát a környezeti észlelések szerint, de éppen a konkrét – rimbaud-i – érzetek hiányában feltárható allegorikus irányba fordítani. Az üvegfal önmagát adó, ám az önmagán túlit látni engedő anyagának a közlés anyagiságához hasonlítása illetve ezáltal a közlés formáinak a tartalmuktól elszakadó létmódjára következtetés kétségkívül merész lépése az interpretációnak, de egyúttal meggyőzően támasztja alá a tézist, miszerint Czóbel Minka versében (*Az üvegfal*) „a közlés maga válik kommunikáció és közeg egymást kölcsönösen feltételező tényezőjévé, s azok egymást érvénytelenítő tevékenységének letéteményesévé is”.

A legújabb mediológiai kutatásokból levonható hermeneutikai tanulságok a legfeltűnőbb-legközvetlenebb módon a harmadik és a negyedik fejezetben – *A műalkotás jelszerűségének kihívásai; A lírai én hangja(i)* – kerülnek igen érdekes versinterpretációk során alkalmazásra. Meglepetésszámba megy például Vargha Gyula egyik korai, cím nélküli versének felidézése („Egykor én neveddel balgán / Tele írtam szívemet, / S róla többé, bár akarnám, / letörülni nem lehet”), melyben a szív, az írás, az emlékezet motívumai válnak a lejegyzéseik és közegeik szerint újraolvashatókká. „A közhelyessé formált szerelmi emlékezet azonban épp azáltal nem tekinthető pusztán közhelynek, mert a szív papírlapjára írott név kitörlése csak az anyagi hordozó megsemmisülésével érhető el...” Bednatics Gábor az alig ismert strófiák – még a költői nyelv viszonylag

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

kimunkálatlan regisztereiben is meglepő találatkonysággal mediatisált alakítások – frappáns felidézésével a tárgyalt magyar líratörténeti korszak legalaposabb ismerőjének mutatkozik. Kiváló érzékkel mutat rá a megváltozott (modern) érzékelésmód és lejegyzéstechnika nyomaira, ennek megfelelően az írás megváltozott funkciójára Békassy Heléntől Bárd Miklóson át Krüzselyi Erzsébetig és tovább. Mint kiderül, ez esetekben a dilettáns megoldások is rendelkezhetnek bizonyos poétikai érdekességgel és irodalomtörténeti-kulturális fontossággal: az alkotás innovatív erejétán kevésbé, de a korabeli olvasás elvárshorizontját igen határozottan jelölhetik, sok mindent megértetve a maguk kissé nyers, ám olykor annál kézzelfoghatóbb módján az irodalmiság alakulásrendjéből. Czóbel Minka esetében már természetesen aligha beszélhetünk merő dilettantizmusról, inkább a „kanonikus lírai diszkurzusoktól” történő produktív távolodásról. Találón hangsúlyos a Vörösmarty-líra hatástörténeti kiemelése, mely a romantika és a modernség átmenetei tekintetében ekkortájt Arany és Petőfi költészetével szemben is gyakran előkerült. Ez az átmenet pedig valóban a klasszikus modernség formatanának a romantikát újraértő olyan teljesítményeként ragadható meg, melynek lényege a tropológiában rejlő „produktív mozzanat kiemelése” mint reflexió a szó medialitására és „egyéb médiumokat megidéző” képességére. (Az Arany-líra modern újrafelfedezése egy későbbi periódusban, a húszas évektől válik a költőnyelvi fordulat aktualitásával.) Ezek nyomán kerülhet elő a „szó mint az irodalom provokációja”, immár a modern allegorézis formatanát észlelve, illetve annak érvényesülését „utólag” kiolvashatóként

tapasztalva. A lírai én hangjairól szóló fejezet pedig a megosztott szubjektivitás kérdéskörét éppen annak mediális vonatkozásai révén vezeti át temporális meghatározottságába, eljutván a közegek idői értelmezetségének elfogadásához. A hang „szubverzív potenciáljának” kiemelése a dal műfajára, a korszak egyik legkedveltebb, a „szimbolizmus” kialakulása tekintetében is kihagyhatatlan megszólalásmódjára összpontosít úgy, hogy a vokalitás nyelvi anyagtalansága (a líraolvasás belső hangja) egyúttal az értelemképzés biztosítékaként, azaz megkerülhetetlen velejárójaként derülhessen ki. Érdemes ehhez felidézni Vargha Gyula *Hangok* című költeményét, melynek vokalitása és auditivitása poétikailag is színvonalasan ösztönzi „a recepció és a produkció együttes aktivitásáért felelős szubjektum” kiformalódását: „Azóta lelkem, mint a ház / Minden hanggal együtt remeg, / Akár az ég haragja dül, / Akár az ért kalász zizeg. / S a menyinyi hang ébred, fakad, / Lágú és szelid, zord és szilaj: / Mind a lelkem legmélyébe hat, / S ott él, mint rejtelmes moraj.”

Ugyancsak jelentős továbblépésnek, az adott szakmai horizont újdonságának, aktuális szemléleti bővítésének nevezhető az ötödik fejezetben a lírai modernség kultúratudományi kontextusba helyezése, a természet és a kultúra összefüggéseinek a tekhné fogalmával megközelített vázolósa. A kultúra s a natúra mellé önálló tevékenységként, az eszközök tökéletesítésének igényével fellépő technika világa valóban a 19. század végére válhatott a „műalkotás terében” is (azaz esztétikailag) értelmezett jelenséggé. Rendkívül érdekes megfigyelni a költészet és a természet romantikus egységére alapozó felfogások ütközését a modern technika tapasztalatai-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

val – ezúttal a korabeli leglátványosabb változásokra utaló motívumokkal: a vonat, a vasút szerepeltetésével. Mint a dolgozat kiemeli, e költői reflexiók nemegyszer a dilettantizmus jegyeit viselik magukon – sőt, megkockáztatható, a dilettáns költői nyelvhasználat volt egyáltalán az a „közeg”, ahol a technicitás sajátjaként érzékelt jelenségek ilyen feltűnően léptek be az alkotás terébe. Talán nem véletlen fejlemény, hogy nemegyszer a romantika immár „megromlott” nyelve, a századvég szentimentalizmusának elkoptatott stílusa döbben rá először erre az idegenségre, hogy témája aztán egyre jobban formált szövegekben is előtűnjön. Mintegy megfordul a szokásos irány: mintha paradox módon az epigonköltészet állna elő valami újjal vagy szokatlannal, ami persze többé-kevésbé mindig elrontottként kerülhet csak elő. Rudnyánszky Gyula vagy Csizmadia Sándor idézett versei a színvonal tekintetében ezúttal sem igényelnek különösebb kritikai elemzést, az értekező olykor nyíltan is kifejezi kedvezőtlen véleményét, miközben hatástörténetüket jellemzi. De hogy például Kassák Lajos egy Csizmadia-költeményben a futurizmus „előjeleit” vélte fölfedezni, az legalább annyira különös, mint magának a versnek ma már humoros hatású képanyaga a mozdonyról mint mesebeli szörnyetegről, kinek szemei lángokat lövellnek, vadul nyargalván hegyen-völgyön át, a síneket gyötörve. A rokonítás tehát meglepő, ugyanakkor az iménti tendenciát legalább részlegesen elfogadva, akár tipikusnak is nevezhető. A technikai tapasztalat megjelenése először mintha gyengítené és közhelyessé tenné a költői nyelvet, mintha annak önmagát túlélő mechanizmusait hozná a felszínre, hogy katakretizált anyagát – a vasút

így kezelt motívumát – később olyan „élő” metaforává alkossa, mint amilyen pl. Kosztolányi Dezső *Költő* című versében megfigyelhető. Ez utóbbi költemény a tüzet szító mozdonyvezető alakját egyenesen a költőével veti össze, hogy a hasonlaton keresztül – tehát a romantikus szókészletet a világtapasztalat technikai feltételezettségében átírva – forduljon saját létezéséhez, s tegye fel a „miért vagyok” kérdését.

A nagyváros-élmény explikálása, különösen az adott fejezet első felében jól hasznosítja – gondolja tovább – a vonatkozó szakmai diskurzusnak, a Georg Simmeltől Walter Benjaminig idézhető műveknek néhány lényeges kezdeményezését. A városkép városszöveggé alakulásának folyamata kiegészülhetne még azzal a náluk is fontosnak mutakozó meglátással, mely éppen az értekezés korábbi mediológiai jellegű fejtegetéseihez csatolhatná az emlékezés műveletének, az emléktartalmak tárolásának a „városi” létmódhoz kötött sajátosságait. Simmel például – Freudhoz hasonlóan – a tudatot a városi életmódban halmozódó ingerektől védő szervnek is tartja, mely az érzékelés inger-többletét azzal mérsékli, hogy feldolgozatlan tartalmait a lelki világ mélyrétegeibe szorítja. Tudvalevőleg ezzel magyarázza Benjamin a Proust-féle önkéntelen emlékezést, posztulálván egy „kollektív memóriának” az individualitás múltjába illeszkedését. Így az emlékező asszociációk szerrinte nem csak az egyéni sajátosságokat, inkább a társadalmi keretek között kiformalódott, szubjektumfeletti jelentéseket domborítanak ki. Benjamin emellett a „nagyváros-élmény sokkját” az „aura” szétrombolásaként magyarázza. S e néhány ismert fogalomnak – vagy innen levezetett következményeiknek – határozot-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2011. évfolyam 2. szám

tabb érvényesítése még távlatosabb okfejtéseket is lehetővé tett volna az értekezés zárásában, a népies és a városias közeg szembesítéséről szóló bekezdésekben, az eltérő kultúrák találkozásaként leírható fejleményekben, mediális vonzataik kiemelésében, a Szabolcska Mihálytól Kiss József-ig terjedő áttekintés során. Csak egy példa a dolgozatban megemlített Szabolcska-vers kapcsán: a párizsi Grand Caféban felhangzó magyar nóta a környezet, a hangzás és az emlékezés kulturálisan meghatározott rétegeit hozza olyan összjátékba, mely a vers kiválóan persze emellett sem nevezhető formáltságától függetlenül sem érdektelen.

Bednancs Gábor monográfiája új líra-történeti meglátásokat hozva, magas színvonalon teljesíti tudományos célkitűzését, a Nyugat-kánon kialakulását történetileg megelőző korszaknak korszerű elméleti

távlatú, a hermeneutikai metodikát annak mediológiai kihívásai szerint gazdagító tárgyalását. Az átmenetiségre koncentrálogyan túllépve, ugyanakkor a vonatkozó lírai teljesítményeket nem felértékelve nyújt a modernizálódás szempontjából aktuális és ösztönző olvasatokat. Jó okkal tételezhető fel, hogy az értekezés eredményei hatékonyan befolyásolják majd nem csak szorosabb témájának, a 19–20. század fordulójának további értelmezését, de több tekintetben a klasszikus modern magyar líra egészének a befogadás-történetét is. Külön említést érdemel a Ráció Kiadó tudományos sorozatának vállalkozása, számos igen színvonalas és fontos irodalomtudományi szakmunka megjelenítése, melynek keretei között Bednancs Gábor könyve is napvilágot látott.

Eisemann György

THOMKA-SYMPOSION (ÜNNEPI KÖTET THOMKA BEÁTA KÖSZÖNTÉSÉRE)

Szerkesztette Kisantal Tamás, Mekis D. János, P. Müller Péter, Szolláth Dávid, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2009, 490 l.

Thomka Beáta tanári, kutatói és irodalomszervezői tevékenysége terjedelmét tekintve szinte átláthatatlan, egyszersmind felbecsülhetetlen értékű az irodalomértés elmúlt bő fél évszázadának tendenciáit a 20. század utolsó dekádjára sikeresen el-sajátító magyar irodalomtudomány szempontjából. A számtalan önálló kötet és tanulmány mellett a diákberkekben nemes egyszerűséggel „piros könyvként” emlegetett *Az irodalom elméletei* sorozat, majd a tematikailag kifinomultabb *Narratívák* szövegghalmaza egy, a kortárs irodalomértés episztemológiai tagoltságával számot

vető szerkesztő égisze alatt válhatott a ma is időszerű elméleti szövegeket tartalmazó (egyik első hazai) kiadvánnyá. Thomka általában a narratológia primátusával közelített vizsgált irodalmi szövegeihez, de az irányzatosság, amely Vilcsek Béla megalapítása (Kortárs, 2003/4) szerint tulajdonképpen kitért a kor diskurzusait meghatározó *hermeneutika versus dekonstrukció* polémia (illetve az ezeket összebékítő próbálkozások) elől, az évek során sem veszített sajátos attitűdjéből, az integratív hozzáállásból. Ennek köszönhető, hogy jelen kötet szerkesztői úgy tudták Thomka kö-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

tetcímei alapján kialakítani a tagolást, hogy ezzel egyúttal – amennyire ez egy ötvenöt (!) szöveget tartalmazó könyvben egyáltalán megvalósítható – meg is találják a legmegfelelőbb helyet a szimpózium minden egyes „felszólójának”. Így válik a kötet olyan tanulmánycsokorrá, amely egyszerre reflektál Thomka komplex értelmezői bázisára, és reprezentálja a szövegeket különböző módon megszólító olvasási gyakorlatok jelenkori sokszínűségét is. Szigorú értelemben mégsem beszélhetünk tanulmánykötetről, mert a szövegek között esszét, műfordítást, sőt szépirodalmi munkákat is találunk; más kérdés, hogy a fejezetcímek sugallta műfaji kontextusok szempontjából ezek a „kilengések” nem hogy gyengítik, hanem megalapozzák a kiadvány fluktuáló kohézióját.

A kötet címe több módon kapcsolódik a számos részletében megszólított életműhöz, hiszen a tanulmányköteteket generáló *Tolnai- és Domonkos-symposion* (2004, 2006) mellett az Új Symposionra és az ennek hagyományát folytató Ex Symposionra is reflektál. A törés ellenére is a hagyomány folyamatszerűségét példázó lap volt szerkesztőbizottsági tagjaként Thomka a következőt mondja a kötetet felvezető interjú végén: „Az Új Symposion története önmagában is paradigmaticus modell, ami magán viseli az ezredfordulós háborús botrány előtti állapot sok fel nem tárt, jellegzetes minőségét és értékét” (22). Kis túlzással a *Thomka-symposiont* is paradigmaticus munkának nevezhetjük, hiszen a szerkesztés szelekciós és kombinációs elveit egy több-csomópontos életmű különböző szakaszai alakították ki, amely tehát az eltérő olvasási modellek mellett a műfaji skála számos „mintaszövegével” tiszteleghet Thomka Beáta előtt.

A recenzió értelemszerűen nem érzékelhető a – jó értelemben véve – széttartó kötet szövegeinek minden egyes pozitívumát vagy esetleg hiányosságát, ugyanakkor a szigorú értelemben vett tematikai vezérelv hiányában (hiszen az „ünnepi kötet” célja a tiszteletadás) kénytelen más szempontok után nézni. Releváns irány lehet az első látásra semmitmondó *sokszínűség* árnyalása, azaz a vizsgálati terep(ek) analízise, de ez esetben a recenzens éppen a kötet elsődleges kontextusától távolodna el, amely pedig a számtalan irányban elágazó *nyílt* életmű reprodukciójának, üres helyei betöltésének, egyes pontjai látványos megoldozásának és/vagy továbbgondolásának lehetőségeit is felvillantja. Ezért a recenzió a továbbiakban a beidézett Thomka-szöveghelyek mentén próbálja meg feltárni, hogy az indirekt indíttatású (szak)szövegek a direkt megszólítás milyen formáival és módszereivel teljesítik emlékkallitási „kötelezettségeiket”, és emellett hogyan nyúlnak túl ezeken.

Az egyes fejezetek más és más módon élnek ezzel a látványosnak nevezhető lehetőséggel. Az öt szöveget tartalmazó *Műhelynapló*kban fordítást olvashatunk Márton Lászlótól (Gottfried von Strassburg: *Tristan*) az ezt felvezető személyes hangú szöveggel együtt, visszaemlékezést (Pálinkás György), fordítási problémákról szóló írást a kötet egyetlen külföldi tagjától (Tuomo Lahdelma), valamint egy valódi műhelynaplót a Szegedi Tudományegyetemen készülő CD-s Mészöly-kiadás kulisszatitkairól, amelynek egyik kiindulópontja Thomka monográfiája volt (Müllner András). A régmúlt irodalmi szövegeivel foglalkozó *Próza*i *archívum*ban Jankovics József az „eredeti” *Műhelynaplók* tanulmányait követve reflektál Mészöly gya-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

kori stílusfogására, a régies vagy különös hangzású magyar szavak használatára, intertextuális játék-lehetőségeire (463), Jankovits László pedig egy Piso-álmoleírás alapján idézi az „énen túli látószögek” Thomkától származó szintagmáját, utalva arra, hogy „ezek a látószögek nem vezethetők vissza egyikönnyen egy pontba” (490). Csányi Erzsébet és Szolláth Dávid a *Tolnai Ottó-* és *Mészöly Miklós-*fejezetekben egy rövidebb, kéziratból származó megjegyzés, illetve egy, a Közép-Európát regénytörténetként és formaként kezelő szöveg kapcsán idézik meg a szerzők kortárs tárgyalásakor megkerülhetetlen monográfust. Egyes rövidebb, a tanulmánykötetek, nagyobb összegző munkák mögött „mehúzódó” szövegek a részproblémák árnyalásához nyújthatnak segítséget, így például Csáth (Hózsá Éva) vagy Németh László (Szitár Katalin) megítéléséhez, de a rövidtörténet műfaját a hazai kontextusban először feltáró és definiáló *A pillanat formái* a hasonló című fejezetben Conan Doyle- és Hajnóczy-szövegek (Bényei Tamás, Horváth Gyöngyi) elemzéséhez szolgálhat a legmegfelelőbb kiindulási alapként. Gyakran hivatkozott kötet a *Beszél egy hang*, amely ráadásul a kötet egyik legegységesebb – azonos című – ciklusának olvasatait is vezérli. A 2001-ben megjelent könyv címe arra az irodalmi alapjelenségre utal, amelyet nehezen lehetne érzékeltetni a metafora értelembővítő játéka nélkül: az elbeszélői vagy narratori hangra, szólamra. Feltételezve, hogy az irodalmi szövegekkel kapcsolatos diskurzusok virtuális halmazába a szerzői hang – koronként eltérően definiált és súlypontosított – „eseményszerűségét” is beleérthetjük, a könyv egyik sokat idézett megjegyzése („szövegünkkel együtt ma-

gunkat is rakosgatjuk”) az írásaktus során működő megértés-önmegértés parallelizmusra hívja fel a figyelmet, általános érvénnyel ruházva fel ezt. Míg Böhm Gábor a személyes emlékezet és a történelmi emlékezet Nádasnál megnyilvánuló dialógusa kapcsán hivatkozhat Thomkára, mondván, a saját szöveg elmondása egyúttal más szövegek újrahasznosító elmondásával egyenértékű (180), addig Tóth Orsolya azzal a véleménnyel vezeti fel Katona József-olvasatát, hogy a többszólamúság a szerzői hang „lehalkítása” mellett a hangokhoz tartozó beszélők identitását is elhomályosította (303). Kövér György úgy gondolja újra a „»gyanú fegyverét« forgató narrativista kritikát” (321), hogy a narratológia vívmányait a történelmi kutatásban, ezen belül is boncolási jegyzőkönyvek és bírósági szövegek olvasatában használja fel, hogy rámutasson a *vádbeli* tisztaeszlári áldozat nemére. Mekis D. János a Nemes Nagy Ágnes költészetében található tárgy-, test- és térképzetek „metaforikus szövevénye” kapcsán utal Thomkára, V. Gilbert Edit pedig Ulickaja újrealista „szólamának” feltárása során fogalmazza meg a kötet tanulságát: „bármely irodalmár könnyedén megtalálja Thomka Beáta életművéhez a kapcsolódás járatait” (347).

Külön érdekesség, hogy két tanulmány is Thomka szövegeivel foglalkozik. Benyovszky Krisztián egy általa már korábban elemzett regényfejezet újraolvasásával próbálkozik meg, miközben hangsúlyosan reflektál az általa mintaként követett szövegcsoporthoz stílári jellegzetességeire, a „személyes érintettség felvállalására”, az „újraolvasás és újraértelmezés gyakorlatára”, illetve „az árnyalt fogalmiság és az invenciós metaforizáció” állandóan tet-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

ten érhető jegyeire (140–141). Vári György az „életmű perifériáján” elhelyezkedő szöveg, egy Spiró-recenzió kérdésfeltevéseit hasonlítja össze a korabeli recepció nyomaival. Babarczy ideológiakritikai nézőpontot érvényesítő és Margócsy a történelem „értelmes folyamatként láttatása” mentén működő olvasatával szemben Thomka a fikcióteremtés poétikatörténeti szempontjai alapján ismerteti *A Jövevényt*. Vári a tapasztalat és az emberi élet során „szembejövő” szövegek cselekményesítésének – Thomka által gyakran hangoztatott – fontosságát emeli ki. Mint fogalmaz, „a tizenkilencedik századi nagyrealista regények extenzív totalitásgényét, elbeszélési tempóját átvevő szöveg, ami folyvást történelmi tényekre, forrásokra hivatkozva kívánja magát igazként elismertetni, maga is tisztában van vele, hogy a források elbeszéléssé változtatásának folyamata az a kérdés, amelyen eldől a regény minősége, érvényessége és ez »hozza létre« igazságát is” (193). Több szövegben találhatók hosszabb-rövidebb laudációk, amelyek mindegyike a kötet által is reprezentált széles vizsgálati spektrumot, illetve a számtalan kapcsolódási lehetőséget említi meg. Az *Áttetsző könyvtár* című ciklus ilyen minőségében helyezi metaforikus keretbe az intra- és intertextuális jelenségeit, hiszen a Molière *Mizantropjában* szereplő alak, Alceste kritikusi „minőségét” az ízlés, illetve a közélet–magánélet dichotómia jegyében körbejáró elemzés (Radnóti Sándor), illetve a *Faust* második részének fragmentáltságából adódó speciális olvasási-értelmezési lehetőségeket felvillantó szöveg (Bacsó Béla) után következő tanulmányok egy-egy életművön belül vizsgálódnak. Séllei Nóra a kultuszok „kódolt hatalmi viszonyainak” Virgi-

nia Woolf szövegei által prezentált jelenségeire mutat rá, Orbán Jolán pedig (a kötet leghosszabb tanulmányában) az érintés eseményének intermedialis olvasatát hajtja végre Derrida, Mallarmé és Hantai kijelölt szövegei alapján. Kovács Árpád az írás Dosztojevszkijnél megvalósuló „diszkurzív rendjéről” értekezik, miközben játékba hozza a szorongás aktusát is, amely „a jelölés, a megnevezés és a kimondás igényét veti föl óhatatlanul, s csak az írás – a jelek újrajelölése és a szemantikai újítások tematizálása – révén tud megvalósulni” (237). A két utóbbi szövegben fontos szerepet kapó mediális aspektusok egyébként hálószerű alakzatba rendezik a kötet egymástól távol lévő szövegeit is: Szegegy-Maszák Mihály az újságíró Kosztolányiról, Lábadi Zsombor az „igazság hagyományos konnotációt [...] egy új, allegorikus testprezentációval” (388) megterhelő Badiou „inesztétikájáról” írt tanulmányt a kötetbe. Kiss Gábor Zoltán az *Optikai médiumokat* (Kittler) időben megelőző, de témáját tekintve az ott leírtakat folytató bázeli előadás mediálarcheológiai aspektusaival, Csányi Erzsébet pedig a *Rovarház* (Tolnai Ottó) zenei és verbális kódjai közti átmenetek lehetőségeivel foglalkozik.

A számtalan szoros szövegelemzés mellett (a teljesség igénye nélkül: Bródy, Hajnóczy, Gaál József, Baka, Arany János) a kötet egy külön fejezetben (*Narráció és reflexió*) gyűjti egybe azokat a tanulmányokat, amelyek a narratológiát más diszciplínákhoz közelítik. László János a pszichológia, Bókay Antal a dekonstrukció területén legitimálja a narratíva fogalmát, Kiss Miklós viszont – bár nélkülözi a konkrét narratológiai reflexiókat – a képértelmezés során történő „cselekményesi-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

tésének” direkt és indirekt formája közti vitáról ejt szót. Gyáni Gábor a történelemtudomány idő-fogalmáról, ennek relatív elbeszélhetetlenségéről szóló kötetindító tanulmánya tágabb értelmezésben a kultúra és a kollektív emlékezet megértési folyamatába, működésébe enged bepillantást. Thomka egy korábbi, 1997-ben tartott előadásában így fogalmazott: „A kultúraelméleti összefüggéseket sem a divat diktálja, hanem az az igény, hogy némiképp áttekinthetővé váljék az a szellemi horizont, amelyben az elbeszélő szövegek, akár mint világmetszetek, vagy mikrovilágok, akár mint alig látható kis szemcsék létrejönnek.” N. Kovács Tímea, Takáts József vagy Z. Varga Zoltán izgalmas tanulmányai természetesen a legnagyobb jóindulattal sem tekinthetők elbeszélő szövegnek (szemben például Tolnai Ottó esszéjével „szótörténetével”, 279–284). Mégis, eltérő vizsgálódási szempontjaik, a kultúra fogalomtörténeti megközelítése, az irodalmi szövegek fogyasztását kutató „használatstörténet”, valamint a szövegek közötti textuális kapcsolatokat akár gyökerestül felforgató narratív átlépések, metalepszisek vizsgálata mind az egymástól eltérő, de egymással összefolyatható –

akár materiális, akár tágabb értelemben (kultúra) vett – szövegvilágok világmegértés során betöltött fontos szerepére mutatnak rá. „Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában” – olvashatjuk Szolláth Dávid szövegének címében. Thomka Beáta munkássága, a monográfiákban megörökített szerzők, a tanulmánykötetekben és rövidebb közleményekben értelmezett szövegek kimondva-kimondatlanul az irodalom kontextusfüggő gyakorlata egyedi bevésséinek tekinthetők.

A *Thomka-symposion* többek között a kultúra, a történelem, a szöveg és a narratíva, az idő, a tér és a szövegtér, illetve a hagyomány súlyozottan gyakorlati definiálására törekszik, miközben méltó módon építi be olvasataiba a fenti kulcsfogalmak hazai értelmezéstörténete szempontjából megkerülhetetlen életmű egyes darabjait. A minden tekintetben széles skálán játszó kiadvány szövegeit olvasva a cím egy kimért akadémiai ülés helyett egy könnyedebb eszmecsere közegébe helyezi a „köszöntőbeszédet”, izgalmas láttelepet nyújtva a 21. századi magyar irodalomértés állapotáról.

Wirágh András